

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

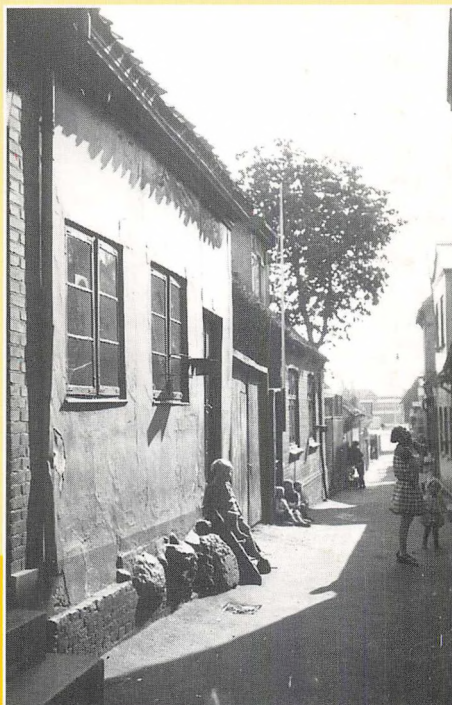
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Lolland Falster

1998

LOLLAND-FALSTERS HISTORISKE SAMFUND

Årbog 1998 – 86. årgang

Årsbogsredaktør: Poul Martin Hansen, Vålse.

Forside:

Sofus Bresemann - Chr. Strodtmann: Søholt 1834 - En smøge i Nakskov

Tryk: Lollands-Postens Bogtrykkeri, Maribo.

Indholdsfortegnelse

<p><i>Vivi Jensen</i> En fodrejse på Lolland og Falster i 1822..... 5</p> <p>Erindringer fra byen ved sundet <i>Johanne Edelberg</i> Nykøbing..... 20</p> <p><i>Johan Garde</i> Min Mormor - Livet i Slotsgade i 1920'erne..... 28</p> <p><i>Søren Kolstrup</i> Nakskov og boligen 34</p> <p><i>Henrik Hertig</i> En maler på Søholt i 1834 - Et kunst-topografisk efterslæt..... 48</p> <p><i>Steffen Heiberg</i> Den gyldne middelvej? - Ikke her! - Anmeldelse ved »Jammers Minde«s genudgivelse..... 54</p> <p><i>Karen Løkkegaard Poulsen</i> Vikinger og vendere på Lolland-Falster - Hvad siger de arkæologiske levn? ... 61</p> <p><i>Egon Schytt og Poul Martin Hansen</i> De rejste et hus - et frysehus 89</p> <p><i>At opleve og oplives</i> På tur med Lolland-Falsters Historiske Samfund..... 102</p>	<p>MUSEET FALSTERS MINDER <i>Adam Franciere</i> Undersøgelse af knoglemateriale fra tre arkæologiske udgravninger på Falster (1) 113</p> <p><i>Liselotte Mygh</i> Glimt af Falsters Minders aktiviteter i 1997 117</p> <p>LOLLAND-FALSTERS STIFTSMUSEUM <i>Thomas W. Lassen</i> Mysteriet om de manglende ovnplader..... 121</p> <p><i>K. E. Watz</i> Lolland-Falster i bogverdenen 126</p> <p>LOLLAND-FALSTERS LOKALHISTORISKE ARKIVER ... 133</p> <p>Årbøger og andre udgivelser om Lolland-Falster 135</p> <p>LOLLAND-FALSTERS HISTORISKE SAMFUND..... 136</p> <p>Årsberetning..... 137</p> <p>Driftsregnskab og love 138</p> <p>Person- og stedregister 140</p>
--	---

En fodrejse på Lolland og Falster i 1822

En præsteindberetning til Oldsagskommissionen

ved Vivi Jensen

De mange lokale indberetninger, der danner grundlaget for de sidste 300 års danmarksbeskrivelser er en guldgrube, naturligvis ikke mindst for lokalhistorikere. Vivi Jensen - museumsinspektør ved Museet på Koldinghus og medredaktør på de seneste års udgivelse af *Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807* – har under dette arbejde fundet en lille fin indberetning. Den er skrevet af den unge J.M.Thiele, der havde en nær forbindelse til tidens historie- og kunstinteresserede kredse. Som en af de første drog han fra hovedstaden ud i landet og begyndte det store indsamlingsarbejde af folkløse samt arkæologisk og historisk stof, som andre fortsatte senere i århundredet. – Vivi Jensen, der her bringer hans rejsebrev fra Lolland-Falster, har desuden skrevet en spændende artikel i år i Skalk, nr. 3 med stof henedefra. Under titlen *Lægekunst og Fyrstegunst* handler den bl.a. om lægernes bidrag til at forkorte den Udvalgte Prins Christians liv.

I disse år udgives en række beretninger, der blev indsamlet af den såkaldte Oldsagskommission i årene 1807-10. Kommissionen, hvis officielle navn var “Den kongelige Commission til Oldsagers Opbevaring”, blev nedsat i 1807, og det var dens opgave at søge at indsamle genstande fra oldtid og middelalder, samt at søge at få nogle af de mange oldtidsminder i landskabet bevaret. Efter landbrugets udskiftning og fællesskabets ophør havde bønderne fået rådighed over egen jord, hvilket havde medført en langt mere intensiv arealudnyttelse. Gravhøjene og stenmonumenterne tog plads op, og nu,

hvor bonden selv rådede over jorden og dens afkast, og hvor faders slid kom søn til gode, kunne det betale sig at investere arbejdskraft i at rydde markerne for forhindringer. Der var desuden god brug for det materiale, højene og storstensgravene indeholdt. Stenene kunne bruges til bygninger, hegn, veje og broer, og jorden kunne fyldes i våde lavninger, som der var mange af i tiden, før det efter midten af 1800-årene blev almindeligt at dræne.

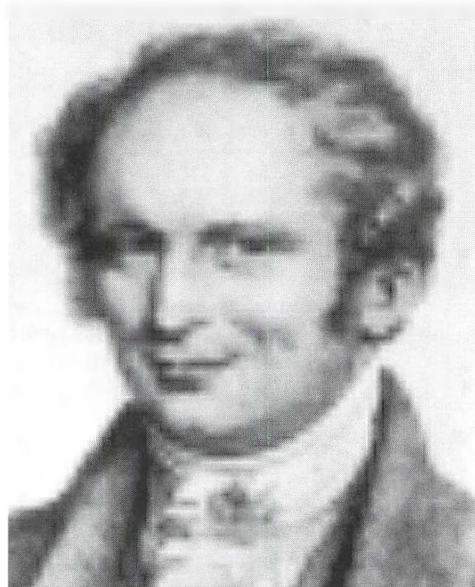
Da kommissionen blev nedsat, var der allerede sløjftet gravhøje og storstensgrave i tusindvis, og det var derfor på høje tid,

hvis der skulle skabes et overblik over, hvad der endnu fandtes, og evt. reddes nogle af de mest markante monumenter. På samme tid var de lærde ved at få øjnene op for, at de gamle kirker, der fandtes i hvert eneste sogn landet over, også kunne rumme fortidsminder, der var værd at bevare. Den store auktion over Roskilde domkirkes middelalderlige kirkeinventar, der fandt sted i 1806, og som medførte, at bl.a. kirkens store romanske korbueudsmykning gik tabt (1), havde rejst et krav om, at noget lignende ikke måtte gentage sig.

I 1808 udsendtes da, med et halvt års forsinkelse forårsaget af englændernes belejring og bombardement af København, en spørgeliste til hver eneste sognepræst i riget. Heri udbad man sig oplysninger om oldtidsminder, kirkeinventar, voldsteder, sagn, m.m., og det er præsternes svar på disse spørgsmål, der nu udgives i sin helhed. Bind I og II, der tilsammen omfatter Jylland indtil den nuværende grænse, udkom i 1995 og 1996. Bind III, der indeholder beretningerne fra Bornholm, Lolland-Falster og Fyn, fulgte i 1997. Udgivelsen, der udkommer på Skalks forlag, Wormianum, afsluttes i 1998 med Sjælland og et efterfølgende registerbind (2).

I forbindelse med gennemsøgningen af Nationalmuseets arkiver, hvori beretningerne opbevares, fandtes der også enkelte beretninger, der i udformning og indhold slutter sig nært til præsteindberetningerne, men som tidsmæssigt falder uden for udgivelsen. En sådan er den beretning, der i 1822 indsendtes af J.M. Thiele. Han ønskede at delagtiggøre Oldsagskommissionen i nogle iagttagelser, han havde gjort under en fodrejse på Lolland og Falster, og det fremgår tydeligt, at han var bekendt med, hvad Oldsagskommissio-

nen ønskede sig underrettet om, nemlig indskrifter og middelalderligt kirkeinventar i form af f.eks. billeder, kirkeskulptur og røgelseskar. Han refererer desuden et

Just Mathias Thiele (1795-1874) var den første, mere omfattende indsamler af gamle, danske folkeeventyr og -sagn, der blev en rig inspirationskilde for Guldaldertidens digtere.

sagn, og afsluttende indsender han nogle stenalderredskaber.

Just Mathias Thiele havde fra sine ganske unge år - han var født i 1795 - færdedes i Københavns litterære kredse, og det var hans drøm selv at blive digter. Digterdrømme giver imidlertid ikke føden, og i 1817 var han blevet ansat på Det kongelige Bibliotek. I det litterære miljø i København kendte alle hinanden, så Thiele havde givetvis allerede da mødt universitetsbibliotekar Rasmus Nyerup. Denne

havde været Oldsagskommissionens sekretær fra dens oprettelse i 1807 og indtil han efter eget ønske i 1816 var blevet afløst af C.J. Thomsen, fordi arbejdet på Universitetsbiblioteket ikke i længden levnede ham tid til den nødvendige indsats i kommissionen.

Mellem den ældre forsker og den unge digterspire udviklede der sig et frugtbart samarbejde. I 1817 lod Nyerup et par af Thieles arbejder trykke, og ved samme lejlighed publiceredes også *Prøver af danske Folkesagn*, der skulle blive en forløber for de fire samlinger af *Danske Folkesagn*, der udkom i de følgende år. Heri gengav Thiele de overleverede sagn i den form og i det sprogbrug, hvori han havde forefundet dem hos meddelelserne ude om i landet, og de blev dermed en uhyre vigtig kilde for eftertidens forskere, ligesom de i samtiden gav inspiration til tidens digtere, der gerne søgte stof i det folkelige og det nationale. En ny og forøget udgave af sagnene udsendtes i 1843, og så sent som i 1860 udkom endnu en opfølgning, *Den danske Almues overtroiske Meninger*. Det hele blev genudgivet samlet i 1968 under titlen *Danmarks Folkesagn I-III*.

Thieles optagethed af de folkelige overleveringer faldt i tråd med tidens tendens til at søge inspiration i fortidens storhed. Sideløbende med den begejstring for det klassiske, der fandt sit fornemste kunstneriske udtryk i Thorvaldsens værker, havde man "genopdaget" storheden i den nordiske fortid i form af mytologiske beretninger og heltesagn, således som de bl.a. var overleveret hos Saxo. Den unge Oehenschläger havde lært sig islandsk for at kunne læse sagaer på originalsproget, og maleren N.A. Abildgaard udforskede med klassisk baggrund den nordiske gudeverden.

Denne nordiske renæssance havde været en vigtig bevæggrund bag oprettelsen af Oldsagskommissionen, - ønsket om at indsamle og bevare materielle levn fra oldtiden er i sig selv et udtryk for en høj vurdering af den kultur, der har frembragt disse monumenter og genstande. De folkesagn, som Thiele indsamlede, blev af den lærde verden anset for at være oldtidsmindernes sproglige modstykker, måske forvanskede gennem overleveringens mange led, men alligevel sande udtryk for den folkesjæl, som man dengang mente lå bag de enkelte folkeslags egenart. Det var derfor naturligt, at Oldsagskommissionen også havde medtaget "*traditioner (overleveringer) om mærkelige (bemærkelsesværdige) personer, begivenheder, m.v. ...*" på den trykte liste, der i 1808 var blevet udsendt til alle landets præster. Nogen egentlig sagnindsamling var det dog ikke blevet til, for man havde begrænset sig til at søge underretning om beretninger, der havde relation til de oldtidsminder og kirkelige genstande, som indsamlingen var centreret om. Blandt det traditionsstof, der var indkommet, var også enkelte folkeviser (3), der måske var med til at inspirere Nyerup til *Udvalgte danske Viser fra Midaldralderen 1-5*, som han påbegyndte udsendelsen af i 1812, iøvrigt i samarbejde med digteren Knud Lyhne Rahbek og officeren og filologen W.H.F. Abrahamson, der indtil sin død i 1812 havde været ét af Oldsagskommissionens kyndigste og mest aktive medlemmer. Samme år var det første bind af Brdr. Grimms *Kinder- und Hausmärchen* udkommet i Tyskland, og i 1816-1818 fulgte *Deutsche Sagen*, der givetvis har været den direkte inspiration, der fik den unge Thiele til at kaste sig over sagnstoffet.

De danske folkesagn havde aldrig været gjort til genstand for systematisk indsam-

Thorvaldsen modtages ved sin hjemkomst i 1838 først af tidligere medarbejder, billedhuggeren Hermann Freund. Dernæst med udstrakt hånd af Thiele og kunststkeren Jonas Collin. Udsnit af Sonnes frise på Thorvaldsens museum i København.

ling, så Thiele måtte selv ud og opsøge stoffet der, hvor det fandtes. Han foretog derfor rejser rundt om i landet, først på det nogenlunde let tilgængelige Sjælland, men siden også i det fjerne, uvejsomme

Jylland. At rejse var dengang en omstændelig sag, men til gengæld var det billigt, for når det drejede sig om en forskningsrejse som Thieles, rejste man til fods, og undervejs overnattede man

hos bekendte og bekendtes bekendte, som regel i præstegårdene eller på herregårdene, hvor man altid var glad for at få besøgende med nyheder fra hovedstaden. En fodrejse dengang var nærmest at ligne ved en ekspedition til fjerne egne, og det, man oplevede, kunne have interesse for vide kredse. Nyerup havde f.eks. i 1804 været en tur på sin barndomsø Fyn, hvilket foranledigede ham til året efter at udgive bogen "*Antiquarisk Fodreyse i Fyen i August 1805*".

I sin bog *Erindringer fra Bakkehuset*, der udkom i 1869, fortalte Thiele om de to år i sin ungdom, hvor han havde lejet sig ind i Bakkehuset, der dengang lå i landlige omgivelser på Frederiksberg, og hvor også Rahbek og dennes hustru Kamma boede. Heri redegjorde han for, hvordan man retteligt klædte sig på til en fodrejse: "*Jeg var iført min lette Reisehabit fra Fodreisen 1819, - de sorte Tricots Beenklæder, Snørestøvlerne, den korte Frakke og Randselen paa Ryggen (4)*". Han beretter desuden, at han i 1822 skulle på en "*lille udflugt i Ferien, paa 'Folkesagnetnes' Vegne*" (5). Rejsen gik via Møn over Bogø til Falster og derefter til Nykøbing, hvor det, som det vil fremgå, især var hospitalet, der fangede hans opmærksomhed (6). Året efter drog han med kongelig understøttelse ud på den studierejse til Italien, der skulle bringe ham i kontakt med Thorvaldsen, en kontakt, der førte til, at det blev Thiele, der kom til at udfærdige denne kunstners biografi (*Den danske Billedhugger Bertel Thorvaldsen og hans Værker*, der udkom i otte bind i årene 1831-1850, samt *Thorvaldsen Biographi* I-IV, der udkom i årene 1851-1856), ligesom det blev ham, der efter Thorvaldsens død i 1842 af regeringen blev sendt til Italien for at opløse billedhuggerens værksted og hjembringe, hvad

der endnu måtte være tilbage af dennes kunstneriske efterladenskaber. - Efter at være kommet hjem til København i 1825 var Thiele blevet udnævnt til sekretær for og bibliotekar ved Kunstakademiet, og som følge heraf var han ved Thorvaldsens hjemkomst i 1838 blevet udpeget til at være dennes sekretær, og han var desuden fra 1835 inspektør ved kobberstiksamlingen, hvis leder han blev i 1861.

Det meste af alt dette lå imidlertid langt ude i fremtiden, da den 27-årige Thiele i sommeren 1822 drog på fodrejse til Lolland og Falster.

Det fremgår af Thieles indberetning, at selvom det var sagnene og deres fortællere, der i første række nærrede hans rejse lyst, så forsømte han ikke at kigge indenfor i de kirker, der lå på hans vej. Det er tydeligt, at han havde øjnene åbne for, hvad der kunne have interesse for Oldsagskommissionen i København, for hans beretning rummer en række værdifulde iagttagelser, der i lige så høj grad som de oprindelige præsteindberetninger fortjener at blive gjort tilgængelig for en større kreds af interesserede, der ikke umiddelbart læser gotisk håndskrift. Hans indberetning gengives derfor i sin helhed, præcis som han selv skrev den:

Til den Kongl. Commission for Oldsagers Opbevaring (7).

Om jeg endikke kan have den Glæde, at meddele den ærede Commission Noget af synderlig Mærkværdighed om en Fodreise, foretaget i forrige Maaned giennem Falster og Laaland, skulde jeg dog, meest med Hensyn til den Opmærksomhed, Commissionen forrige Aar værdigede mine ringe Bidrag (8), ikke undlade, selv i det Mindste, at vise min Erkjendtlighed.

1) I Horbeløv Kirke paa Falster ere de fem Røveres, i Steen udhuggede, Hoveder heel vel bekendte (9). Men i Kirkegulvet findes to Rækker røde Muursteen, i hvilke findes hvide Bogstaver i sort Leerindfatning. De ere desværre alle meget slidte og for mig ulæselige, kun i een opdagede jeg ANNO DOM (10).

2) I Sønder Alslev Kirke findes en høi Kande eller Krukke af Malm. Paa den brede Hank sees tydeligen et , men om de efterfølgende, næsten udslidte, Furer ere Runer, eller om de ere gjorte for at fastholde en maaskee fordums Omvikling, tør jeg ikke sige. S. T. Hr Kammerraad Schmidt paa Korselitze (11), hvem jeg lærte at kjende som en Mand, der med sjelden Iver søger at være Museet til Tjeneste, har taget den under Opsigt og vil sikkert gjøre sig en Glæde af at indsende den (12).

I Nyekjøpings Kirke er en smuk og meget udstafferet Kirkeblok af Jern, hvorpaa findes Aarstallet 158/3:)(13).

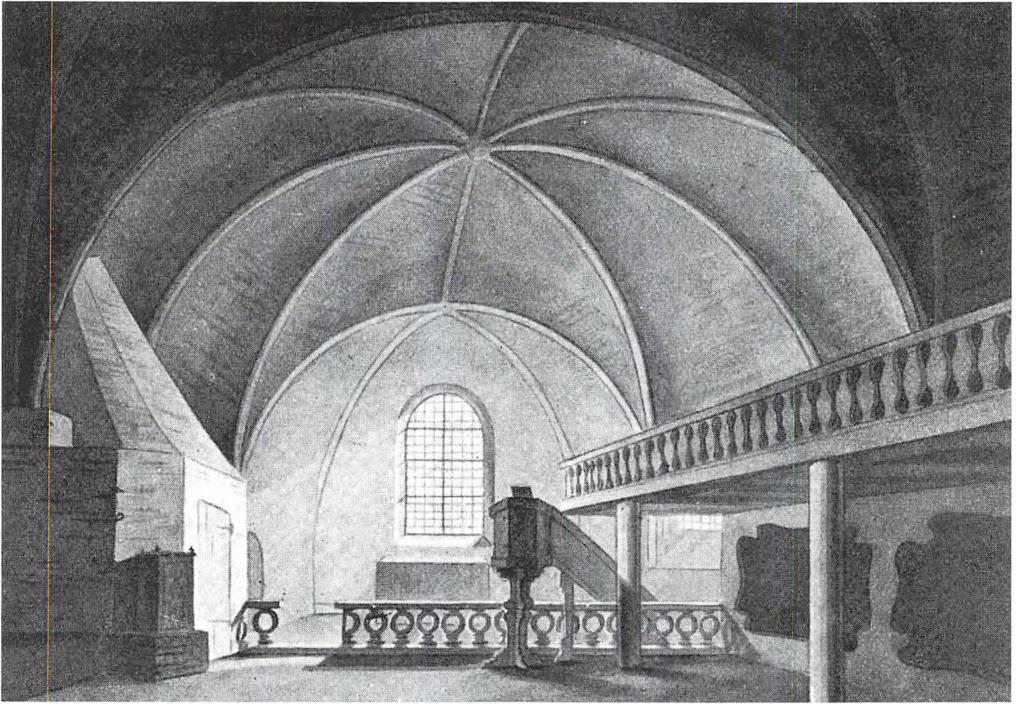
Nyekjøpings Hospital, som skal være opbygget (tom plads) (14) forekom mig saa mærkelig med sin indre Structur, at, da jeg hørte, at Man med det første vilde nedrive den, og jeg saae, at Taarnet allerede var nedrevet (15), for de gode Steens Skyld, jeg tog et Afrids af det Indvendige, og skal om føie Tid have den Ære at indsende en Tegning, saa meget hellere, som jeg ikke troer, at Man eier et slikt i vore chorographiske Værker (16). Bygningen, at see fra det indre, bestaaer af een eneste halvrund Hvælving, som kun oplyses fra et stort Vindue, under hvilket Alteret er anbragt. Strax derhos findes en gammel, af Træ udskaaet, Prædikestoel og

langs hen, med den eene Side under et Pulpitur, er der indrettet Senge, saa at de syge Lemmer derfra har kunnet høre Prædiken.

I samme Hospital findes paa den Væg, der er Vinduet nærmest, tre gamle Malerier. Det første er en Fløidør af et Alter. Det næste, omtrent 3/4 Al. høit, forestiller et Vaaben, som Ælde har gjort ukjendeligt. Det tredie er rimeligen det fordums Altarbillede, temmelig stort og mindre ødelagt end de førstnævnte. Saavidt jeg derom tør dømmе, er det særdeles godt malet, i det mindste vil det, restaureret, være et smukt Malerie (17). Det, som her især tiltrak min Opmærksomhed er den Liighed, det i Anordningen har med Rafael's berømte Madonna del Sixto i Dresden (18). Den hellige Jomfrue svæver i Midten med Christusbarnet paa Armen, og paa begge Sider nedenunder knæle to geistlige Figurer. Da jeg af Inspektøren erfarede, at disse Malerier skal sælges ved Auction, og, som han udtrykte sig, "vel ville blive betalt med et Par Rigsdaler", troede jeg det ikke raadeligt, at tøvе, indtil jeg kunde have den Ære at indberettet dette, men tilskrev Kammerraad Schmidt og bad ham, om at værdige disse Sager Opmærksomhed, hvis Auctionen skulde indtræffe tidligere, end jeg ønskede det.

3) En mere ved Ælde mærkværdig Altertavle findes i Horebye *) Kirke paa Falster. Den er nedtaget og staaer hensat i en Krog. Den forestiller Gudfader og Gudsøn, som velsigne en Helgeninde, eller maaskee den hellige Jomfru (19). - I samme Kirke findes et heelt og et halvt Røgelsekar, men uden Indskrift (20). Disse findes henkastede i en forunderlig stor og stærkt med Jern beslaaet Kiste, som forekom mig mærkværdigere, end hvad der var i den. Det er en udhulet Egestamme, og jeg skulde maaskee have forbigaa-

Første side af Thieles indberetning til Oldsagskommissionen. I det mørke felt står: ANNO DOM.

Thieles meget smukke interiørtegning af det tidligere Helligåndskapel, der blev nedrevet i 1833. Han var ikke uden uddannelse i tegning, idet han havde gået på Kunstakademiets modelskole og i øvrigt senere blev dets sekreter ud over de mange andre gøremål, han havde.

et, at omtale denne, dersom jeg ikke ved den var bragt paa den Formodning, at Man allertidligst har indrettet sig slige Gjemmesteder ved at udhule Træstammer. At dette maaskee har været Tilfældet i Engeland, troer jeg bekræftet med det Ord, denne Nation har for, hvad vi kalde en Kuffert, nemlig a trunk /:truncus:/ (21). - I samme Bye er der endnu et gammelt Gildelag, og hver Mand i dette har sit Stob /:et Ølbæger:/, hvoraf de samtligen drikke Gravøl, naar nogen af Lauget dør. Jeg omtaler dette, fordi det rimeligviis vil lykkes, at erholde et saadant Træbæger af høi Ælde, idetmindste blev

det mig sagt, at der var nogle saadanne. Alle dem jeg saae, vare simple og vel ikke hundrede Aar gamle.

4) I Mariboe fortalte en gammel Enkemand mig, at han af sin salig Kone havde faaet et Par Børnesko, som i syv Leed vare gaaede i Arv i hendes Familie, der havde faaet dem af en Churfyrstinde, som skal have været af den Reventlovske Familie. Jeg ønskede at see dem; og, da Manden vel vidste, at de efter hans Død ikke vilde blive holdte i Ære, bragte han mig dem som en Gave. Jeg gjør mig derfor Samvittighedsskrupler af ikke at indsende dem, hvilket jeg maaskee under an-

Helligåndskapellets gamle altertavle, - helligtrekongerstavlen, - fra ca. 1520, set i lukket stand med maleri af Bebudelsen. Ligesom flere af de dengang upåagtede, men i dag værdifulde genstande, blev også dette alter gennem Thieles indberetning forhindret i at blive solgt på auktion. Billedet er her gengivet fra Danmarks Kirker.

Alterskab fra 1400-tallets slutning med den hellige Augustin. Findes nu i Landemodsalen i Maribo Domkirke.

dre Omstændigheder vilde have undseet mig ved. I Maribo Kirke er et lille Skab i Muren ved Alteret. I dette ligger den yderste Beklædning af en Guldmoers Bispehue (22), Bullen af en Hjelm, af Pantser og et Røgelsekar (23).

Det vilde maaskee ikke ved denne Leilighed være uvedkommende, at omtale et Sagn, som gaaer om Maribo Kirke. Det siges nemlig, at Munkene har i en af Kirkens Piller /:i hvilken vides ikke:/ skjult en stor Skat. Men paa den sidste Piller, fra Alteret paa venstre Haand hænger

temmelig høit oppe et Skab, hvori der staaer en Munk, som med et Guldæble i Haanden peger ind imod Piller (24).

I Vindebye Kirke staaer to høie, hvidt og rødt malede, Stager, hvis Lige, jeg har seet brugt i den catholske Cultus til at bære baldaquiner, Lygter, eller Helgenbillede paa.

5) Førend jeg slutter, tager jeg mig den Frihed, at benytte Leiligheden til at indberette, at jeg i Sommeren 1821 har i Grønholt Kirke ved Fredensborg seet en Kirkeblok af Træ, som oprindeligen er brugt som et Gjemme for Reliquier eller et Helgenbillede. Sagnet fortæller, at Man tilforn har brugt den til, i Tørke, at bære om paa Markerne for at faae Regn og i al for stor Væde for at faae Tørke (25).

Ligeledes, at flere Folk fra Oddsherred har fortalt mig, at der i Høiby Kirke findes et lidet, meget gammelt Skrin, zieret med Billeder, som forestille Historien om Hr Ebbe og hans Døttre.

Medfølgende har jeg den Ære, at indsende de omtalte Børneskoe, et Stykke Glasmaleri, der desværre er isønder, en Steenkniv og en Pilespids af Flint (26).

Jeg slutter med det Ønske, at dersom denne Indberetning ikke skulde være lidt frugtbringende for Museet, jeg da et andet Aar maa være heldigere i at betale den Nydelse, jeg saa ofte har haft ved at betragte det allerede samlede (27).

Ærbødigst
J. Thiele

* modsat den nærliggende Karlebye, da det egentlige Navn skal være Hurabye; af Hura, bornholmsk en Dreng.

I første omgang førte indberetningen til, at Oldsagskommissionen gennem kanceliråd Schmidt i 1824 erhvervede malm-

kanden fra Sønder Alslev kirke, og dermed reddedes den fra de tilfældigheder, der kunne have bragt den i hænderne på en opkøber og dermed i værste fald til nedsmeltning, eller i bedste fald en samler. Selv i det sidste tilfælde var oprindelsen givetvis gået tabt, for datidens samlere interesserede sig kun undtagelsesvis for, hvorfra de stykker kom, som de indlemmede i deres samlinger. Takket være Thiele kom den imidlertid i gode hænder, og i dag er den et af pragtstykkerne i Nationalmuseets også på europæisk baggrund enestående samling af malmkar fra middelalderen.

Thieles rejse førte sandsynligvis til endnu en berigelse af Nationalmuseets samlinger, idet altertavlen i Horeby kirke, som ved Thieles besøg fandtes henstillet i et hjørne, samme år (1822) blev indsendt til Oldsagskommissionen af sognets bønder, der selv ejede deres kirke. At det skete umiddelbart efter Thieles besøg, kan næppe være et tilfældigt sammentræf, og det er mere end sandsynligt, at det var Thieles interesse for den, der var årsagen hertil. Tavlen, eller rettere figurgruppen, for indfatningen er ikke bevaret, forestiller Marias himmelkrøning. Thiele genkendte Guds fader og Guds søn, men Maria var han ikke ganske sikker på. Det skal vi dog ikke laste ham for, for dengang var forståelsen for den middelalderlige billedverden i det hele taget ringe, og i præsteindberetningerne til Oldsagskommissionen af 1807 møder vi gang på gang fejltolkninger, der idag synes helt urimelige. - F.eks. mener præsten i Langskov sogn i Vejle amt, at en for os helt umisforståelig bebudelsesscene på et dåbsfad er en gengivelse af Jesu dåb i Jordanfloden (28). Men lad os være mådeholdne med morskheden. Om et par hundrede år vil man ryste på hovedet over vores uvidenhed!

"Guldmoers Bispehuen" dvs. denne smukke abbedhue opbevares i dag ligeledes i Landemodesalen i Maribo Domkirke.

Beretningen rummer desuden oplysninger om mere nagelfaste ting, der siden er forsvundet fra kirkerne, og som vi nu kun kender, fordi Thiele ikke alene havde øjnene, men også pennen med sig, da han besøgte Lolland og Falster i sommeren 1822.

De to rækker fliser med indskrift, der lå i gulvet i Horbelev kirke, findes ikke mere, og man leder forgæves efter omtale af dem i Danmarks Kirker, hvis bind indeholdende afsnittet om Falsters Sønder herred udkom i 1951. Man har da oversat Thieles indberetning, som, fordi den indeholder oplysninger om flere sogne, opbevares under Nykøbing købstad, hvorfor der ikke har været noget at finde herom i Horbelev sogns kirkelæg.

Den kiste, som også findes i Horreby kirke, og som den daværende redaktion af

Maribo Domkirkes alterparti. De to døre på begge sider af alteret fører ind i Landmodesalen.

Danmarks Kirker ligeledes har overset, er af en gammel og nu meget sjælden type, der kaldes stokkiste (29). Det fremgår af beskrivelsen, at den er fremstillet af en udhulet egestamme, hvilket får Thiele til, korrekt, at slutte, at den må være meget gammel. Nu har vi kun Thiele at takke for, at vi ved, at den har været der, og det samme gælder de to rød-og-hvidmalede såkaldte stager i Vindeby kirke.

Den "guldmors bispehue", der lå i det lille skab i muren ved alteret i domkirken i

Maribo, er heldigvis bevaret. Det er en abbedhue af italiensk brokade fra o. 1500, og den er nu ophængt i en montre i landemodesalen. Også røgelseskarret findes endnu, men rustningsdelene er borte.

Det skab, som i 1822 hang på en pille nær domkirkens alter, er i virkeligheden et alterskab, d.v.s en sidealtertavle med låger, og idag kan vi tolke billedet: munken er Sankt Augustinus, og guldæblet, som han holder i hånden, er i virkeligheden et hjerte. Også dette kan nu ses i landemo-

desalen. Kirkeblokken i Nykøbing kirke findes ligeledes endnu. Årstallet, som Thiele har problemer med at læse, skal være 1584.

Thieles meddelelser om Nykøbing hospital, eller Helligåndshuset, som det også hedder, er af stor vigtighed, for den tilhørende kirke, Helligånds Kapel, blev nedrevet i 1833. Den tegning, som Thiele stiller i udsigt, og som han efterfølgende indsendte, er derfor yderst væsentlig for forståelsen, ikke alene af, hvordan Nykøbing hospital var indrettet, men hvordan der kunne se ud inde i sådan en institution.

Thieles tegning viser et stemningsmættet indblik i kirkerummet fra vest op imod koret, hvor lyset falder ind fra et stort, rundbuet vindue. Frit i rummet under det tunge hvælv ser man prædikestolen og korsranken, og under et pulpitur langs sydvæggen ses et par af de alkover, der har givet liggeplads for lemmer, der var svage til at deltage i gudstjenesten på almindelig vis. Yderligere kendes der en perspektivtegning, der viser kirkerummet set fra indgangen i vest, og desuden udførte J.H. Smidt plan, snit og opstalt af Helligåndskapellet før end det endeligt blev nedrevet i 1833. Disse tegninger gør tilsammen Nykøbing Hospital til en af de bedre belyste af de nu for størstedelens vedkommende forsvundne hospitalsstiftelser, der ikke var hospitaler i moderne forstand, men en art plejehjem med aner langt tilbage til reformationstidens, og i den sidste ende middelalderens, sociale institutioner (13).

Thieles omtale af hospitalets malede altertavle gav iøvrigt anledning til, at Oldsagskommissionen anmodede stiftsøvrigheden om at få den indsendt til bevaring.

Dette bevilgedes, og kammerråd Smidt sørgede for det praktiske. I København lod man den istandsætte, og man var efterfølgende meget optaget af diskussionen om, hvorvidt en afbildet fyrste skulle være Christian I eller Kong Hans. En mindre afhandling, hvori dette problem drøftedes, blev bragt i *Antiquariske Annaler* IV, 1827 (30). Idag ved man, at der ikke er tale om noget portræt, men om en fremstilling af en af de hellige tre konger - de to andre ses også på tavlen.

Med hensyn til de to ikke-lolland-falsteriske genstande, så var der for Grønholts kirkebloks vedkommende tale om et monstranshus, hvori man i den katolske tid havde opbevaret monstransen, der er den sølvopsats, hvori alterbrødet fremvises og ombæres under messen og i forbindelse med processioner. Redaktørerne af dette bind af *Danmarks Kirker*, der udkom i 1967, har både set og benyttet Thieles indberetning, og de citerer hans oplysning og det meddelte sagn (25).

Om der nogensinde har været realiteter bag historien om det lille skrin, som Thiele har hørt skulle findes i Højby kirke i Odsherred, og som skulle være prydet med billeder af historien om hr. Ebbe og hans døtre (31), er derimod mere tvivlsomt. Folkevisen om Hr. Ebbes døtre, der dræbte to unge adelsmænd i en kirke, har ifølge folketroen været knyttet til Højby kirke, og billederne på en nu forsvunden altertavle har fejlagtigt været tolket som en illustration af denne historie (32). Erindringens indbildningskraft kan let have overført sådanne billeder til et faktisk eksisterende eller et imaginært skrin, så denne oplysning bør næppe uden videre indkorporeres i Højby kirkes i forvejen så rige historie. I sin beretning gør Thiele omhyggeligt opmærksom på, at det kun

er noget, han har hørt, men ikke selv set, og for videnskaben er Den vantro Thomas' standpunkt ikke det ringeste udgangspunkt, så det vil vi anlægge, når det gælder det eventuelle skrin fra Højby kirke.

For Thiele, der havde sat sig for at indsamle sagn og overleveringer, var det derimod en anden sag. Her kan historien om skrinets folkevisebilleder sagtens gøre gavn, selvom skrinet selv måske har været af den mere luftige art.

De oldsager, som Thiele indsendte, blev straks registreret i Oldsagskommissionens protokol (26), men man registrerede ikke de små børnesko, som den gamle mand havde foræret ham, og som han medsendte med et par undskyldende ord. I dag kunne vi næsten ønske, at man havde beholdt skoene i stedet for oldsagerne, for mens flintredskaberne er af forholdsvis triviell art, og oven i købet ikke ledsaget af væsentlige oplysninger om fundsted og -omstændigheder, så er sko, og ikke mindst børnesko, fra ældre tid faktisk meget sjældne. Selv om den gamle mands historie måske ikke helt holder vand - en arvegang på syv led dækker op imod et par hundrede år - så må de dog have været af en vis værdig alderdom, og at de overhovedet eksisterede, borger i nogen grad såvel for alder som en oprindelse ud over det almindelige. Børnesko, og børnetøj i det hele taget, blev normalt ikke gemt, og da slet ikke i de lavere lag i samfundet, som den gamle mand hørte til. Det gik i arv og blev brugt op, og derfor havde det nok været værd at bevare kurfyrstindens små sko, der jo må have været meget fine, siden de ikke blev taget i brug. Oldsagskommissionens medlemmer, eller rettere dens sekretær, den senere så berømte Christian Jürgensen Thomsen, skønnede imidlertid anderledes. Det

kan vi kun tage til efterretning, og så glæde os over alt det øvrige gode, der kan uddrages af beretningen.

Thieles beretning er en værdifuld primær kilde til oplysning om ting, vi ikke vidste noget eller kun lidt om i forvejen, og det i brevets afslutning udtrykte ønske om, at indberetningen må vise sig at være frugtbringende for museet, må siges at være gået i opfyldelse. De 2½ folioark, som den unge folkemindesamler indsendte i efteråret 1822, er således en smuk, men desværre sjælden videreførelse af den indberetningstradition, der igangsattes med Oldsagskommissionens udsendelse af et spørgeskema til alle landets præster i foråret 1808.

Noter:

1. E. Nyborg og V. Thomsen: Roskilde domkirkes triumfkrucifiks. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1983, s. 187-209.
2. C. Adamsen og V. Jensen: *Præsteindberetningerne til Oldsagskommissionen af 1807* som eksempel på antikvarisk-topografiske beskrivelser. Bol og By, 1997, s. 8-17.
3. Se f.eks. *Præsteindberetninger til Oldsagskommissionen af 1807*. C. Adamsen og V. Jensen: *Vest- og Sydjylland*, 1995, s. 262 og 284, samt *Nord- og Østjylland*, 1996, s. 264-266.
4. J.M. Thiele: *Erindringer fra Bakkehuset*. Kbh. 1869, s. 66.
Denne fodrejse gik til Tyskland og Italien, men man skal næppe forestille sig, at Thiele gik hele vejen.
5. Samme. s. 66.
6. J.M.Thiele: *Af mit livs Aarbøger 1795-1825*. Kbh. 1917, s. 181-182.
7. Teksten er læst i et samarbejde med min medredaktør ved udgivelsen af præsteindberetningerne til Oldsagskommissionen, Christian Adamsen.
8. I 1820 indsendte Thiele en beretning om og en tegning af *Trelleborg* ved Slagelse (P. Nørlund: *Trelleborg*. Nordiske Fortidsminder IV, 1, 1948, s. 12-13).
9. *Danmarks Kirker*, Maribo amt, s. 1434.
10. Der er utvivlsomt tale om gravfliser, der siden er forsvundet. *Danmarks Kirker* omtaler dem ikke.
11. Krigsassessor, senere kancelliråd Th. Smidth var godsforvalter 1800-1827 og derefter godsinspektør indtil 1836. H. Jørgensen og F. Skrubbeltrang: *Det Classenske Fideicommiss gennem 150 Aar*. 1942 (genoptryk 1991), s. 397 og 621. Under opholdet på Falster boede Thiele nogle dage hos Schmidt på Corselitze.
12. Kanden blev indsendt af kancelliråd Schmidt i 1824 (MCCII) sammen med et røgelseskar fra Horbelev kirke (MCCI) og tre flintredskaber (MCXCVIII, MCXCIX, MCC).
13. *Danmarks Kirker*, Maribo amt, s. 227. Det rigtige årstal er 1584.
14. Hospitalet er det samme som Helligåndshuset. *Danmarks Kirker*, Maribo amt, s. 244-250.
15. Ifølge *Danmarks Kirker* (Maribo amt, s. 244) blev tårnet revet ned i 1818, mens Trap Danmark anfører, at det skete i 1821 (Maribo amt, s. 690). Der er enighed om, at resten af kirken blev nedrevet i 1833.
16. Tegningen er gengivet i *Danmarks Kirker*, Maribo amt, s. 247.
17. *Danmarks Kirker*, Maribo amt, s. 248-249, afbildet. Det fremgår af de i note 6 omtalte erindringer (s. 181-182), at Thiele tilsyneladende senere glemte, at han havde omtalt maleriet i sin indberetning.
18. Thiele havde på sin fodrejse i Tyskland i foråret 1819 besøgt Dresden, hvor han naturligvis havde set den berømte sixtinske Madonna.
19. *Danmarks Kirker*, Maribo amt, s. 1419.
20. Samme, s. 1419.
21. Såvel det engelske som det latinske ord betyder træstamme.
22. *Danmarks Kirker*, Maribo amt, s. 64, afbildet. s. 63.
23. Samme, s. 63.
24. Samme, s. 58.
25. Samme, Frederiksborg amt, s. 870-871.
26. I Oldsagskommissionens protokol meddeles under 1822 følgende: "*Foræret af hr. Thiele, Amanuensis ved Kongens Bibliotek. DC-CXXXV. En Flintkniv med fladt Skaft - særdeles vel konserveret. DCCXXXVI. Et lidet hjerteformigt Flintsp. small. 2 O langt af det Slags, der har været anset for Pilespids, meget nat. DCCXXXV. En liden Glasrude, hvorpaa indbrændt en Engel, blæser i Basun, i 3 Stykker*". - Børneskoene registreredes ikke.
27. De genstande, som Oldsagskommissionen havde indsamlet, var indtil 1832 udstillet på Trinitatis kirkes loft i København.
28. C. Adamsen og V. Jensen: *Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807. Vest- og Sydjylland*, 1995, s. 55-58.
29. Sigvard Skov: *Kister på Koldinghus*. Kolding 1951, s. 3.
30. *Antikvariske Annaler* IV, 1827, s. 413-417.
31. S. Grundtvig: *Danmarks gamle Folkeviser* IV, s. 118-131. Kbh. 1869-83, genoptryk 1966.
32. *Danmarks Kirker*, Holbæk amt, s. 2119-2120 og 2158.

Erindringer fra byen ved sundet

Her bringes to erindringsbilleder fra det gamle Nykøbing. De har som udgangspunkter 1896 og 1920 og giver i livfulde skildringer fra hver sin tid små glimt af livet i byens henholdsvis øvre og mellemste sociale lag dengang. - Det første bidrag er det andet afsnit af rektordatter Johanne Edelberg, f. Fraas' erindringer, nedskrevet i årene lige før hendes død i 1951. Gennem sønnedatterfamilien Mulvad er et kopi af disse erindringer med billeder og en række biografiske oplysninger kommet i Museet Falsters Minders besiddelse og herfra videregivet til redaktionen. - Det andet bidrag er ligeledes formidlet af museet. Det er skrevet af fhv. ankechef Johan Garde, der efter at have passeret de firs stadig veloplagt svinger pennen og leverer stof til bl.a. dagspressen og nu her til denne årbog.

Johanne Edelberg var datter af Philip Fraas, først overlærer i Ribe, senere rektor i Nykøbing Falster fra 1896 og til sin død godt 60 år gammel den 4. Maj 1902. Moderen Ida Fraas var datter af Inge-manns gode ven Johannes Ferdinand Fenger, sognepræst i Lyngby ved Sorø, og kom ved forældrenes død i huset hos en slægtning, biskop Balslev, i Ribe. Johanne, der også kaldtes "Tulle", blev født i

1877 og var ved faderens ansættelse og familiens flytning til Nykøbing en ung, livsglad pige på 19 år. Som det vil fremgå af skildringen, havde hun i høj grad øje for ungdommens muligheder for udfoldelse inden for rammerne af byens overklasse. Trods al letsind og sin unge alder var Tulle dog snart i arbejde som lærerinde, skønt næppe uddannet dertil.

Nykøbing

Af Johanne Edelberg

Flytningen

Far flyttede derover efter sommerferien og boede hos daværende rektor Neergaard på latinskolen. Han kom hjem til Oves konfirmation, da det kunne ske uden at forsømme skolen ved at han rejste to nætter. - I

oktober flyttede jeg så over og ordnede huset, og så kom mor, Ove og mors pige Kabin. Hvor vi dog alle savnede Ribe. Og dog blev vi genstand for så megen gæstfrihed og venlighed, at det var overvældende.

Det første menneske, jeg blev præsenteret for, var en dreng fra 2. G, 5. klasse, som det dengang hed. Det var Holger Mangor, som gennem mange år var min bedste ven, og det venskab holdt til døden kom til ham. Han kom for at forære far et billede af klassen, jeg stod og vaskede glas og satte på plads på hylderne under vinduerne, - jeg ser det hele sceneri så tydeligt.

Familierne Neergaard og Tiemroth

De måneder far boede hos rektor Neergaards dannede grundlaget for det venskabsforhold, der siden bestod mellem dem og os. Og når deres yngste datter "P" kom på besøg i sin gamle by, boede hun selvfølgelig på latinskolen, ligesom jeg også var deres gæst i Hyskenstræde 12, når jeg var i byen (København).

Det var et dejligt hjem at komme i, hos de gennemfinede, af gammel høj kultur prægede mennesker. "P" elskede jeg jo som den søde, fine, friske pige. Men så havde "P" en ældre søster Thomine, - jeg kan ikke se andet end fuldkommenhed hos hende. Hun havde en masse gode sieder, og ingen synlige fejl. Men det er vel næppe det, der gjorde det overvældende indtryk af noget særligt. Mon det ikke var det, at hun var så ægte?

Fru Neergaards søster var gift med læge Tiemroth, og de boede ved siden af latinskolen. Der var en søn og en datter af fru Tiemroths første ægteskab, og så en sød, lille dreng, Otto. Jeg kom meget der i huset og satte fru Tiemroth så højt og blev så forkælet der.

De voksne børn var ældre end jeg, og selv om jeg godt kunne lide dem, kom jeg dem ikke så nær, da de jo kun var hjemme i ferierne og havde deres egen, lidt ældre vennekreds. Så havde de også en søster Louise, der var gift med fabrikant Benzon. Der var også børn på omtrent

vor alder: Ida, den ældste, blev også en af mine venner. Og Ove gik i klasse med den eneste søn, Aksel, der var meget tidligt voksen. Han løb godt på skøjter, og vi svingede os flot sammen i Herresving og Amagerdans.

Hjemve og vinterglæder

Hvor længe vor Ribe-længsel varede, kan ses af, at da vores Kabine juleaften kom ind til Tiemroths med en blomst, og fru Tiemroth spurgte: "Hvordan har rektorfamilien det?" svarede Kabine: "Frrrouven grærrer, og frrrøknen grærrer og vi grærrer allesammel."

Efter jul kom frosten, og skøjteløben begyndte, og efter skoleballet den 28. januar var der i hvert fald en af familien, der ikke mere græd. Da havde vi en dejlig lang frostvinter med tillagt Sund, og vi løb til godt ind i marts, for da havde jeg besøg af Agnete Qedens, og vi løb sammen på Sundet, men med vand over isen.

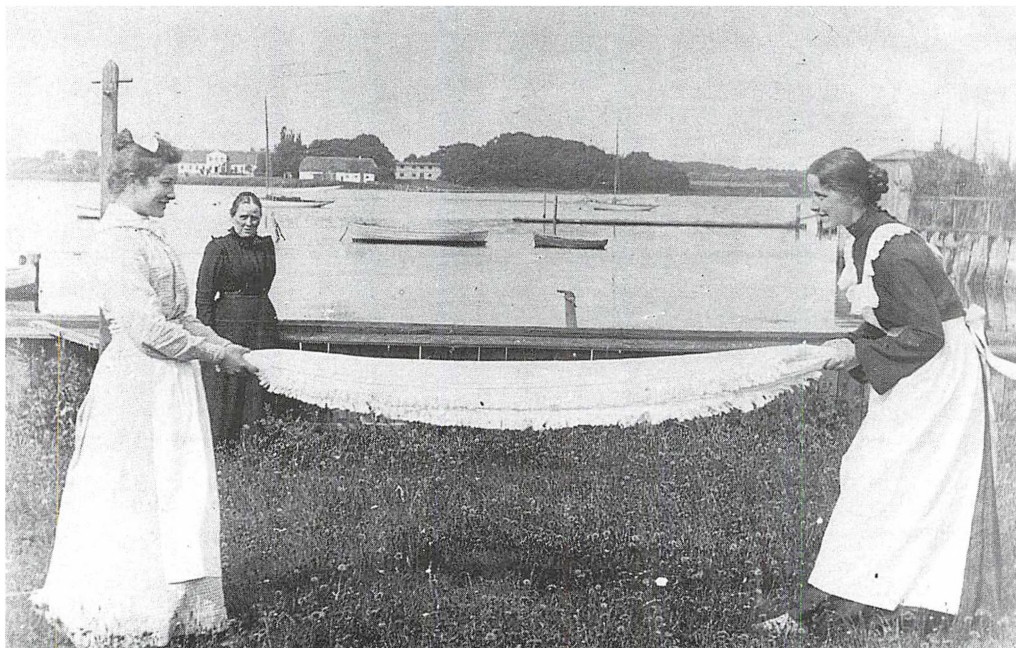
En stor mundfuld

Til min fødselsdag havde jeg besøg af min kære Agnes Deichler, og hende var jeg lige ved at drukne. Hun kunne nemlig ikke svømme. Jeg sagde, at det var så let, hun skulle bare se efter, hvordan jeg bar mig ad, og så gøre ligeså. Derefter sprang jeg på hovedet i fra vippen.

Men da jeg kom op til overfladen, var der ingen Agnes på badebroen, men et stykke ude i Sundet fik jeg øje på en fod, der stak op. Jeg skyndte mig at få fat i den og halede hende op. Det første hun orkede at sige var: "Jeg tror jeg har slugt hele Guldborgsund."

21 års fødselsdagen

Det var den 5. september. Om eftermiddagen kom alle mine veninder til chokolade. Det vil sige, én manglede, det var

Der strækkes vasketøj i rektorhaven ved Guldborgsund. Til højre ses Johanne (Tulle) Fraas og bag den unge, hvidklædte tjenestepige står Johannes moder, Ida Fraas. – Ida Caroline Emilie Fenger var født i Lyngge præstegård 28.10. 1846 og døde på Skovhusegården ved Stensved 30.09.1920. Falsters Minder.

min kære Sigrid Saabye, hvis far var præst i Toreby.

Men som vi sad bedst ved chokoladebordet, dukkede Sigrids søde og smilende ansigt op til alles fryd. Så snart hun havde fået skænket en kop chokolade, rejste hun sig og holdt følgende tale, som hun havde lavet på den milelange spadseretur fra Flintinge til Nykøbing.

BORDTALE TIL DEN LIDEN TULLE DEN 5. SEPT. 1898.

*Det var sig den ædelig Tulle,
hun byder så fro til fest.
Fejre vil hun sin fødselsdag,
med mangan elsket gæst.*

*Det var sig den ædelig Tulle,
hun skriver et brev på stand.
Stikker det så med posten ud
at flyve til Lollands land.*

*Det var sig den usselige Sigrid,
sad på sit kammer og græd:
havde ej brev fra Tulle fået.
Hjertet kunne briste derved.*

*Ind da tren den liden smådreng
rakte mig fro et brev.
Snelt jeg greb det, skønt hånden skjalv,
det var jo Tulle, som skrev.
Tak have, du ædelig Tulle,
du varst dig en pige fuldsød.
Thi at flyve på vinger hid
dit liflige brev mig bød.*

Formentlig lærere og elever
fra latinskolen. - Yderst til
højre står rektor Fraas.
Johan Philip Christopher
Fraas var født på Philipsdal
14.02.1842, blev 04.08.1876
gift med Ida Fenger og til-
trådte i 1896 rektorembetet
ved latinskolen i Nykøbing
Falster, hvor han døde
04.05.1902. Falsters Minder.

Tak have du ædelig Tulle,
her stander jeg nu så glad,
ser på de fruer og frøkner små,
som du haver samlet i rad.
Alle ønske de vist som jeg,
medens småhjerterne slår:
"måtte din bane blive så skøn
som dag i tindrende vår!
Måtte den blive blid og mild,
som hviskende vind i kvæld.
Måtte den vorde så lys og prud,
som sol på fossende væld.

Måtte den vorde så blød og smuk
som sang bag susende blad.
Måtte den vorde så karsk og sund,
som duggens svalende bad.
Måtte den vorde så ren og skær
og frisk som septemberluft.
Måtte den vorde så faur og fin
som rosens yndelige duft."

Hil være dig ædelig Tulle
jeg løfte mit glas på stand!
Tømmer det så for en mø så god,
som nogen i Danmarks land!

Hjerteveninden

Hun havde det jo bare i hovedet, men skrev det siden ned til mig, da jeg bad om det. Hun var en fænomenal begavelse og verskunstner. En dag fremsagde hun hele Terje Vigen for os.

Hun elskede poesi og levede i poesiens verden, og med hendes varme hjerte og stærke følelser gav det sig ofte udslag i versbreve, som hvert især var et kunstværk. Hun fik ligesom afløb ved at sætte tanker og følelser på rim i alle mulige former, fra det mest bizarre til det mest højtt travende, og især elskede hun folkevisestilen. Selv hendes mest prosaiske breve var prægede af hendes store, egenartede ånd.

Hun var elsket af os alle. Jeg tror, jeg kunne skrive en hel bog om Sigrid. Sigrid i glæde, Sigrid i sorg, i skuffelse, i højtid, i hverdag, i stuerne, i naturen o.s.v.

Hendes sidste brev, nogle dage før hun lod sig operere og døde, var gribende og skønt og sødt og tillidsfuldt. Æret være hendes minde. Hun døde i fast tro på den treenige Gud og det evige liv og bad for sine kære, som hun også havde levet, så længe jeg har kendt hende, om end det blev dybere med alderen.

Andre veninder

Jeg var så lykkelig, at få mange gode venner af den bedste slags. Godt humør er en stor gave, og det havde jeg i rigt mål, og det var vel det, der har hjulpet mig.

Der var Emmy. Da jeg kom til Nykøbing, varede det ikke mange måneder, før jeg glade og overfladiske pigebarn følte mig hjemme og veltilpas.

Der var jævnaldrende pigebørn, både hos borgmester Holcks, biskop Styhrs, distriktlæge Hausteds, fabrikant Benzons, overretssagfører Andresens og pastor Saabyes i Flintinge med flere.

Så kom jo skoleballet den 28. januar, tror jeg nok det var, og når man er rektors datter, får man jo danset, eller fik danset huller i sålerne. Tillige var det en første-klasses is- og snevinter, så vi skøjtede, kørte i Knubslæde og havde baller.

Slædefart

Jeg må vist hellere fortælle nærmere om knubslædeturene. Jo, på torvedagene kom bønderne ind med kød og fjerkræ, og hvad de sådan havde at bringe til torvs, og så handlede de i butikkerne, inden de kørte hjem. I sneføre var det altid i arbejds- eller høstvogne, der var sat på meder.

Så stillede vi nogle stykker nede ved Kristian den 9.'s Bro, og når der kom en

slæde, råbte vi: "Må vi køre med?" Og når vi så var kommet rigtig langt ud på Lolland, og mødte en anden, sprang vi af og bad om at måtte køre med tilbage. Vi kom både i grisebure, på øltønder og i ret tomme slæder.

Én gang var det på isblokke, men en anden gang var det i dyner. Vi var da ret mange. Jeg husker kun, at Martin Schønheyder pludselig, da vi lå og gassede os, sagde: "Mon der er kørt en syg til hospitalet i de dyner?" I samme sekund lå vi alle på vejen, så hurtigt reagerede vi.

Frøken let på tå

Ballerne i Nykøbing var forfærdelig morsomme. Jeg kom jo også til baller i København, både hos gehejmeetatsråd Goos's og hos mine onkler, f.eks. kommunelæge Chr. Fenger, - de var også festlige. Åh, - hvor vi glædede os forud og morede os. Men der var noget mere improviseret og provinshyggeligt over dem i Nykøbing. Så blev man for eksempel enig med en af herrerne, dvs. gymnasieeleverne eller studenterne om, at på det bal ville vi to "sværme" for hinanden. Det gjorde vi så og dansede mange danse sammen. Der blev danset meget og godt i Nykøbing.

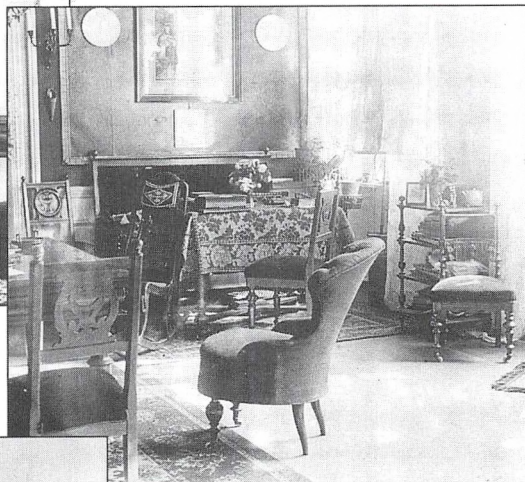
Bal i hjemmet

Jeg husker, at jeg engang blev enig med en af mine veninder om, at nu ville vi have et bal. Det var lige efter Nytår, inden studenterne rejste ind. Men hvor? Vi ville så først forsøge med mor. Jo, det måtte vi da gerne, hvis vi selv ville ordne alt, og det ville vi jo hellere end gerne. Der var ikke så store fordringer dengang. En varm ret og koldt bord.

Det første vi gjorde, var at rende pokker i vold ud i nærheden af bispegården for at få fat i en spillemand. Han var ikke hjemme, men tog mig på sengen næste morgen. Det hørte der for resten noget til,

*Interiører fra rektorhjemmet i Nykøbing typisk for tiden i hjem med en vis velstand. –
Fotografierne er udlånt af Falsters Minder.*

På billedet til højre sidder Johanne Fraas i sit hvide forklæde og skriver.

for jeg var tidligt oppe, da jeg havde meget husligt arbejde at udrette, før jeg kl. 8 gik på skole for at undervise. Nå, han kunne komme næste dag, og så rendte vi rundt og inviterede.

Vi var mange, og jeg husker, at bordet var dækket som "T", og stuen var 10 gange 10 alen. Så lavede vi pålæg, trillede smørkugler, dækkede bord og så videre og fik en herlig aften.

Jeg husker, at jeg havde Knud Holck til bords, fordi han var der første gang. Han var lidt ældre end vores faste kreds, og han sad og konverserede mig om, hvor frække nogen havde været nytårsaften med at slå pottes på døren og så rende væk. Og så hang der et skilt udenpå døren, altså til borgmesterens: "Udsalg af fyrværkeri." Og mange steder var gadespejlene overklisteret nytårsdag, så man ikke kunne se i dem, men de måtte til glarmesteren.

Jo mere indigneret han fortalte, jo mere nærmede jeg mig til et vulkansk udbrud. De nærmestsiddende, som hørte med, begyndte at fnise, og denne fnisen bredte sig og endte i lattersalver, og så gik det op for ham, at skurkene var stakkels mig og ligesindede.

Han blev senere borgmester i Aarhus, og har vel nok sørget for at sætte et skilt på sin dør: "Opklistring af plakater forbudt!"

Den aften mødte Olga Eggers i grøn fløjlskjole, for hun vidste ikke, at vi skulle danse, og den var alt for varm at danse i med de danse, vi dansede dengang. Så vi måtte sende pedellen ud på Sukkerfabrikken, mens vi spiste, for at hente en tyndere kjole.

Skøjteforeningen

I de rigtige gode frostvintre, løb vi først på skøjter på engene og siden på Sundet.

Der var dejligt begge steder. Skøjteforeningen var en gren under Nykøbing Roklub. Tegnet var en lille stander i sølv.

Efter jul blev så juletræerne sat ned i isen ved bådehuset, og det så hyggeligt ud og lunede for vinden, mens vi sad og snørede skøjtestøvlerne.

Den bedste skøjteløber vi havde, var dr. Heilmann, og det var lærerigt at danse Amagerdans med ham. Men jeg kan ikke nægte, at vi misundte Ellen Schønheyder, der løb så godt, at han foretrak at løbe med hende.

Sejlads i Guldborgsund

Rosenstand fra Nationalbanken løb også fint, og begge d'herrer havde også kuttere. Heilmanns var den største. "Primula" tror jeg den hed. Jeg ville kunne kende den blandt 100. Rosenstands var en "Måge".

Vi selv havde bare en robåd, men den var sikker, og den var stor. I Ribe havde vi en lille let båd fra "Arendal". Så da vi så den, far købte i Guldborg, døbte vi den "Goliath". Jeg gad vide, om nogen båd nogensinde har været til så stor glæde - og for så mange.

Ove lavede i smug et lille sejl af sækelærred, og så en dag fik han nok så snedigt far og mor inviteret ud på en rotur, jeg tror kun, vi var os 4. Vi roede mod vinden langt op ad Sundet, og da vi så skulle hjem, sagde han: "Skal vi prøve at sætte sejl?" Så bandt han en stang fast til midtertoften, og jeg måtte jo også sidde og holde lidt på den, derpå bandt han sejlet på stangen, og så gik det i flyvende fart hjemad.

Far blev begejstret, - følte vel noget lignende som det romerske æsels kære, stadige tanke, og det resulterede i nogle dejlige sejle. Storsejl og fok.

Mor blev hurtigt søkyndig og balancerede flot hen ad rælingen til roret. Hun lærte,

hvad der var en kovending, og hvad det var at gå over stag. Da moster Helene kom på besøg og hylede lidt op, når båden lagde sig for vindstødene, husker jeg at mor beroligede hende med, at når den lagde sig til den side, gjorde det ikke noget.

Morgener i Hamborgskoven

Marie Holck og jeg nød måske båden alermest. Vi havde begge en del arbejde, både med huslighed og som lærerinder, men fra 5 til 7 om morgenen var vi vore egne herrer og roede daglig over til Granbakkerne eller Hamborgskovens bådebro. Så gik vi ture i den dejlige morgenfriske, men mennesketomme skov og nød undertiden mælk og sigtebrød i Hamborghuset. Disse morgener var så dejlige, og vi var så unge og glade. Vi begyndte tidligt på året, selv om der var en tynd ishinde på vandet, og vi blev ved til ind i oktober, når der lå tåge over vandet, og vi intet kunne se, førend solen brød igennem. Men høre kunne vi jo, når fiskerbåde nærmede sig. Vi elskede Guldborgsund, og vi elskede Nykøbing. (Udtales Nykøvven).

Forargelsen

En gang efter et sommerbal, jeg tror det var hos vores kære, rare ven Aage Møller, gik jeg hjem i seng, men fortrød det hurtigt og tog så en tur i "Goliath". Da jeg kom ud, så jeg jo andre af balgæsterne gå på molen, og dem fik jeg så i "gondolen".

Dette forargede mange af datidens ældre, - ikke mine. Jeg havde så megen fri-

hed, som man med billighed kunne forlange, og far og mor viste mig meget stor tillid. - Måske for stor, jeg ved det ikke, men det gjorde godt.

Da vores, i øvrigt elskelige, dr. Tiemroth en gang kom for at advare far,- jeg var set der og der med den og den, svarede far: "Ja, men det er jo mine egne drenge, det må hun da gerne."

Skolekomedien

En af de ting, jeg ikke glemmer, var en skolekomedie "En spurv i tranedans". Det var glimrende spil og udmærkede masker. Det var Sofus Jørgensen, alias Futte i titelrollen, der var Martin Schönheyder som konsulinden med stanglorgnet, der var Vilhelm Selchau som baronen. Det var så glimrende både i maskering, bevægelser og fornemhed. Han spillede det ikke, han levede det. Jeg så senere stykket på Casino, - det var godt, men ikke nær så godt. Jeg tror at der var en, som hed Pio, måske husker jeg fejl, det var Peter Ravn, - ikke nær så god som Futte. -

Hermed slutter manuskriptets anden del - lidt brat og uafsluttet. Om det måske med Johanne Edelbergs høje alder, godt firs år, på det tidspunkt, trods alt har været for vanskeligt for hende at gennemføre sit forehavende helt, får stå hen. Første del drejer sig naturligvis om hendes opvækst i Ribe, sidste del om hendes fortsatte liv i København efter Nykøbing-årene.

Min Mormor - Livet i Slotsgade i 1920'erne

Af Johan Garde

Min mormor er det første, jeg husker - hun forærede mig en hårbørste til min 3 års fødselsdag i sommeren 1920. Jeg vågnede, og hun sad ved min seng og viftede med børsten. Nogle har sagt, at erindringer skyldes, at jeg var skuffet over gaven, som en slags blød pakke, men det tror jeg ikke. Min mormor gav megen næring til fantasien. I øvrigt husker jeg denne begivenhed som en meget lys scene. Det foregik i Skjoltrup tæt ved Pomlenakke, hvor vi lå på landet, i overkommelig afstand fra vores hjem i Nykøbing.

Den nære familie

Min mor var enlig med 4 børn (dreng), enke, som man sagde dengang, og havde kun en beskeden pension. Min mormor boede i et lille hus, som mine morforældre havde bygget på en grund, udstykket fra deres tidligere ejendom. Min morfar havde haft en købmandsforretning, men da han lagde op, gik ejendommen over til min morbror Ivar, en travl læge, velhavende og - med en vending, man vist stadig bruger - rigt gift. Man gik fra have til have. Stedet var Slotsgade på havnesiden og dengang gik haven, som min mormor havde del i, helt ned til Guldborgsund. Fra vinduerne i Slotsgade kunne man se godsejer Hillerup fra Gammel Kirstineberg køre til byen i landauer og om efteråret en uendelig række arbejdsvogne sammestedsfra med sukkerroer - jeg mener, at jeg talte 16 spand heste. Det rumlede på stenbroen og lugtede.

Oldefar og grevinde Danner

Når det dengang skulle gå rigtigt til, hed min mormor fru Carl Knudsen, men man sagde blot fru Knudsen. Hendes første erindring var også en 3-årigs, men lidt mere dramatisk end min. Hun var født i Flensborg i 1861, og da hendes far var baker på Storegade, oplevede hun tilbage-toget fra Dannevirke - hendes far leverede brød til de danske soldater. Familiemyten stopper ikke i 1864, for min mormor var stolt af, at hendes far - der som ung skal have været en flot fyr - på et bade-sted (För) var blevet udkommanderet til at danse med grevinde Danner. Frederik VII og grevinden holdt af at besøge Slesvig, hvor hun ikke blev ugleset, og hvor det gik lidt mere formløst til end i København.

Familien i Husum og Flensborg

Som lille kom min mormor meget i Husum, hvor hendes morfar var isenkræmmer. Han havde mistet sine forældre af tyfus under napoleonskrigene og var som 9-årig blevet sendt med diligence til pårørende i Slesvig med et skilt om halsen, der angav adressen. Det tog en uges tid. Det var også spændende at høre om Husum - der var mangel på ferskvand, så folk havde enorme tønders stående. En fætter var blevet grebet i at løbe rundt på kanten af tønderne - det var livsfarligt.

Før første verdenskrig rejste mormor i al fald hvert andet år til Flensborg med børnene - min mor og lillebror Ivar. En af

rejserne var nær gået galt. Der var udbrudt kolera i Hamborg, og trafikken var ved at gå i stå, men de havde nået det sidste tog østpå langs Østersøen. Under et ophold var min mormor gået ud af toget med Ivar, der skulle tisse. Min mor, der var et par år ældre, blev rædselsslagen stående alene tilbage i toget, der hurtigt skulle videre. - De nåede den frelsende færge til Falster.

Det nationale

Det nationale spillede en meget stor rolle for min mormor, der var i Flensborg i 1920 for at prøve at stemme Flensborg hjem. Hun havde en dansk søster i Roskilde og 3 (yngre) tyske søstre i Flensborg.

Det skete, at hun fik besøg herfra. En datter af den fjerde søster kom en gang på besøg med sin mand, en flot, forhenværende rytterofficer. Jeg husker besøget, fordi manden, Helmuth von D., vakte opsigt i biografen, da der kom en foromtale af en engelsk film på lærredet. Han råbte nemlig himmelhøjt: "Die verdammten Engländer"! Folk vendte sig om. - Hvad var det med den pæne fru Garde?

Helmuth ønskede revanchekrig, inden han selv blev for gammel og med sin søn som deltager. Han nåede inden krigen at ønske om igen - nazismen passede ham ikke. Nu planlagde han, at sønnen Joachim skulle til England for at få en ordentlig uddannelse.

Men Joachim nåede ikke at komme af sted inden krigen. Han blev værnepligtig i 1943. - Samme år forsvandt han i Rumænien.

Min mormor havde dog et godt forhold til søstrene, trods den nationale uenighed. Jeg var stor nok til et par gange at være med hende til møde i Sønderjysk Forening. Det eneste jeg husker er, at hun sang "Det haver så nyligen regnet"- efter

Min mormor fra den tid, hvor hun blev gift.

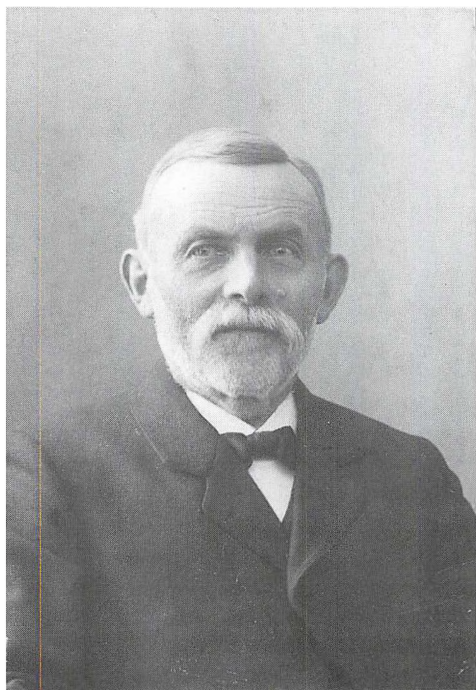
sigende falsk. Min mormor døde heldigvis inden anden verdenskrig brød ud.

Hr. Vise

Min mormor kunne godt lide at fortælle om Flensborg. Engang besøgte vi en gammel mand. De talte om stormfloden, som min mormor havde oplevet i Flensborg, han på Lolland - det har altså været i 1872, fandt jeg senere ud af. Han hed Wiese. Det husker jeg på ordet vis - min mormor talte med den gamle hr. Vise.

Det kolde vand

Min morfar var død, mens jeg var helt lille. Det var dengang skik, at den efterlevende ægtefælle beholdt dobbeltsengs-

Morfar, Carl Knudsen, fra de ældre år:

opstillingen, således også min mormor. Jeg var tit på besøg, og så sov jeg altså i min morfars seng. Der var stillet et skærmbret op i revnen mellem sengene. Om morgenen kunne jeg høre min mormor regere og pruste. Det betød, at hun vaskede sig med koldt vand, der dog var kuldslået, da det havde stået natten over i en balje under hendes seng. Jeg slap - hun var ellers meget optaget af tyske vandkure (Kneipps vandkur). Min morbror fortalte, at han engang var kommet for sent i skole, fordi han om morgenen, som kur mod en optrækkende forkølelse, havde gået rundt i koldt vand på gulvet i vaskehuset - som Kneippkur!

Morfar

Min morfar var vistnok noget af en stivstikker. Det var måske ikke så mærkeligt, at min mor ikke måtte komme i gymnasiet - der gik endnu et par år, før den første pige kom i latinskolen (katedralskolen), en datter af en af lærerne. Min mor skulle op tidligt om morgenen og gå morgentur med - min morfar skulle være tilbage og åbne forretningen kl. 7. Hun snød dog nogle gange, idet hun lod som om hun sov tungt, da hun læste "Fra Piazza del Popolo" i smug i sengen. Hendes bror skulle ikke med på morgentur - han skulle jo passe sin skole.

Min mor måtte ikke få nogen cykel; en kusine havde haft en, men var, dog i anden forbindelse, kommet galt af sted. Hendes kæreste havde skudt sig.

Min morfar har været 17-18 år ældre end min mormor. Han kunne jo ikke gifte sig, før han havde sat foden under eget bord. Han havde mistet håret, da han var inde som soldat. Det talte min mormor ikke om, men min mor fortalte, at han om aftenen svøbte noget om hovedet. Jeg tænkte på det manglende hår, når jeg så på det forstørrede fotografi over hans skrivebord. Her så hans frisure nydelig ud. Min mor fortalte, at han engang imellem tog til København og kom lidt mere gråsprængt og tyndhåret hjem.

Min morfar var - ægte eller uægte - beskeden. Han havde afslået et tilbud om at være medstifter af Sparekassen og ville ikke være konsul. Han var dog nok ikke ganske en tørvetriller - han var ivrig sejlsportsmand og l'hombrespiller. Min mor forstod som lille ikke rigtig spillet - de gav kort, og derefter kastede de kortene og grinede. - Og så var han høj frimurer. Når jeg gik forbi frimurerlogen, tænkte jeg på, hvad "høj" betød. Han var ikke selv allerhøjst oppe; det var en greve fra Lolland. Men min morfar varetog hvervet

Billedet stammer fra min ældste brors konfirmation. Selv ses han t.v. Min mor har stillet sig bagest op ad verandavæggen, - mor brød sig ikke om at blive fotograferet! - Mormor står sammen med mig og bag os mine to ældre brødre.

i praksis. Ved begravelsen sagde stiftsprovsten efter sigende flere gange:” Han var en redelig mand”.

Santalmissionen

Min mormor var kristelig interesseret. Hun gik i kirke og var med i bl. a. Santalmissionen. Men det var vel sådan en del af den tids damer sås, drak kaffe og lavede håndarbejde - firkantet set. Lidt u-landshjælp var der også med i det. Fra Santalmissionen husker jeg billeder af spedalske, men også romantiske billeder fra plantagerne.

Monrads prædiken

Jeg hørte også om Monrad, der var emigreret til New Zealand efter sin katastrofe som statsminister i 1864, men senere var blevet biskop i Nykøbing, et embede han

i øvrigt havde haft før, men havde mistet på grund af sin politiske virksomhed. Min mormor fortalte, at hans prædiken engang havde bestået i, at han gik op på prædikestolen og blot havde sagt noget i retning af: “Vi takker dig Gud for alt, hvad du gør for Os”.

Ole Wivel skriver i sine erindringer, at hans bedstefar kendte Gud lige så godt som han kendte sin nabo. Min mormor havde det på samme måde. Med årene brugte hun meget tit denne vending over for ting, der skete: Det var ligesom det var bestemt.

En svaghed

Efterhånden lærte jeg også noget om snobberi og mindreværd. Jeg kom engang til at høre, at min mor sagde til mormor, at i år sagde hun altså nej, når hendes bror

ud på eftersommeren inviterede os med ud at sejle i sin 6-meter båd, bygget i mahogni hos brødrene Carl og Charles Nielsen i Nykøbing, - årets indbydelse!

Den slags kunne min mormor ikke sætte på plads. Hun var svag over for Ivar og bange for hans kone.

Den gode mad

Min mormor lavede dejlig mad; jeg husker bl.a. pærevælling, hjemmebagt franskbrød og galopkringle, men også ribbenssteg, købt på markedet hos den slagter, der havde butik lige overfor, men som om lørdagen handlede fra sin bod på torvet. Det var sjovt at gå med hende derhen, bl.a. i afdelingen for levende fjerkræ og kaniner.

Tantes begravelse

Min første erindring om det mere kulinarisk forfinede er knyttet til min mormors stue. Morbror Ivars kone døde ung. Jeg var flov over ikke at sørge - jeg kunne oprigtig talt ikke lide hende - men hendes to sønner havde jo nu ingen mor.

Jeg var for lille til at være med til begravelsen og middagen, men jeg husker de fine gæster, bl.a. en kammerherre, tidligere chef for Livgarden. Jeg fik heldigvis del i middagen. Sagen var den, at min tantes barnepige fra Randers, Signe, som min tante havde været nært knyttet til, ikke var fin nok til at være med. Derfor serveredes der særskilt for hende og mig samt kokkepigen, der jo var afløst af en kogekone og derfor forvist fra sit køkken. Det kan også tænkes, at Signe ikke ville med til middagen - hun kendte sin plads!

Vi fik østers - der gik 30 år, før jeg igen fik østers - og lammesteg. Jeg husker agurkesalaten, men har glemt desserten - jeg tror mine brødre talte om overflødhedshorn.

Mine brødre var meget optaget af be-

gravelsesforløbet. Min tante var død hjemme i soveværelset på første sal efter få dages sygdom (lungebetændelse efter influenza). Højtideligheden begyndte med, at kisten skulle bæres ned ad en stejl trappe, hvor de hørte den døde rutsche i kisten. Den kørtes så til Nordre Kirkegård. Min onkel gik efter ligvognen med sine to drenge, én i hver hånd.

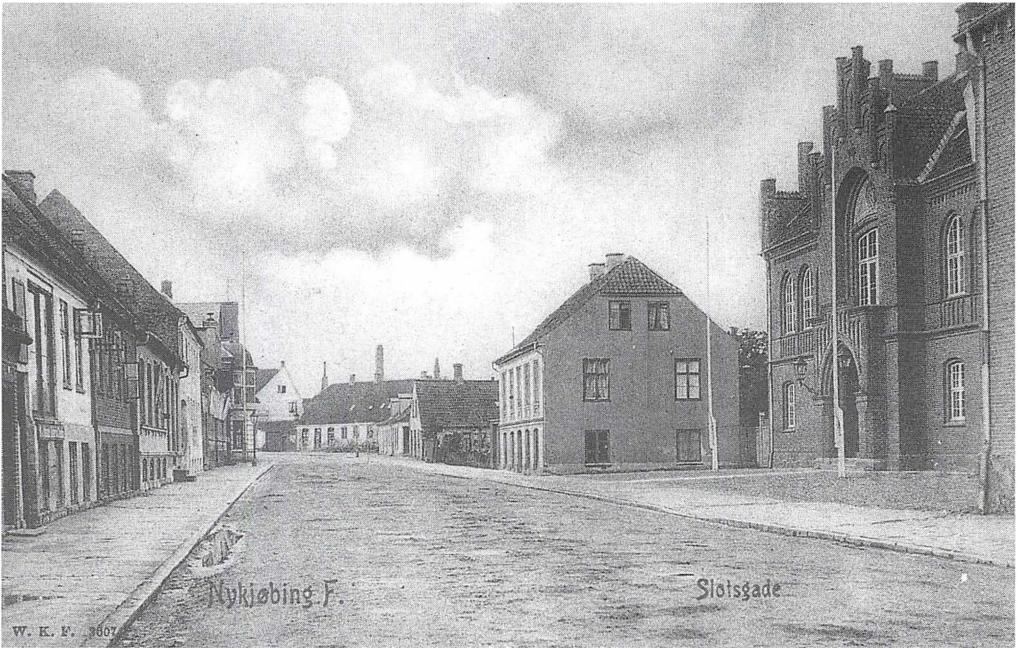
Min onkel og kongen

Min onkel blev kun få år i Nykøbing. I 1930 byttede han praksis med en læge på Tåsinge, Poul Madsen, der virkede mange år i Nykøbing. Vi fik det bedre med min onkel efter min tantes død. Specielt husker jeg, at der var kongebesøg, og at det desværre gik sådan, at vi ikke rigtig fik set festivitassen. Men så fik min onkel den idé, at vi skulle tage ud i hans kutter og derfra kipe med flaget, når kongeskibet stod ud af sundet med retning nordpå. På det givne tidspunkt kom så skibet. Christian X trådte frem på styrbords hjulkasse og gjorde honnør, mens morbror Ivar kippede med flaget. Det må have været en af det gamle kongeskibs sidste ture.

Epidemierne

Min far var død, da jeg var ganske lille. Det var uhyggeligt at høre om den Spanske Syge. Han døde under et familiebesøg i København i januar 1919. Bagefter havde min morbror sagt, at hvis han var blevet hjemme, skulle det nok have været klaret, da han blev syg.

Men det var værre at høre om min mors små brødre. Aksel døde, mens han gik i første klasse. Efter difteritis-epidemien var der kun det halve antal børn tilbage klassen. Den anden, Holger, døde 3 måneder gammel af kighoste. Min mor sagde, at min mormor blev gråhåret den gang, måske ikke på en nat, men alligevel.

Mine morforeldres hus i Slotsgade, som det så ud, før min mormors hus blev bygget, og morbror Ivar byggede til langs med arresten t.h. i billedet.

Haven og sundet

Min mormor og jeg havde det rart sammen. Vi spillede meget Ludo, Abespil (hentet i Flensborg) og kort, på lige fod. Hun var glad, når hun fik gode kort og klukkede, når hun planlagde et klogt udspil.

Hun havde en del af haven til eget brug. Jeg gik ikke rundt og tænkte på hende som tyk, men jeg husker synet af hende, kraftigt foroverbøjet, klædt i lange skørter, der gled op over hendes støvler, mens hun stak asparges. Hendes del af haven lå ud mod Guldborgsund, hvor hendes robåd lå. Vi kunne let ro over sundet til noget, der hed Granbakkerne, med galopkringle, hindbærsaft og kaffe i kurven. I Granbakkerne sagde hun: ”Træk vejret dybt; det er så sundt”!

Sundet fik beklagelige følger: I det sidste år i Nykøbing var der isvinter, 1927-28. Vi løb på skøjter, som jeg husker det, helt ud til sejlrenden, som isbryderen ”Stærkodder” holdt åben; jeg mindes også fiskere ved en våge. - Det var så pragtfuldt, at jeg aldrig siden i København ville på skøjtebane!

Farvel til Nykøbing

Vi flyttede til København i 1928, men kom endnu nogle gange til Nykøbing. Min mormor flyttede nogle år senere også til København, hvor hun takket være sin mands virke som frimurer fik bolig i Frimurerstiftelsen ved Sortedamssøen.

Nakskov og boligen

Af Søren Kolstrup

I Søren Kolstrups store Ph.d. afhandling fra 1997, der er udkommet i bogform under titlen: "Velfærdsstatens rødder – fra kommunesocialisme til folkepension" belyses samspillet mellem stat og kommune i dette århundredes første halvdel bl.a. ved en undersøgelse af, hvad kommunale initiativer - resultatet af brydningen mellem de politiske og private kræfter - kom til at betyde for velfærdsudviklingen i fem udvalgte kommuner, herunder Nakskov kommune. Som en frugt af denne undersøgelse bringes her en lille artikel om boligudviklingen i Nakskov i de første årtier af dette århundrede. Med denne skildring kan man få et ganske godt indtryk af, hvad der siden skete i mange andre kommuner landet over. Nakskov kommunes pionerarbejde på skole og sundhedsområdet er tidligere behandlet af Søren Kolstrup i artiklen med den meget sigende titel "Da Nakskov gik i spidsen", som blev bragt i Samfundets årbog for 1994.

Reformperioden 1900 til 1920

I perioden 1900 til 1920 indførte en række danske bysamfund bemærkelsesværdige velfærdsreformer. Ikke mindst Socialdemokratiet søgte at anvende kommunen som en politisk platform til fremme af partiets program. Hvor partiet vandt flertal, søgte det at skabe en mønsterkommune, der var et hestehoved foran andre kommuner og den statslige lovgivning. Det gælder inden for skolepolitik, sundhedspolitik, socialpolitik, jord- og boligpolitik ligesom man søgte at kommunalisere privat næring og kommunal produktion.

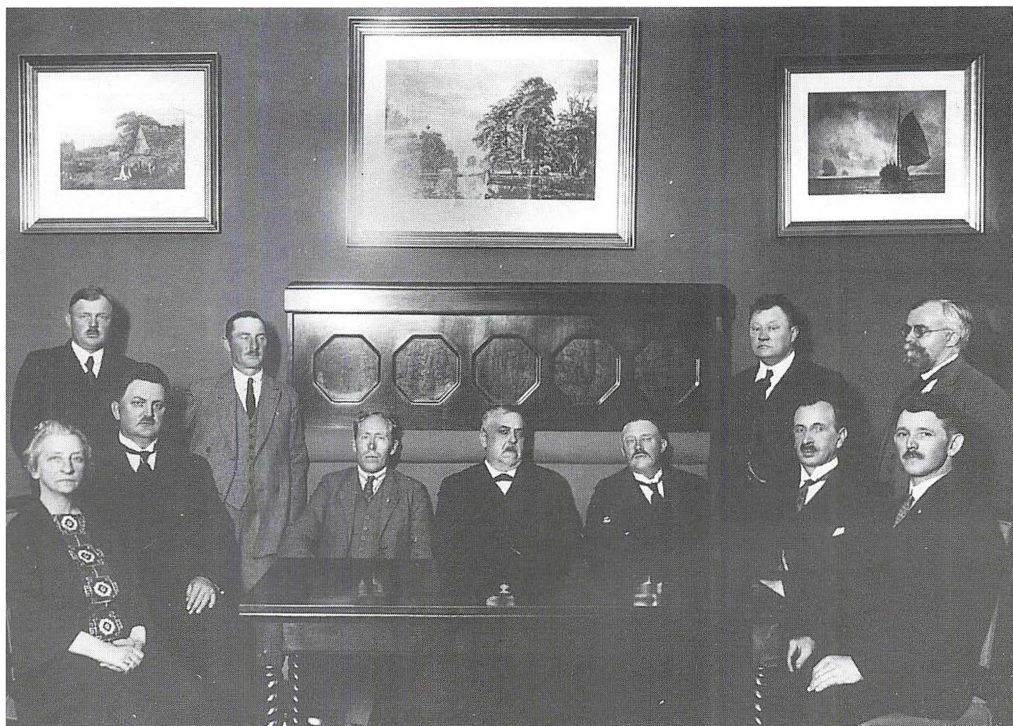
I min afhandling *Velfærdsstatens rødder* fra 1996 har jeg pointeret, at ikke mindst kravet om retten til en bolig voldte proble-

mer at føre ud i livet. Det hang sammen med flere forhold:

De lokale håndværksmestre opfattede Socialdemokratiets krav om kommunale boliger eller blot kommunal støtte til boliger som konkurrenceforvridende.

Hertil kom, at Socialdemokratiets alliancepartner Det radikale Venstre just på dette punkt var betænkelig ved den socialdemokratiske velfærdspolitik. De radikale foretrak parolen om hjælp til selvhjælp, hvilket efterhånden resulterede i løsningen: *Almennyttigt boligbyggeri*.

Her var i hovedsagen tale om offentlig finansiering til en forholdsvis lav rente,

Nakskovs socialdemokratiske byrådsgruppe i 1915. I midten sidder Sofus Bresemann. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

så huslejen kunne blive overkommelig, men hvor den enkelte dog skulle yde et indskud, som de radikale ville det. Dette gælder udviklingen på landsplan.

Nakskov er imidlertid eksempel på en rød kommune, hvor fællesskabet på et tidligt tidspunkt påtog sig et væsentligt ansvar for boligforsyningen på socialdemokratiske præmisser. Her erobrede Socialdemokratiet i 1913 absolut flertal og var ganske uafhængig af andre partiers støtte. Men mere end det. Kommunen er tillige et eksempel på en rød kommune, hvor den kommunale boligpolitik fortsatte i Mel-

lemkrigstiden, men med skærpede krav til den enkeltes indskud. Hermed blev boligpolitikken mere spiselig set fra et borgerligt synspunkt. Under alle omstændigheder gælder, at min datering for de røde kommuners opvækst fra 1900 til 1920 på boligområdet fordrer en nuancering.

Kommunen står bag

De fleste af Nakskovs boligkvarterer blev grundlagt i perioden 1913 til 1920 som led i en bevidst kommunal planlægning, der skaffede byens gamle rønner af vejen. Tre bygherrer stod bag byggeriet, nemlig kommunen, det offentligt kontrollerede *A/S Nakskov Arbejderboliger og værftet*.

Overalt mødte man i begyndelsen af 1920'erne den spredte bebyggelse præget af rummelighed, lys og luft. Enfamiliehuse på store parceller var hyppigt forekommende, andre steder stødte man på dobbelthuse i rækkehusstil med 2 eller 4 lejligheder, og i enkelte tilfælde skød etageejendomme frem. De fleste boligers størrelse, grundplan og opbygning var formet efter samme skabelon, medens husfacaderne var præget af variation.

Disse kvarterer er i vidt omfang uberørte den dag i dag.

Boligmarkedet blev straks efter den socialdemokratiske flertalssejr inddraget under den offentlige planlægning. Målet var at skaffe alle borgere en sund bolig til overkommelig husleje. Traditionelle løsninger i form af byggeselskab og selveje blev her forbundet med en vidtdreven offentlig styring.

Bestyrelsen for A/S Nakskov Arbejderboliger bestod af 5 medlemmer, 4 valgt på en generalforsamling og 1 medlem valgt af Nakskov Byråd, men vedtægterne præciserede, at overskuddet udelukkende skulle anvendes til forbedring af økonomien i selskabets ejendomme. Nakskov Kommune forbeholdt sig endvidere forkøbsret til selskabets ejendomme til opførelsesprisen.⁽¹⁾ Selvstyre var der, men selskabet blev holdt i kort snor af det offentlige.

Jordpolitikken og boligplanlægningen blev ligeledes underkastet direkte offentlig indflydelse, og boligsagen dermed gjort til et fællesanliggende, som pegede ud over en uudviklet velfærdsstatsbetragtning. De nye havehuse var primært møntet på de ubemidlede, men den overordnede planlægning høstede alle gavn af.

Jordpolitikken

Jordpolitikken stod i forgrunden. Gennem

Nakskovs mangeårige, dynamiske borgmester Sofus Bresemann. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

offentligt køb og salg af jord var det hensigten at tæmme jordpriserne og frembringe rimelige huslejer.

I slutningen af 1913 lancerede det sejrssikre Socialdemokrati partiets boligpolitik. På byrådsmøderne den 3. og 17. november fremlagde Bresemann tre hovedkrav:

1. Kommunens eksisterende jordarealer skulle sælges til rimelige priser, efter at byrådet havde godkendt hver enkelt købekontrakt.

Dette og de to næste billeder giver et indtryk af Nakskovs gamle boligmasse i de første årtier af dette århundrede. Her nogle af de nedrevne huse fra Kongenstoftet. Foto ca. 1930 af V. Paulli. Lolland-Falster Stiftsmuseum.

2 De ikke afhændede arealer skulle udlejes bl.a. til kolonihaver.

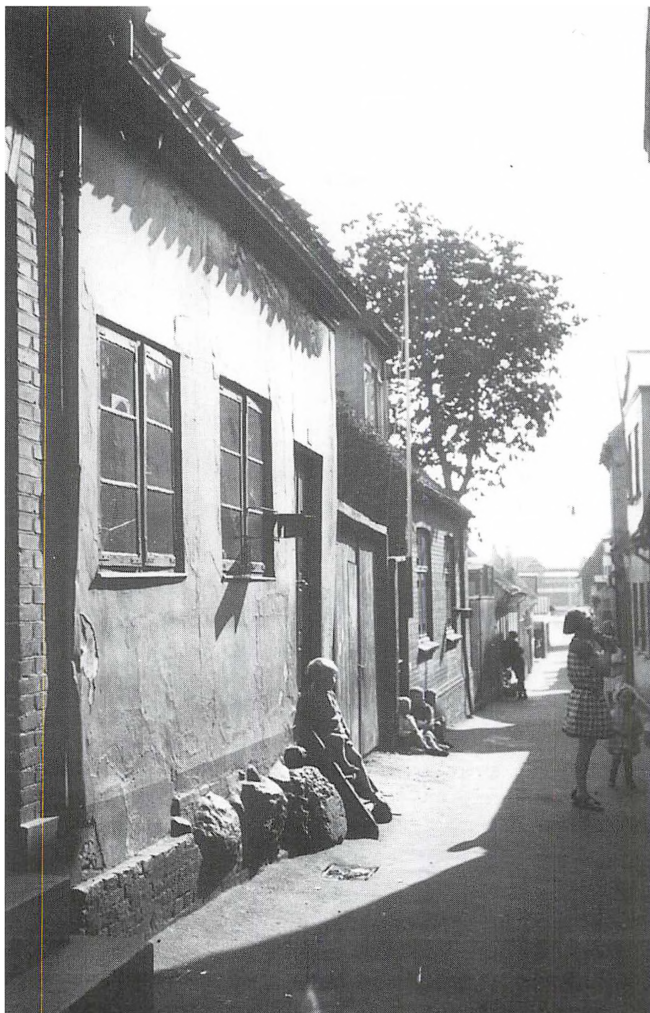
3. Kommunen skulle træde til med passende lån.(2)

Få måneder senere gik man et skridt videre. På byrådsmødet den 2. februar 1914 vedtog man købet af avlsgården *Lienlund* med tilhørende jordarealer for en købesum af 80,000 kr., dels for at kommunen kunne drive landbrug og fiskeri fra Indrefjord, dels for at få offentlig rådighed over jordarealer, der kunne udlejes eller sælges som parceller. Senere fulgte opkøb af jord mod syd ud ad Rødbyvej og mod vest på Færgelandet.

Den nye jordpolitik blev overdraget til *udvalget for offentlige lystanlæg*, der tidligere udelukkende havde taget vare på kommunale bænke, parker og lystanlægget Svingelen, men nu fik overdraget gennemgangen af hver eneste købekontrakt til godkendelse i byrådsalen.³) Målet var at styre jordpriserne og sænke huslejen.

Den kommunale jordpolitik var kommet for at blive.

I tiden omkring 1918, da værftet ekspanderede, og tysk arbejdskraft blev importeret til byen, var der stor fare for at jord- og boligpriser blev presset i vejret på private grunde. Dette skabte bekymring hos Bresemann. På et byrådsmøde den 21. maj

En gammel smøge i byen. Husenes tætte beliggenhed øger brandfare og risikoen for fugt i beboelserne. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

være behandlet i udvalgene - skal forelægges til afgørelse i byrådet...

Og jeg gentager håbet om, at den skærsild disse andrager således passerer, vil medføre, at der ikke bygges et eneste hus på nogen grund, der har været ude for spekulation. Lad jordspekulanterne brænde inde med deres grunde... Kommunen har grunde nok, som kan fås, når de ikke skal anvendes i spekulationsøjemed.(4)

1918 blev det besluttet, at kommunen skulle tage forbehold over for indlæg af gas, vand m.v., når der blev handlet grunde og boliger til spekulationspriser. Med Bresemanns egne ord:

"Jeg tillader mig...at foreslå, at ethvert andragende om gas-, vand-, elektricitets- og kloakanlæg i nye eller gamle ejendomme eller forandringer i disse - efter at

Kommunen købte jord, kontrollerede jordpriser og i samarbejde med A/S Nakskov Arbejderboliger planlagde man boliger med lys og luft til det store udsnit af befolkningen. Her etableredes en form for selvorganisering kombineret med offentlig kontrol.

"De gamle pesthuler, der er arnested for sygdom og andet ondt, må lukkes", skrev Social-Demokraten i april 1913.(5) Det var dog først i årene efter 1916, der for alvor kom skred i byggeriet.

Midlekampsvej 1-7. Foto: V. Paulli, Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

Der udviklede sig efterhånden følgende procedure:

Boligselskabets bestyrelse ansøgte kommunen om køb af jord.

Dernæst anmodede det byrådet om kommunegaranti ved låneoptagelse inden prioritering fandt sted.

Til sidst androg det om statslån - igen med kommunen som garant og formidler.

Her som andre steder i landet gjorde kommunen brug af de nye lempelige boliglove, der blev vedtaget i årene 1916 og 17. Nakskov var på dette punkt et led i den almindelige udvikling.

Derimod var der tale om et helt særligt Nakskov fænomen, når A/S Nakskov Arbejderboliger ved jordkøb ansøgte kommunen om 1. prioritetslån af kommunens

kapitalformue.(6) Arvesølvet blev anvendt til fremme af en ekspansiv boligpolitik.

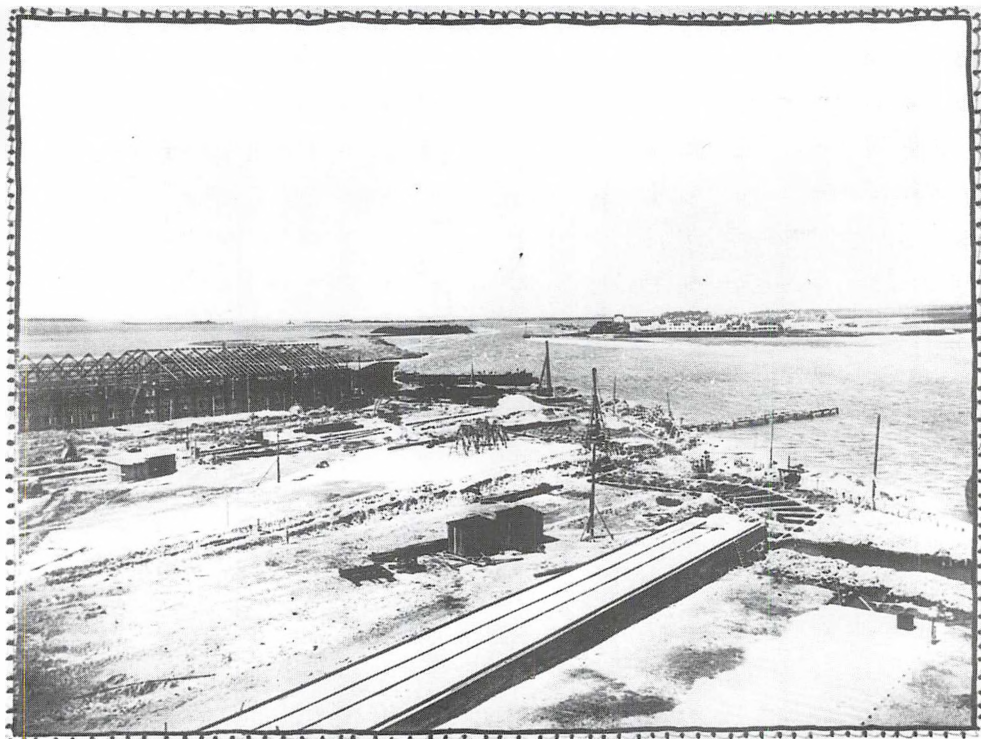
I 1918 kom der yderligere skub i det offentligt støttede byggeri. Det væltede ind med ansøgninger fra A/S Nakskov Arbejderboliger. Højkonjunktoren for handelen, rederne og værftsejerne mærkedes i arbejderbyen med det nye jernskibsværft.

Overalt trængte det offentligt støttede byggeri frem, men alligevel var huslejen i overkanten af arbejdernes ydeevne.

For at bringe boligudgiften ned på et rimeligt niveau, så boligselskabet sig derfor undertiden nødsaget til at søge om tilskud til huslejenedsættelse. Støtten blev bevilget uden nærmere diskussion.(7)

Værftet står bag

Kommunen og A/S Nakskov Arbejderboliger, der udviklede et tæt samarbejde, stod

*Ternskibsværftet og Havebyen
Sommer 1918*

*Nakskov Skibsværft med udsigt til havebyen "Rosnæs" med arbejderboliger under værftet.
Lolland-Falster Stiftsmuseum.*

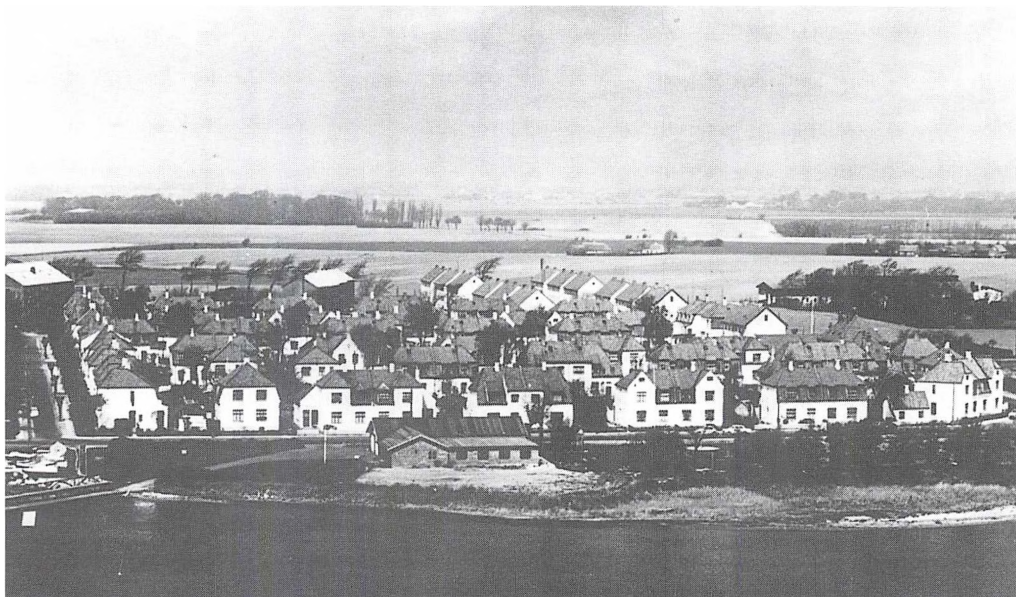
som ansvarlige for største delen af byggeriet, men i 1917-18 trådte også *Nakskov Skibsværft* frem som bygherre.

Havebyen på Rosnæs lige over for værftet, opført af ØK, udgjorde den eneste mere samlede formation af boliger. Også i dette tilfælde havde boligerne tilknyttet havejord og fremstår med en villapræget, varieret facadefremtoning for at undgå uniformering.

ØK gav sig i kast med at anlægge *Rosnæs Haveby*, så den faste stab af værftsarbej-

dere kunne få tag over hovedet tæt ved arbejdspladsen. Der blev opført 158 lejligheder fordelt på 33 huse med 2x2 lejligheder og 13 huse med 2 lejligheder.

Frem til 1923 hørte dette boligkvarter direkte under værftet, men i 1923 dannedes ejendomsselskabet Rosnæs, hvor både Bresemann og den konservative bankdirektør Reimer fra Landmandsbanken - ØK's bank! - fik sæde, begge medlem af værftets bestyrelse.(8) Arbejdernes talsmand sad her til højbords med eksponenten for industri- og finansinteresser. I

Udsigt over havebyen "Rosnas" med de 46 arbejderboliger, der rummede i alt 158 lejligheder. Bebyggelsen blev opført i årene 1917-18 af ØK i forbindelse med værftets udvidelse og dermed behov for flere arbejdere. Arkitekt: Wilhelm Jensen. Fotoet, som har tilhørt skibsværftet, er her udlånt fra Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

Nakskov herskede arbejderbevægelsen og storkapitalen side om side. Efter værftets grundlæggelse fandt de to parter sammen i et organisatorisk fællesskab - på værftsejernes betingelser!

Det nye boligbyggeri i Nakskov havde statslån i ryggen præcis som byggeriet i andre byer på samme tid. Heri var intet ekstraordinært.

Derimod satte det socialdemokratiske styre sit særlige præg på udviklingen gennem jordopkøb, kontrol med jordpriser, en markant kommunal medfinansiering og en boligplanlægning, som gjorde boligpolitik til et anliggende for alle samfundets borgere. Der skabtes sunde boliger som folk havde råd til at bo i.

Pesthulerne, som Social-Demokraten kaldte de gamle boliger, blev jævnet med jorden, men ikke alle fik umiddelbart tag over hovedet. Boligbyggeriet kunne ikke holde trit med tilstrømningen til byen. Eterspørgselen var større end udbuddet, hvorfor kommunen så sig nødsaget til at indføre sociale kriterier ved tildeling af en bolig.

Folk med mange børn, kommunens funktionærer og arbejdere med tilknytning til værftet havde første prioritet, øvrige ansøgere måtte stille sig bagest i køen.⁽⁹⁾ Nogle var mere lige end andre.

1920'ernes Nakskov

Boligaktiviteten fortsatte i 1920'ernes Nakskov. Medens reformlinjen ebbede ud

Eksempel på bebyggelsen i "Rosnæs", der fremstod ret varierer i modsætning til, hvad man i tiden så ved opførelsen af boligkvarterer så mange andre steder i landet. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

inden for den forebyggende sundhedspleje, skolevæsenet og socialpolitikken, havde den offentlige boligpolitik stadig vind i sejlene, men på nye præmisser. Der blev under 1920'ernes liberalistiske vinde stillet større krav til den enkelte.

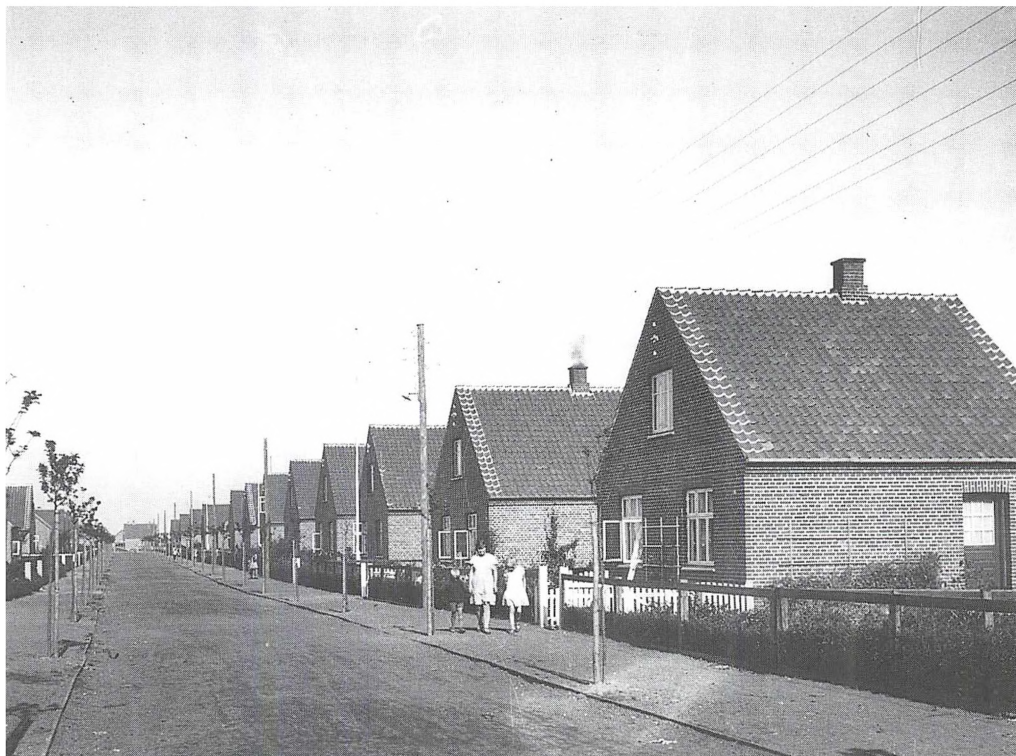
Her skal påvises, at kommunen banede vejen men stillede samtidig klare krav til den enkeltes opsparing.

I 1925 dannedes "A/S Byggeselskabet 1925". Aktiekapitalen androg 25.000 kr. hvoraf kommunen tegnede de 18.000 kr.

Private sørgede for resten, men det var fortsat borgmesterkontoret, der organiserede det nye selskab.(10)

I 1926 indviedes *Arbejdernes Andelsboligforening af 1926*, der forestod havebyen ved Skolevej. Ved opførelse af bygningerne måtte det enkelte andelsmedlem præstere et byggebidrag på 500 kr. og et indmeldelsesgebyr på 40 kr.

Socialdemokratiet påpegede, at denne ydelse ikke burde afskrække selv de fattigste arbejderfamilier fra at indmelde sig. Et lån af en sådan størrelse bør enhver kunne skaffe kaution til, lød det fra Brese-

Friheds Allé, anlagt 1925 af Andelsboligforeningen. Familiene har rådighed over hvert sit hus i lighed med forholdene i de borgerlige villakvarterer. Her fotograferet i 1929 af V. Paulli. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

manns avis.(11) En udtalelse Bresemann næppe ville være fremkommet med 10 år tidligere!

I 1927 så endnu en ny boligforening dagens lys. Også i dette tilfælde var borgmesterkontoret omdrejningspunkt - det var her borgerne henvendte sig til patriarken, den socialdemokratiske borgmester - men samtidig indskærpedes, at den enkelte måtte præstere et byggetilskud på mindst 500 kr.(12)

Den oprindelige socialdemokratiske tanke om alles umiddelbare ret (uanset opspa-

ringsmuligheder) til en bolig gennem offentlig boligbyggeri eller selvorganiseret byggeri for kommunale midler kunne ikke realiseres i 1920'ernes samfund. Der var grænser for kommunens formåen.

Drivkræfterne bag boligbyggeriet

Socialdemokratiet gik i spidsen. Det var Bresemann og hans parti, der oprådte som frontløbere i boligsagen og gjorde ord til virkelighed efter sejren i 1913, men partiet stod ikke alene med sit projekt. I tiden efter 1916 kunne man alliere sig med statsmagten, der åbnede for øget adgang til statslån.

Arbejderlejligheder i rækkehus på Skolevej. Opført 1918 af A/S Nakskov Arbejderboliger. Her eksempel på en boligform, der blev meget populær i de følgende årtier. Den forbinder etagebyggeriets nærhed med villabyens mere lys og luft. Foto: Johanne Birkedal. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

To år senere i 1918 fik kommunen yderligere medbør gennem højkonjunkturen, der i Nakskov satte sig spor i det nye, ekspanderende jernskibsværft.

I 1906 kom Socialdemokratiet i Nakskov for første gang med udspil til en ny boligpolitik. På byrådsmødet den 7. februar 1906 foreslog Bresemann, at der blev nedsat et udvalg med bemyndigelse til at undersøge boligforholdene og overveje byggeri af sunde, små lejligheder.

For at sætte yderligere skub i sagen udvirkede Socialdemokratiet, at en af byens sagførere fremsendte andragende til byrå-

det om igangsættelse af nye boliger til arbejderbefolkningen. Kommunen skulle ifølge forslaget indskyde kapital som 3. prioritet, staten kapital som 1. prioritet.

Bresemann greb bolden og foreslog ansøgningen behandlet i sundhedsudvalget. Forslaget faldt imidlertid med 8 stemmer mod 8. Den kongevalgte borgmester valgte side til fordel for byrådets borgerlige fløj.(13)

I spørgsmålet om skolepenge og skolelæge etableredes forlig med de borgerlige i 1907, men i boligspørgsmålet stod klasse mod klasse, socialdemokrater over for borgerlige. Her var intet tøbrud at spore,

"Skandsegården", Ørstedsvvej 2-4, her set fra nord, opført 1917-18. Bygherre var Nakskov Arbejderboliger med Niels Lund som arkitekt. Byggeriet var tænkt som boliger for mindrebedemlede. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

heller ikke den kongelige borgmester gjorde forsøg på at etablere et kompromis. Socialdemokratiet stod aldeles isoleret.

Først efter valgsejren i 1913 blev Socialdemokratiets boligpolitiske ideer omsat til handling. I begyndelsen satte de borgerlige sig til modværge, senere accepterede de stiltiende den socialdemokratiske linje.

Da kommunen erhvervede jorder til landbrugsdrift og boligbyggeri i 1913, var der kamp til stregen. Socialdemokratiet stemte for, de borgerlige imod.

Under krigen vendte vinden.(14) De borgerlige accepterede det storstilede bo-

ligbyggeri, dels fordi der var tale om både leje og selveje båret oppe af statslån, dels fordi havneudvidelsen og jernskibsværftet krævede boliger til et stigende antal arbejdere. Der etableredes et klassekompromis, hvor både kommunen og værftet forpligtede sig til bygning af boliger for at sikre stabil arbejdskraft til den erhvervsmæssige ekspansion.

I de første år gik kommunesocialisterne alene, dernæst fik de magt, som de havde agt, senere gik de hånd i hånd med ØK.(15)

Lovgraven set fra øst. Opført 1918-19 af Nakskov Arbejderboliger som etagebyggeri med lejligheder for mindre-bemidlede. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

I 1920'ernes Nakskov var den borgerlige opposition mod det kommunale engagement i boligbyggeri yderst svingende. Den socialdemokratiske arbejderbevægelse var initiativtager til de nye boligselskaber, de borgerlige lurepassede. Man accepterede det offentliges rolle i de nye selskaber, ikke mindst fordi der nu blev stillet krav til den enkeltes ydeevne.

Men når socialdemokraterne foreslog ekstraordinære kommunale bevillinger til de allerfattigste husvilde, så også familier herfra kunne få adgang til det nye byggeri, oplevede man konfrontationer som i tiden

lige efter Socialdemokratiets gennembrud i 1913.

En ekstraordinær bevilling til husvildefamilier i 1925 blev således udelukkende båret igennem af Socialdemokratiet med 10 stemmer for og 6 imod.(16)

Nakskov havde gennem 1920'erne stadig husvilde familier, men problemet var her af mere begrænset karakter end i andre købstæder med samme befolkningssammensætning - bl.a. takket være det offentliges engagement.

Noter

1. Love for A/S Nakskov Arbejderboliger, i: Byrådsbogen 1916-17.
2. Byrådsbogen 1913-14 mødet 3.11., 17.11. 1913.
3. Byrådsbogen 1913-14 mødet 2.2. 1914. Byrådsbogen 1916-17 mødet 13.1. 1917. S. Bresemann: Kommunalt styre i Nakskov, 1917 s. 17.
4. Byrådsbogen 1918-19 mødet 21.5. 1918. Om tysk arbejdskraft Jfr. Hannelene Toft Jensen og Per Axelsen: Fabriksboliger i Danmark. Lolland-Falster Maribo Amt, 1982 s. 53ff.
5. Lolland-Falsters Social-Demokrat 10.4. 1913.
6. Byrådsbogen 1917-18 mødet 16.7., 3.9., 5.11. 1917.
7. Byrådsbogen 1917-18 mødet 21.1., 4.3. 1918. Byrådssager 1917-18 jn. 567, i: Nakskov Kommunearchiv. (Nakskov Rådhus) Her omtales tilskud fra kommunen.
8. Hannelene Toft Jensen og Per Axelsen (op.cit.) s. 53ff. Søren Kolstrup: Nakskov 31. Bidrag til arbejdsløshedsbevægelsernes historie, 1977 s. 23f.
9. Lolland-Falsters Social-Demokrat 9.9., 18.9. 1920.
10. Lolland-Falsters Social Demokrat 5.9. 1925.
11. Lolland-Falsters Social Demokrat 3.2. og 15.2. 1926.
12. Lolland-Falsters Social Demokrat 13.4. 1927.
13. Byrådsbogen 1906 mødet 7.2. og 21.3.
14. Byrådsbogen 1918-19 mødet 8. april 1918, der viser borgerlig godkendelse af kommunens boligpolitik.
15. I et tilbageblik fra 1931 lader Bresemann H.N. Andersen fremstå som entreprenøren, der vil skabe nyttige arbejdspladser og sund handel i modsætning til spekulationskapitalen til, der udelukkende ønsker at tjene hurtige penge på børsen jf. S. Bresemann: Nakskov kommunestyre, 1931 s. 6ff. I Bresemanns skrift fra 1917 findes ikke en tilsvarende lobhudling af byens søn H. N. Andersen jf. S. Bresemann: Kommunalt styre i Nakskov, 1917.
16. Lolland-Falsters Social Demokrat 25.8. 1925.

En maler på Søholt i 1834

Et kunst-topografisk efterslæt

Af Henrik Hertig

Endnu en gang er Henrik Hertig rykket ud for ved dette lille appendiks at afrunde sin artikel her i årbogen for et par år siden om landskabsmaleren Thorald Brendstrup og godset Søholt. Derved drages en nu ellers ukendt maler fra Guldalderetiden frem fra glemslen, en maler, der ligesom Brendstrup - men med mindre talent - har skildret den frodige lollandske natur omkring Søholt. I artiklens gengivelser af et par af hans billeder får læseren desuden et klart indtryk af "det gamle Søholt" før den store ombygning fandt sted i midten af forrige århundrede. De fotografiske optagelser af billedmaterialet er bekostet af Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

Man bør nok passe på med at udnævne nogen til at være den første til noget, som det skete i min artikel om landskabsmaleren Thorald Brendstrup på Lolland i årbogen for 1996. En bekendt indvendte, at der da havde været kunstnere på Lolland før Brendstrup og henviste til kunsthistorikeren Dyveke Helsteds skildring af Thorvaldsens besøg på Lolland i 1820 -, i vor årbog for 1958! Af den fremgår det da også, at vor verdensberømte billedhugger godt nok nød gæstfriheden på herregårdene Søholt, Engestofte og ikke mindst Pederstrup under sin rejse tilbage til Rom. Men hans kunstneriske indsats består nu blot i at rense en portrætbuste, han tidligere havde foræret statsminister C.D.F. Reventlow! Nuvel, men en førstemand risikerer nu alligevel at have haft en forgæn-

ger, og det tydede Dyveke Helsteds artikel da også på, for blandt dens illustrationer er der også et billede af Søholt efter et maleri af en vis Chr. Strodtmann fra 1834.

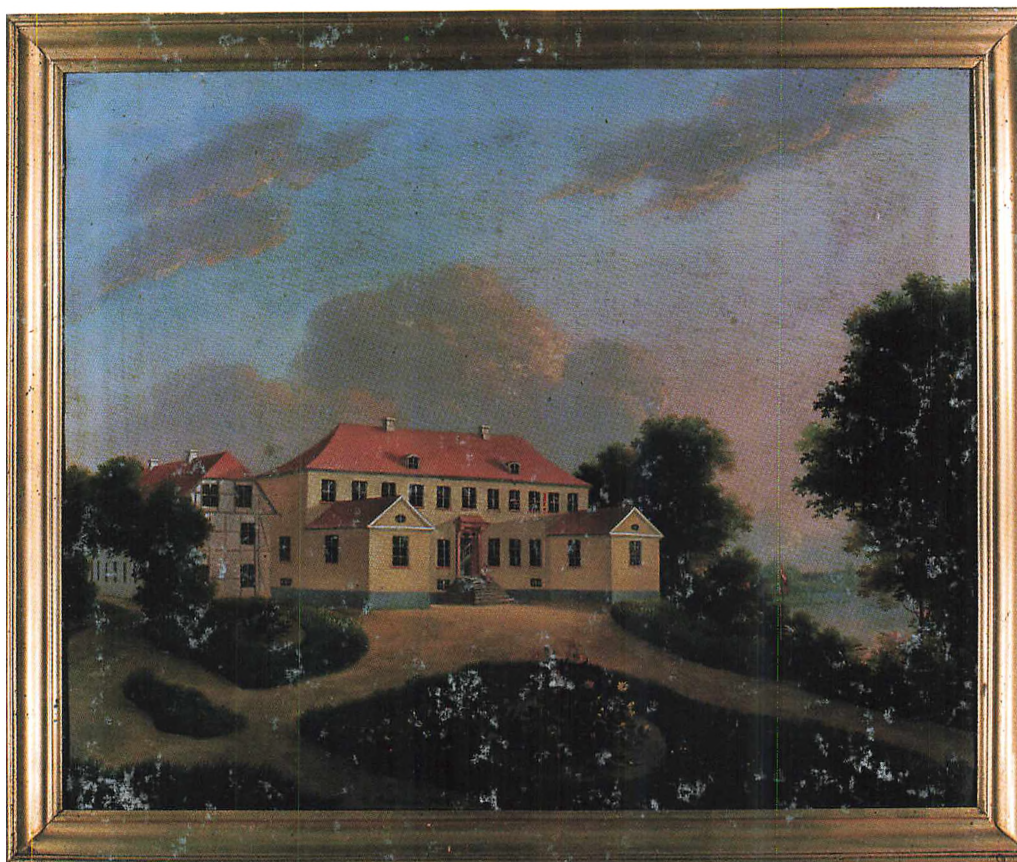
Herfra førte sporet til artiklen om Søholt i værket *Danske Slotte og Herregårde*, bind 2 i førsteudgaven fra 1943-46. Den er skrevet af Rudolph Bertouch-Lehn, der jo var særdeles virksom på det lokalhistoriske område, både på Stiftsmuseet og i redaktionen af vort Historiske Samfunds årbog. Her er der hele to illustrationer efter malerier af Søholt set fra vejsiden og havesiden. Begge er signeret af Chr. Strodtmann 1834. Så gik jagten ind og førte inden længe til en samling på en halv snes malerier, alle med motiver fra Søholt og omegn udført med olie på lærred.

*Søholt set fra sydsiden. 38,5 x 48 cm. Betegnet fornedet til højre: Chr. Strodtmann 1834.
Foto: Arne Gamst.*

For nu at blive ved de to malerier af Søholt slot lidt endnu, så er det historisk set spændende ved dem, at de viser hovedbygningen, før den i 1850'erne fik sit nuværende udseende med tårn og renæssancegavle. På de to billeder ser man fra syd og nord den bygning i tidens empirestil, som Julian Bertouch i 1804 lod opføre mellem de to "Pappenheimske" fløje fra 1647. Disse fløje forsvandt samtidig med den ændring af det "Bertouchske" palæ, som en ny ejer - etatsråd Laurits Jør-

gensen på Søllestedgård - lod iværksætte. Mellem disse to ejere havde der været en tredje, den københavnske silke- og klædehandler Kierkegaard, som i 1831 havde købt godset af arvingerne efter Julian Bertouch. Kierkegaard døde allerede i 1836, men hans enke blev boende en årrække endnu, også efter salget til Laurits Jørgensen, og det var dette mellemspil, der bød Thorald Brendstrup anledning til at inddrage Lolland i det danske landskabsmaleris historie.

Søholt set fra haven. 38,5 x 48 cm. Betegnet i havegangen til venstre for midten med navn og årstal.
Foto: Arne Gamst.

Men hvordan forholder det sig nu med Brendstrups forgænger *Chr. Strodtmann*, der virkede på Søholt i 1834? - Lidt ved man om ham: Han blev født 1793 i Preetz, midtvejs mellem Kiel og Plön i Holsten, og som undersåt af Frederik VI kom han på Kunstakademiet i København, hvor han i 1817 nåede op i modellskolen. Derefter gør han sig ikke gældende i København, før han 10 år senere optrådte på Charlottenborg med en "Udsigt til Valdemars Slot paa Taasinge". Men i mellemti-

den var han havnet på det sydøstlige Fyn, hvor han ifølge Weilbachs Kunstnerleksikon III (1952 - den nye udgave er i skrivende stund ikke nået videre end til Spang!) først i 1820'erne havde ægtet en møllerdatter fra Vormark i Hesselager sogn. Her kan han så have fundet et udkomme som huslærer med specialiteterne tegning og musik på de sydøstfynske herregårde. Når musikken er kommet med i billedet, skyldes det den kendsgerning, at han i august 1837 blev ansat som musik-

Skelsnæshytten. 29,4 x 36,5 cm. Betegnet fornedet til højre: Strodtmann 1834.
Foto: Arne Gamst.

lærer på seminariet i Skårup ved Svendborg. Her blev han begravet allerede i januar 1839 . (J. Schurmann: *Hist. Efterretninger om det kgl. Skolelærerseminarium i Skaarup i Fyn i Tidsrummet 1803-1853*, s. 34. Odense 1853.)

Før sin død havde Strodtmann dog for anden og sidste gang prøvet lykken på Charlottenborg-udstillingen 1834 med maleriet "En Sammenstilling af en Del Potteplanter". På vejen til eller fra København må han så have været engageret af

de Bertouchske arvinger, der vel residerede på Lungholm og Højbygård, men endnu kun tre år efter afståelsen af Søholt nok havde deres kæreste minder knyttet til stedet og livet dér.

Vender vi os så endelig til Strodtmanns virksomhed på Søholt, så har de to malerier af hovedbygningen allerede været så meget omtalt, at vi kan lade vore farve-gengivelser om resten. Af de øvrige er der et, nu meget medtaget, med Fuglse kirke,

*Udsigt fra Skelsnæs mod Engestofte. 29 x 36,3 cm. Betegnet fornedet til højre: Strodtmann 1834.
Foto: Arne Gamst.*

hvor Julian Bertouch og hans sidste hustru blev stedt til hvile i det kapel, der var indrettet engang i 1700-tallet af tidligere ejere af Søholt. Et par andre af Strodtmanns små lærreder har motiver fra parken, det ene med en stor parasol, det andet med et lysthus, sådan som det også kendes fra mange andre af tidens romantiske haver, fx Liselund på Møn og Sanderumgård på Fyn. Karakteristisk i motivvalget er også en udsigt fra haven over Sønder sø til domkirken i Maribo, næsten som var det på et

teater med rødmede skykulisser i det høje. Vi vælger imidlertid her at gengive et mindre maleri af den pavillon, der 1822 blev opført som udflugtsmål per båd eller til vogns i skovensomheden på Skelsnæs, en god fjerdingvej fra slottet. Her sidder en dame i rødt på bænken foran den hvide hytte, der er i nyklassicistisk stil med søjler i fronten ligesom Generalens Lysthus ved Korselitze. I skovdybet til venstre skelnes en gruppe legende børn med barnefrøken; sollyset strømmer oppefra ned

mellem de mørke trækroner og fremhæver den ædle hytte, næsten som et projektørskær.

Og så endelig udsigten mod genbogods-et Engestofte på nordøstsiden af Maribo Sønderø. I forrige tider har udsigten mellem de to ejendomme været holdt åben tværs over Skelsnæs, men den har ikke været til at fange i et skilderi. Strodtmanns maleri må være set fra et punkt noget østligere end pavillonen, oppe fra en skrænt hen over søen. Lidt til højre for midten af billedet står en jægersmand nede i dybet ved rørskovene, og lader man blikket glide fra denne "forgrundslømmel" op mod venstre, møder man i den horisontale billedmidte Engestoftes bygninger på rad og række, avlsgård, kirke med spir og hovedbygning med rødt tegltag. Ind imellem kæmper en sejlåb sig deroverad på søens skummende bølger under åben himmel,

der fylder billedets øvre halvdel med et stykke blå mellem bugnende skyer i solnedgangsskær. Unægteligt meget teatralisk, jægeridyl og stormende sejlads! -

Thorald Brendstrups forgænger har vi altså fundet, men må nok samtidig bekende, at denne ikke magter at gøre efterfølgeren på Søholt rangen stridig. Og lad os da slutte, som vi begyndte: med at henvise til artiklen om Brendstrup. I den gengav vi den Kgl. Kobberstiksamlings tegning af et landskab med en smedje og formodede, at det var skitsen til det maleri "En Herregaardssmedje ved Søholt paa Lolland", som Brendstrup udstillede i 1846. Artiklen kom i hænderne på kunsthistorikeren Troels Andersen, der så kunne oplyse, at dette maleri befinder sig som testamentarisk gave i Silkeborg Kunstmuseum, som han er chef for!

Den gyldne middelvej? - Ikke her !

Anmeldelse ved ”Jammers Minde”s genudgivelse

Af Steffen Heiberg

Man kan ikke komme længere væk fra den jævne, danske middelmådighed end i skæbne-dramaet om Leonora Christinas liv. Hendes Jammers Minde er alt andet end jamrende, skriver museumsinspektør Steffen Heiberg i sin anmeldelse i Politiken den 10. maj i år i anledning af Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs udgivelse af Leonora Christinas Jammers Minde. I betragtning af at kongedatteren tilbragte sine sidste 13 år i Maribo Kloster, hvor hun fuldendte Jammers Minde og døde dér, har redaktionen i forståelse med anmelderen villet give plads for denne karske skildring og kommentar til sider af ægteparret Ulfeldts omtumlede liv. Steffen Heiberg er museumsinspektør ved Frederiksborgmuseet og har en omfattende række af publikationer – ikke mindst om Christian 4. og hans tid bag sig. I jubilæumsåret for den gamle konge udkom således den vægtige bog: *Christian 4., Monarken, Mennesket og Myten*. Fem år senere fulgte den i dette århundrede mest omfattende biografi om kongens begavede, ambitiøse og skruppeløse svigersøn, der i datidens katolske kredse benævntes: Enhjørningen! – Et nyt oplag af den spændende bog: *Enhjørningen, Corfitz Ulfeldt*, er netop udkommet i denne sommer.

Jammers Minde, kongedatteren Leonora Christinas beretning om de 22 år, hun var indespærret i det skumle Blåttårn på Københavns Slot, er dansk litteraturs betydeligste erindringsværk. Mange andre er det gået ilde i tilværelsen, adskillige har skrevet herom, men ingen med samme intensitet og gennemslagskraft.

Trods titlen er der ingen jamren, kun overfladisk set er hendes skæbne ond. Hun er omgivet af uhumskheder, hånes af rå personer og må døje med magtha-

vernes psykiske terror, især i de første år. Men det er slet ikke det, det drejer sig om. Alle fornedrelser er en guddommelig pålagt prøvelse. Hun kalder sig Kristi Korsdragerske. Hun er udvalgt til at bære korset, som Kristus lider hun, men belønningen er sikker: opstandelsen og det evige liv. Jammers Mindes forfatterinde er afklaret, livet har en mening. Jammers Minde er ikke noget forsvarsskrift, det er ingen anklage. Hun bliver forulempet og hånet, men hendes fjender er ikke andet

Leonora Christina maled selv sin skæbne, da hun opholdt sig i Maribo Kloster: Her er hun, tynget af korset, på vej til de himmelske sale (en pendant til faderens opstandelsesbillede), mens man på jorden ser de fire fængsler, hun sad i: Malmøhus, Hammershus, Dover Castle og Blåtårn. Billedet befinder sig nu på Frederiksborgmuseet.

end guddommelige redskaber for den lidelse, Gud har pålagt hende.

Hun ikke alene beskrev sin skæbne, hun maled den også. Maleriet befinder sig som Jammers Minde på Frederiksborg. Det viser hende, tynget af korset, på vej til de himmelske sale, mens man på jorden ser de fire fængsler, hun i tidens løb lærte at kende indefra: Malmøhus, Hammershus, Dover Castle og Blåtårn.

Fylt af had

Jammers Mindes forfatterinde er den afklarede, gudhengivne kongedatter. Men

der er eller måske rettere var en anden Leonora Christina. Der er breve fyldt af had. I foråret 1663 var hun og Corfitz Ulfeldt på flugt i udlandet, jaget af danske agenter. Ulfeldt havde konspireret mod sin kongelige svoger Frederik 3. og forsøgt at ophidse fremmede magter mod Danmark. Det var sidste led i en konflikt mellem Ulfeldtparret og kongeparret, hvor snart den ene, snart den anden part havde overtaget, og hvor de gensidige forhånelser syntes uden ende. Til familiens gode ven, lægen Otto Sperling, skriver Leonora, at hun glæder sig over at se, hvor godt hendes yngste søn trives. Og så

kommer det: ”Kan jeg ikke hævne mig, så kan han måske gøre det en dag, var jeg endda vis på det, så ville jeg dø med et content (tilfreds) hjerte”. Det er hævn, det gælder, hævn for ydmygelser, hævn for mere end et års brutal fangenskab på Hammershus, hvor Ulfeldtparret var spærret inde uden retssag og til sidst havde måttet købe friheden mod at afstå størstedelen af deres enorme formue.

Et digt med en bøn til Vor Herre, skrevet af Leonora på Hammershus, fortæller om hendes følelser over for halvbroderen Frederik 3.:

*Jeg tror på dig
Redde du mig
Af denne tyrans hænder
Styrte hans magt
Giv på mig agt
Og riv mine lænker sønder*

Digtet er underskrevet ”*Leonora Christina, Kongl. Datter af Danmark, skrevet med frygt, hvilket ikke let nogen fange kan fattes, på Jammershus den 27. Juli anno 1661*”. Sit fængsel på Hammershus har hun omdøbt til Jammershus. Først Jammershus, siden Jammers Minde.

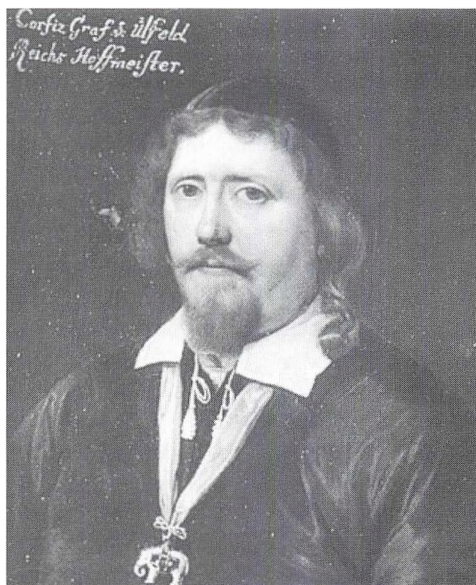
Da Leonora sad i Blåstårn var alt tabt: Corfitz var død, ynkeligt omkommet i åben båd på Rhinen en februar nat i 1664 på flugt for den mordpatrulje, Frederik 3. havde sendt efter ham. Men da hun og Ulfeldt i 1661 sad i Manteltårnet på Hammershus, var der endnu håb. De havde hinanden, og Ulfeldt havde mægtige venner, som de håbede kunne hjælpe. Men håbet var ledsaget af frygt for, hvordan magthaverne ville traktere ægtefællen og for en eventuel adskillelse. I Blåstårn havde hun bortset fra det første år ingen grund til frygt. Ulfeldt var død, hendes børn havde gemt liget for de danske agenter, så det ikke blev mishandlet – for hen-

des vedkommende var spillet ovre. Hun var uden indflydelse på begivenhederne, hævnen var ikke længere hendes anliggende, hendes oprejsning stod i Guds hånd.

”Ris i hans røv”

Selv om Leonora var fange, var hun ikke isoleret. Det er et fantastisk persongalleri, hun beskriver i Jammers Minde. Et mylder af tjenende ånder, soldater, staldknægte, køkkenpiger, kældersvende og håndværkere befolkede det gamle Københavns Slot. Hoffets ansatte kom alle mulige steder fra: Danmark, Norge, Tyskland, Frankrig og længere væk endnu. Dansk i alle dialektale afskygninger fra sønderjysk til det nordskånske gøngemål er blevet blandet med højtysk, plattysk og hollandsk i et rent Babel. Leonora lader personerne bruge direkte tale i alle deres forskellige tungemål og fører os helt ind på livet af 1600-tallets københavnske talesprog. Og det er påfaldende, i hvor høj grad datidens dagligsprog har lignet vores. Der er masser af vulgære vendinger, man egentlig troede hører en senere tid til. Leonora har sin variant af en stadig gangbar vending som ’at tage pis på’ en eller anden. Eller hvad med følgende markante udsagn: *’Min søn slikker altid fløden af mine bøtter, når han kommer hjem, ville I slikke ham et godt ris i hans røv’*. Sådan! Det er ikke Leonora selv, der fyrer sådanne vendinger af, de er lagt i munden på andre.

Med overlegen kunstnerisk sikkerhed modstiller Leonora skæbnefortælling og miljøskildring. Hun er udvalgt af Gud og omgivet af fysisk og åndeligt snavs. Men værket har andre dimensioner. Jammers Minde og hendes øvrige skrifter vidner om en veludviklet humoristisk sans, som ud over gudhengivenheden har hjulpet hende til at overleve.

Corfitz Ulfeldt malet ca. 1658 af ukendt kunstner. Frederiksborgmuseet.

Splattershow

Da hun bliver taget til fange, er Ulfeldt endnu på fri fod. Hun ved ikke, hvad der vil ske ham. Hun ved heller ikke, at Højesteret har dømt ham til døden, og at det i dommen er bestemt, at hvis man ikke fanger ham, skal man henrette en dukke, forestillende Ulfeldt. Fredag den 13. november bliver forestillingen opført. For at gøre det mere levende er dukken blevet fyldt med dyreindvolde, så blodet rigtigt har kunnet sprøjte. Men for Leonora er det makabre skuespil en lettelse. Hun har nu vished for, at originalen fortsat er på fri fod. *"Blev billedet af bøddelen jammerligt medtagen, gav dog ingen lyd fra sig"* er Leonoras lakoniske kommentar til det splattershow, kongen og regeringen opfører.

Et andet af hendes skrifter, en selvbiografi skrevet på fransk, demonstrerer hendes evne til at tage enhver situation oven-

fra og ned. Det handler om tiden kort efter hendes bryllup, hvor et nærtstående familiemedlem følte sig foranlediget til at oplyse hende om, at hendes Corfitz havde noget for med en anden dame. Men hvad siger Leonora: Ikke andet end, at da hun er godt tilfreds med det, hun får, så må de andre for hendes skyld godt slås om resten. En dame med stil og overlegenhed! I øvrigt var der formentlig tale om et forsøg på at sætte lus i skindpelsen. Den ubetingede loyalitet mellem Ulfeldt og hans hustru irriterede altid deres omgivelser. Leonoras største talent var måske hendes evne til at bemestre en hver situation. Ved en anden lejlighed, hvor hun og Ulfeldt af nervøsitet for deres fjender rejste i forklædning, er de indlogeret på et værtshus, der viser sig at være et bordel. Leonora, der er i mandsdragt, bliver belejret af en af de unge damer, som hun nærmest må flygte fra. Leonora kommenterer situationen med, at det nok var blevet en skuffelse, da hun (Leonora) ikke var skabt således, at det kunne blive en fornøjelse for den unge dame.

Horeunge og prinsesse

Men hun er selv forførende. Også i andre henseender. Vi har jo lært, at hun var Christian 4.s yndlingsdatter. Men kilden hertil er hende selv. Tilsyneladende har ingen andre i samtiden bemærket det nære forhold. De få bevarede breve til hende fra faderen er ikke særligt venlige. Og Christian 4. var rasende over hendes støtte til moderen Kirsten Munk i forældrenes interne opgør. Men netop den historie er måske nøglen til hendes personlighed. Var Kirsten Munk en droppet elskerinde eller en bortjaget hustru? Dronning var hun i hvert fald ikke. Men for Leonora var det vigtigt at få forældrene til at genoptage samlivet og moderen anerkendt som ægtehustru. Leonoras problem

Leonora Christina malet i Holland af Gerrit Honthorst. På hovedet bærer hun den hat, som hun til den franske dronning fortalte var et symbol på, at hun var kongedatter. Frederiksborgmuseet.

var, at hun var en underlig mellemting mellem horeunge og prinsesse. Uheldigvis kom moderen til at kalde hende for horeunge. Det gav hende et identitetsproblem, usikkerhed om egen status. Hele livet havde hun komplekser over for de fyrsteligt fødte. I alle sine skrifter understreger hun sin jævnbyrdighed med de fyrstelige. Hun fortæller om fyrstelige barnekæresten og fyrstelige bejlere. Men da hendes fader sagde, at hun skulle giftes med en dansk adelsmand, gjorde hun selvfølgelig, som der blev sagt. Og da hun ledsager Corfitz på en ambassade i Paris i 1646, fortæller hun den franske dronning, den fra *De tre musketerer* velkendte Anna af Østrig, at hendes sorte fløjlschat er et symbol på hendes kongelige afstamning.

Kompromisløs

Selv om forholdet næppe var hjerteligt, var Leonora alligevel sin faders datter. Begge skriver et fremragende og meget præcist dansk. Den humoristiske sans har de fælles. Og i virkeligheden også martyriet. Alt gik galt for Christian 4.: Kirsten Munk var ham utro, politiske og militære katastrofer ramlede ned over ham og landet. Men også for ham ventede oprejsningen på den anden side af prøvelserne. I et drømmesyn så han den plagede Kristus for sig. Den tyske officer, som Kirsten Munk havde ligget i med, sammenligner han i et egenhændigt brev med ingen ringere end Pilatus. Som Pilatus var et guddommeligt redskab for Kristi lidelse, var officeren det for hans, Christians lidelse. Absurd i vore ører, men Christian 4. skriver det selv. På Rosenborg er der et billede, der viser Christian 4.s indtog i Himlen, mens han lovsynges af en himmelsk hærske. Maleriet er en fuldstændig parallel til billedet af Leonora med korset. Forskellen er, at Christian 4. fik en af hoffemalerne (vi ved ikke hvem) til at udføre sit billede, mens Leonora selv malede sit martyrium. Fælles for far og datter er den fuldstændige indlevelse i martyriet og forventningen om udfrielse og oprejsning.

Men trods al ydmygelse og gudhængivenhed var den gamle, kompromisløse og stejle Leonora Christina stadig levende, da hun blev løsladt i 1685 efter 22 år i Blåtårn. Hun var blevet fanget i 1663, da hun i desperation forsøgte at indkradse nogle penge hos Charles 2., som den engelske konge havde lånt af Ulfeldt, der i sine velmagtsdage rådede over en pengeskat, som kunne gøre selv en Joakim von And misundelig, penge der i vid udstrækning stammede fra underslæb med statens midler. Men hvad er det første, damen foretager sig efter løsladelsen? Hun skriver fluks til den svenske eksdronning Christi-

Christian 4. lod dette billede male af sin egen opstandelse, populært og respektløst kaldt "Christian 4. i dampbadet". Det er i dag på Rosenborg.

na, der residerede i Rom, for at indkræve et lån på 300.000 daler, som eksdronningen i sin tid havde lånt af Ulfeldt. Denne gang mødte hun ikke op personlig, og situationen var naturligvis en anden. Men pengene fik hun ikke. Hun får svar fra Christina: Dronningen har spurgt sin sekretær, men ingen kan huske noget om et lån, intet er noteret ned. Men Leonora og hendes børn holder fast. Gælds brevet bliver præsenteret, men en årelang retssag i Rom, først afsluttet længe efter Leonoras død i 1698, fører ikke til det ønskede resultat.

Nutidsdansk, tak

I anledning af 300-året for Leonoras død har Det danske Sprog- og Litteraturselskab udsendt en tekststudgave af Jammers minde. Udgiverne Poul Lindegaard Hjort (†) og Marita Akhøj Nielsen har gjort et fremragende arbejde. Men en tekststudgave vil aldrig blive folkelæsning. 1600-tals dansk er ikke let læseligt. Ordet har er sikkert ikke blevet udtalt meget anderledes end i dag, men stavemåden *haffuer* får nok de fleste til at stå af. Derfor er det nødvendigt med en udgave på nutidsdansk. For det er vigtigt at fastholde Jammers Minde som en del af dansk kultur-

arv, en del af danskernes fælles hukommelse. Det er et stykke litteratur så intenst og så mangesidigt som næppe noget andet værk på dansk. Men man bør medtage hendes franske selvbiografi, selv om den er mere banal. Ikke fordi den er skrevet i et svagt øjeblik, men fordi hun i modsætning til ægtemanden ikke var særlig god til fransk, skolefransk er nok det rette udtryk. Hun er ganske enkelt ikke i stand til at udtrykke sig så nuanceret på fransk som på dansk.

Og så skal man medtage hendes breve, fordi de kaster lys over hendes følelser og passioner i tilspidsede situationer. Her oplever man hendes skadefryd, når det går hendes fjender ilde. Hun koger fuldstændig over i begejstring over Roskildefreden i 1658, der kostede os det gamle danske Skåne. Hendes hævn var vigtigere end landets skæbne.

Få har kostet vort fædreland så dyrt som Leonora Christina og Corfitz Ulfeldt. Men deres liv var skæbnedramaer af ufattelige dimensioner. Man kan ikke komme længere væk fra den jævne danske midelmådighed. Jammers Minde er et værk, der minder om, at tilværelsen har andre tilbud end den gyldne middelvej.

Vikinger og vendere på Lolland-Falster

- Hvad siger de arkæologiske levn?

Af Karen Løkkegaard Poulsen

Museumsinspektør Karen Løkkegaard Poulsen var i december 1997 inviteret til Leipzig for dér som forsker af de arkæologiske forhold i Østersøområdet at deltage i en arbejdsgruppe (symposium). Temaet var: *"Germanere – slaverne i vikingetid og middelalder"* og havde til formål efter Murens fald og åbningen mod Østeuropa at udveksle og koordinere forskningsresultater fra Vesteuropa og de tidligere øst-bloklande. Det gav forfatteren af denne artikel anledning til at tage forholdet mellem arkæologi og politik under overvejelse bl.a. i et forsøg på at vurdere, hvorledes hendes eget indlæg på mødet ville blive forstået af de østeuropæiske kolleger, der havde en anden forskningstradition. Både dette spændende ideologiske aspekt og foredragets emne: *"Slaviske elementer i det arkæologiske kildemateriale på Lolland-Falster"* fik redaktøren til at bede om nedenstående artikel, fordi Historisk Samfund jo netop i de senere år gennem temadag og udflugter har søgt at belyse spor af vendere og deres forhold til den lolland-falsterske befolkning i vikingetid og tidlig middelalder. Forskningsmæssigt er dette nybrud vigtigt, både hvad angår vurderingen af de arkæologiske undersøgelsers hidtidige resultater og fremtidige muligheder. Derfor bringes denne artikel, men også fordi den i så rigt mål - foruden alt det lokale stof - giver værdifulde oplysning om og tolkninger af de arkæologiske spor af datidens samliv med etniske grupper fra den anden side af Østersøen og sætter de mange kulturpåvirkninger ind i et overordnet perspektiv. Dertil afrundes artiklen med en omfattende bogliste for dem, der vil fordybe sig i emnet.

Myterne omkring vikingetiden er mange. Det er en periode af fortiden, som har sat fantasien i sving og har givet godt stof til tegneserier, børnebøger og romaner. De skildringer fra samtiden om krigeriske overfald af vikinger, som er overleveret i håndskrifter, og vidnesbyrdene om deres rejser ud i verden, til Amerika, Grønland, Nordskandinavien, Irland og Britannien, til Øst- og Vesteuropa, indeholder så me-

gen handling og skjult dramatik, at det helt naturligt - endnu i dag - får fortællingerne til at blomstre. Vikingetiden var afslutningen på oldtiden og samtidig overgangen til kristen tid. I vikingetiden foregik der i Skandinavien en særlig kulturudvikling, hvor kunsthåndværket nåede højdepunkter, og hvor skibsteknologien sammen med den sociale organisation omkring søfart og af samfundet som hel-

hed, muliggjorde den ekspansion, som de arkæologiske fund i de ovenfor nævnte geografiske områder og i Skandinavien vidner om. Kulturelt og politisk fulgte det skandinaviske område i denne periode egne veje, mens det europæiske kontinent og dele af Storbritannien/Irland allerede havde gjort deres entre i middelalderen. Også dette forhold forklarer, hvorfor vikingetiden er godt stof til mytedannelse. Behovet for at dyrke en særlig nordisk identitet kan fint dækkes af fortællinger med temaer fra vikingetiden; og de kan samtidig formidle en selvforståelse som nordeuropæer. Dyrkelsen af det særligt nordiske møder man allerede i forrige århundrede. Det ses bl.a. i romantikkens fascination af oldnordiske sagn om guder og helte, og nok så slagkraftigt i Grundtvigs digtning med nordisk mytologisk stof som indhold. Ikke mindst igennem højskolebevægelsen er den nordiske vikingetid blevet en del af dansk selvforståelse. Også i dag, hvor myterne om vikingetiden kan hente stof i de mange arkæologiske fund, der er gjort i dette århundrede, kommer identifikationen af »vikingerne« som skandinavers forfædre til udtryk på forskellig vis, mest håndfast med den blonde viking som salgbart logo i turistindustrien.

Vikingetiden i nyt lys

Hvor de traditionelle myter om vikingetiden fremstiller vikingen som den berejste bersærk, har de sidste tyve års arkæologiske udgravninger i Skandinavien givet så mange nye oplysninger om perioden, at et anderledes og mere nuanceret billede tegner sig. Søgelyset er nu trukket fra togterne i det fremmede hen på de hjemlige forhold, til dagliglivet i bondesamfundet blandt høvdinge, bønder og trælle.

»Hjemmefronten« har vist sig at være et velkonsolideret høvdingesamfund med en stærk social lagdeling, baseret på landbrug. Fundene viser også med al tydelighed, at det ikke var et samfund og en samfundsorden, der opstod med »vikingerne«. Det er tværtimod blevet til ved en århundred lang og træg udvikling, som kan følges tilbage til ældre jernalder, til de første århundreder efter Kristi fødsel.

Også på Lolland-Falster har arkæologiske undersøgelser i de sidste årtier givet materiale til alternative tolkningsmuligheder af, hvordan tilværelsen formede sig i vikingetid/tidlig middelalder, det gælder ikke mindst de udgravninger af bopladser og landsbyer fra denne periode, som Stiftsmuseet foretog fra ca. 1970 og i årene derefter. Det fundmateriale, som disse udgravninger bragte for dagen, overraskede ved sit fremmedartede præg set i forhold til det, man på dette tidspunkt opfattede som »dansk vikingetid«. De lollandfalsterske fund viste overensstemmelse med de sydsvenske og røbede ligesom de en stærk kontakt til de nordtyske og -polske egne, som i skriftlige kilder er beskrevet som bosat af slaver eller vendere. Den slaviske kultur var kendetegnet af et andet sprog end den germanske og af en anden religion; trosskiftet til kristendom skete sent. Samtidig viser de arkæologiske fund i Tyskland og Polen, at den materielle kultur havde en egenart i de regioner, som i skriftlige kilder er beskrevet som beboet af slaviske stammer.

I de sidste 15 år har en øget arkæologisk aktivitet i det sjællandske område sat vikingetiden på Lolland-Falster i perspektiv. Der er en baggrund at se forholdene ud fra, nu hvor der er fund nok i det østlige Danmark til at vurdere denne periode i en større geografisk sammenhæng. Dermed er det bidrag til opfattelsen af »dansk vikingetid«, som fundene på Lolland-Fal-

ster har givet, først og fremmest, at en større kulturel mangfoldighed udmærker perioden inden for dansk område, end det sædvanligvis er kommet til udtryk i de oversigtsværker om perioden, som er på bogmarkedet. Det traditionelle begreb »den nordiske vikingetid« må tages med et gran salt ikke mindst i det sydøstlige og østlige Danmark, hvor kontakten med det europæiske kontinent har været intens og afgørende for kulturudviklingen. Østersøområdet har i perioden udgjort ét kulturelt rum med kontakter især mod øst og syd, mens Jylland og dele af Fyn derimod først og fremmest har været orienteret mod vest, mod England og Nordsøegnene. Denne kulturelle mosaik i Danmark mellem øst- og vest er ikke unik for vikingetid. Den genfindes i perioder både før og efter, i oldtiden og senere. Else-Marie Boyhus har i bogen »Lolland-Falster midt imellem« (se litteraturlisten) givet eksempler på kontakterne mod syd og øst fra historisk tid, bl.a. med opførelsen af teglstenskirkerne i 1200-tallet over 1700-tallets Stettinergods, importeret fra Pommern, til sukkerroer og dyrkningsmetoderne omkring denne afgrøde.

Slaviske kulturtræk

Som det fremgår af titlen, sætter denne artikel fokus på Lolland og Falster med det formål at belyse den kulturelle kompleksitet, som kendetegner området i vikingetid og tidlig middelalder: Hvilke elementer er nordiske, og hvilke skyldes nærheden og kontakten til den slaviske kultur på det europæiske kontinent. Søgelyset bliver især rettet imod de slaviske elementer i fundene, og samtidig sættes de i perspektiv. Er den slaviske påvirkning så stærk, at man i det arkæologiske kildemateriale finder beviser på en regu-

lær slavisk kolonisation og på, at den slaviske kultur har underlagt sig og betvunget den traditionelle i området? Det kunne f. eks. give sig til kende ved et brud i kulturudviklingen.

Arkæologi og politik

Spørgsmål af denne karakter om det arkæologiske kildemateriale fortællerværdi vedr. etniske forhold i fortiden optog i første halvdel af dette århundrede europæiske arkæologer, ikke mindst de tyske. F. eks. var arkæologers, oldhistorikeres og sprogforskeres bestræbelser på at spore og kortlægge den urgermanske kulturs udbredelse på det europæiske kontinent en højt prioriteret forskning som optakt til dannelsen af Det tredje Rige i Tyskland og under det nazistiske styre. Disse videnskabsfolks arbejde blev brugt politisk, idet forskningsresultaterne var et vigtigt grundlag for den nazistiske ideologi. De tjente bl.a. som begrundelse for den ekspansionspolitik, som 2. Verdenskrig var udtryk for. På sin vis leverede oldforskerne bevismaterialet for, hvilke landområder nazisterne kunne gøre krav på som en retmæssig del af det Tredje Rige. Slagordet: »Heim ins Reich« gjaldt bl.a. landområder, hvor oldforskerne påviste fund af »urgermansk« karakter. Arkæologien var i Nazi-Tyskland en fremtrædende, national videnskab. Der foretoges i 30'erne f. eks. en del udgravninger i Tyskland, hvor SS-korps leverede mandskab til jordarbejdet. I arkæologiske fagkredse fortælleres det, at SS-korps med arkæologisk kyndige officerer under krigen stormede museet i Warszawa og destruerede fund, som gav en anden etnisk identifikation specielt vedr. Schlesien i spørgsmålet slavisk/germansk end den, nazisterne kunne acceptere. I dag forstår man det ikke rigtigt, men én af de fremtrædende

polske arkæologer, der forskede i denne problemstilling og arbejdede med fundene, måtte gå under jorden. Han fortolkede fundene på en måde, som metodisk lå på linie med de tyske arkæologer, men indholdsmæssigt, i den etniske identifikation, var konklusionerne lige modsat og til fordel for den Polske nation. Det fortælles, at den pågældende arkæolog imidlertid havde det held at klare sig sikkert igennem krigen og den tyske okkupation af Polen, skjult under en identitet som gartner. Det giver en fornemmelse af fagets politiske betydning i nazitidens Europa.

Det er klart, at nazismens politiske misbrug af arkæologisk kildemateriale medførte en kraftig reaktion efter krigen. F. eks. i skandinavisk arkæologi - ligesom i store dele af Vesteuropa i det hele taget - var det i mange årtier efter krigen ikke god tone at bruge arkæologisk kildemateriale til studier af etniske forhold i fortiden. Først i løbet af 1980'erne har yngre arkæologer igen taget dette forskningsområde op, specielt indenfor jernalderperioderne. Metodisk og kildekritisk er det en ganske kompliceret proces at skelne udbredelsen af etniske grupper i et arkæologiske kildemateriale. Brugsgenstande forhandles og udveksles og har ofte en udbredelse på tværs af etniske skel. De materielle levn, som er det arkæologien arbejder ud fra, er sædvanligvis ikke tilstrækkeligt grundlag, til at kortlægge udbredelsen af folkeslag i fortiden.

I efterkrigsårene søgte den arkæologiske forskning i østbloklandene derimod ind i andre spor end den vesteuropæiske. Den marxistiske arkæologi byggede på den historiefilosofi, som bl.a. Marx og Engels arbejder viste vejen til. Østbloklandenes arkæologi har i efterkrigsårene været lige så politisk i sit indhold og formål som den nazistiske, blot har det politiske sigte været et andet. Det har pri-

mært haft et ideologisk formål. I det arkæologiske kildemateriale var de temaer som arkæologerne gik efter f. eks. klassekamp, samfundsorganisation efter et udviklings-teoretisk/darwinistisk inspireret mønster, der beskrev primitive organisationsformer i de ældste perioder gennem en gradvis udvikling via feudal organisation frem mod det forbilledlige sluttrin: den kommunistiske samfundsindretning osv. Fundene blev fortolket og grupperet efter det marxistiske grundsyn i en grad, så det var meget vanskeligt at anvende resultaterne af denne forskning i den vesteuropæiske arkæologi. Sammenlignende studier på tværs af jerntæppet lod sig derfor kun vanskeligt foretage i de 45 år, som efterkrigstiden varede. Foruden de ideologiske barrierer, der gjorde det umuligt at føre en fri dialog om fund og fundforhold, var der også rent praktiske vanskeligheder med at etablere forbindelse mellem kolleger i øst og vest.

Det arkæologiske kildemateriale i de tidligere Østbloklande er vigtigt for forståelsen af kulturudviklingen i Sydsandinavien. Når f. eks. de traditionelle oversigtsværker om vikingetiden som tidligere nævnt har slagside mod Vesteuropa, i det helhedsbillede de tegner af perioden, og ofte helt glemmer at beskrive betydningen af de østeuropæiske kontakter, afspejles heri de politiske forhold i efterkrigsårene. Det er den mangel på overblik og detailkendskab til de arkæologiske fund i Østbloklandene, som har præget årene efter Anden Verdenskrig, der er hovedårsagen til, at de skandinaviske fund ikke har kunnet sættes ind i den sammenhæng, som de i fortiden var en del af. Det samlede billede blev derfor forvrænget, og danske fund med tilknytning til landområder indenfor jerntæppet fik ofte status af unikke fund.

Efter det politiske sammenbrud i Øst-

bloklandene er dialogen mellem arkæologer i Øst- og Vesteuropa kommet i gang. I begyndelsen af 1990'erne indledtes denne nye udveksling af forskningsresultater fra dansk side med et større projekt, finansieret af Statens Humanistiske Forskningsråd for en »netværksbevilling« under temaet: »Østersøområdet, samfunds- og kulturudvikling fra Kr. f. til ca 1200«. Der blev etableret studiegrupper, foretaget undersøgelser og skrevet artikler om emnet af deltagerne, som var forskere fra Skandinavien og fra de tidligere Østbloklunde. Formålet var foruden den gensidige orientering om arkæologiske fund i de forskellige lande, også at inspirere arkæologerne fra de tidligere Østbloklunde og anskueliggøre for dem, hvordan man kan dyrke arkæologi uden at have en klar politisk ideologi som den overordnede målsætning for forskningen. I årene, der er gået siden, er de faglige kontakter mellem skandinavisk arkæologi og kolleger i de tidligere kommunistiske lande blevet udbygget. Det spores i de artikler og bøger om arkæologi som udgives både i udlandet og herhjemme. Fortiden har fået en ny skikkelse.

I december 1997 var der i Leipzig et arbejds møde, arrangeret fra tysk side, hvor arkæologer fra det tidligere øst og vest fremlagde og drøftede fund og udgravningsresultater fra hver deres arbejdsområde, i dette tilfælde Østersøregionen. Temaet var: Forbindelserne mellem danerne og deres slaviske naboer fra det 9. - 13. århundrede. Det foredrag, jeg holdt på mødet om de arkæologiske fund på Lolland-Falster fra vikingetid og fortolkningen af, hvilken form den slaviske påvirkning har haft, bringes i skriftlig form i denne artikel. Også på dette møde oplevede man, som på de tilsvarende møder lige efter systemskiftet, den næsten euforiske stemning fra deltagerne, når

nye sammenhænge i kildematerialet viste sig, og det hidtil adsplittede puslespil samledes til et logisk hele. Samtidig - nu otte år efter det politiske sammenbrud i øst - meldte sig forundringen over det mærkelige, at en moderne politisk grænse som jerntæppet virkelig har været så uoverstigelig en barriere, at det først nu er muligt at få et nærmere kendskab til fund, der ofte ikke ligger længere fra Lolland-Falsters kyster end 50 - 100 kilometer og det i en region, hvis delområder i fortiden var ganske tæt forbundet.

Det var under arbejdet med foredraget, det blev nødvendigt for mig at overveje det principielle i problemstillingen: arkæologi og politik, især p. gr. af denne særlige forskningstradition i Tyskland, senest i det gamle DDR, som er omtalt ovenfor. Ville det på mødet vise sig, at arkæologi og politik stadig i disse egne var tæt forbundet, men at ideologien efter 1989 blot var blevet en anden? Hvilken betydning ville konklusionerne i mit foredrag i så fald blive tillagt på mødet ud over det, jeg selv lagde i dem? Denne frygt skulle nu vise sig ubegrundet. Og endelig: kan man som dansker sige sig helt fri for, at historisk/arkæologisk kildemateriale ikke også hos os bruges politisk til opbygning af en ideologi i befolkningen, om end i langt mindre målestok, mere afdæmpet end tilfældet er i diktaturstater, og samtidig åbent for diskussion? Vel egentlig ikke. Blot et enkelt eksempel: da Schlüter-regeringen kom til i 1982 gjaldt den første læseplansrevision, som den nye regering iværksatte for undervisningen i folkeskolen, faget historie, som er holdningsdannende bl.a. vedr. samfundsforhold. En tankevækkende prioritering. Hvor den forrige læseplan bl.a. havde betonet den arbejdende befolknings betydning, var det nu markante enkeltpersoners indsats i samfundsudviklin-

gen, vægten lagdes mere over på. Målsætningen for undervisningen af skolebørnene drejedes fra et venstreorienteret historiesyn i retning af en mere konservativ samfundsopfattelse.

Spørgsmålet er om man nogensinde kan gøre sig fri af det faktum, at historisk/arkæologisk stof med den identitetsskabende værdi, der er indbygget i det, altid vil indeholde et potentiale i en aktuel politisk situation. En fortælling om en fælles oprindelse har en symbolværdi, der psykologisk kan virke samlende på befolkningsgrupper. I et politisk spil kan det gælde om at hente den rigtige fortælling frem af dem, som historikeren/arkæologen er leveringsdygtig i. Nogle af de ældste historieskriverere indenfor vores kulturkreds har netop arbejdet tæt på magthaverne: Kejser Augustus, der optræder i juleevangeliet som den romerske kejser, der lod »alverden skrive i mandtal« og dermed foranledigede, at det var i Bethlehem, Jesus blev født, satte også andre ting i værk, som har givet ekko i eftertiden. Han satte historieskriveren Livius til at skrive Roms og Romerrigets historie fra byens grundlæggelse og indtil år 9. f. Kr. f. I 142 afsnit, hvoraf en del er bevaret til nutiden, skildrede Livius et langt udviklingsforløb, der satte kejser Augustus' regeringstid i et historisk perspektiv. Netop under Augustus udvidedes Romerriget, og der foregik en etablering af dets funktioner. Dermed blev Livius' historieværk et monument over denne kejser og hans dynasti. En tilsvarende situation omkring et stort historisk værk er der et andet eksempel på ca 1000 år senere, da Saxo på foranledning af Valdemar den Store og Absalon skrev sin danmarkshistorie (»Gesta Danorum«). Også den er en oprindelseshistorie, der byggede en myte op omkring den monark, der bestilte værket. Ligesom Livius Store Romerhistorie

fremstillede Gesta Danorum den regerende kongeslægt »i det rette lys« og virkede dermed konsoliderende for den bestående samfundsorden og den kongemagt, som stod bag forfatterskabet. Med den historiske baggrundsfortælling, der rakte tilbage til Dan og Angel »fra hvem de Danske har deres Oprindelse«, fremtrådte Valdemar den Stores politik med bl.a. kolonisationen i Østersøen som en logisk følge af en lang udvikling. Og med skildringen af kirkens og kongemagtens sidestilling understregede Saxo samtidig den regerende kongeslægts guddommelighed og kongemagtens arvelighed. (Note 1)

Også i moderne tid, andre 1000 år senere, møder man »fortællinger« med en identitetsskabende værdi. Som eksempel kan nævnes de udstillinger og kampanjer, som Europarådet står bag. For nylig kampanjen om »Bronzealderen, den første gloriøse periode i Europa«. Det er spændende, at der på denne måde skabes og formidles et overblik over en fortidig periode indenfor så stort et geografisk område. Som titelen røber, er der imidlertid et bagved liggende formål med de europæiske kampanjer. De opbygger hos borgerne en bevidsthed om, trods national og regional egenart, at være europæer i EU, eller som den tidligere tyske kansler Helmut Kohl udtrykte det, at være en del af »den europæiske familie«. Ved at spejle sig i fortiden gøres europæeren fortrolig med nutiden.

Heller ikke den moderne historiker/arkæolog undgår således at arbejde tæt på den politiske virkelighed. I Det tredje Rige stillede forskere, der selv troede på den nazistiske idé, sig til rådighed for magthaverne i en grad, så det stred imod god etik og imod en uvildig, videnskabelig arbejdsmoral. Men selv den forsker, der tror at arbejde objektivt og kun med det faglige stof for øje, kan blive brugt /

misbrugt politisk. Ikke mindst fordi forskere som alle andre er borgere i samfundet og lader sig inspirere af, hvad der sker i samtiden. Dermed er deres forskning til gavn for samfundsudviklingen, idet de henter materiale frem af den kollektive erindring, til brug for den enkelte borger i det demokratiske samfund til at forholde sig kritisk og reflekterende overfor den aktuelle udvikling. F.eks. var der i 1970'erne fokus på studier vedr. sociale gruppers interaktion, specielt med søgelyset rettet mod store anonyme befolkningsgruppers betydning. Senere kom miljøspørgsmål på banen; og i dag er der f. eks. interesse om fænomenet radikale og totale ændringer i samfundsforhold bl.a. af teknologisk art. Alt sammen temaer, der udspringer af en aktuell samfundsudvikling, og hvor forskerne sætter sig for at undersøge, hvordan det forholdt sig med disse fænomener i fortiden.

Også arkæologisk kildemateriale kan have en samfundsmæssig værdi ud over den fortælleleværdi, som arkæologen ser i dem, - og her tænker jeg ikke på de synteser og bredere fortolkninger, arkæologen bygger op over fundmaterialet; de hører til det fortællende stof, der netop er omtalt - men på de enkelte og håndgribelige fundgenstande, ofte pragtstykker. Nogle fund bliver symbol på identitet, det kan være i lokalområdet og udspringe af lokalpatriotisme, eller de kan blive et nationalt symbol. Også denne brug af fortidigt kildemateriale kan som historikernes fortællinger følges langt tilbage i tiden. I oldtiden og middelalderen kunne et sværd eller en guldring med en berømt historie, eller som måske tilhørte en mægtig slægt, få en værdi, der lå ud over, at det blot var den konkrete og praktiske pragtgenstand, det handlede om. Den kunne få en ma-

gisk/kultisk betydning som symbol på gruppens identitet, og hvor det at bevare netop denne genstand var af betydning for gruppens fortsatte position i samfundet. Sådanne ting blev ofte navngivet. En parallel til denne brug af genstande og den magiske værdi, de kan få, er korsridernes »hellige gral«.

Også i moderne tid er der knyttet dybe og ofte irrationelle følelser til oldsager og andre fysiske levn fra fortiden. Et godt eksempel er »The Elgin marbles«, de græske skulpturer og andre arkitektoniske fragmenter på The British Museum i London, der i 1700-tallet blev hentet fra templerne på Akropolis, Parthenon og Erechteion. De voldsomme følelser, der kom til udtryk i diskussionen imellem Grækenland og England vidner om, at her stod mere end gamle arkitekturrester på spil. Voldsomheden kan sammenlignes med den strid, der tidligere stod imellem Nationalmuseet og de danske lokalmuseer om, hvem der havde retten til at opbevare og udstille oldtidsfund fra lokalområdet, en diskussion som også i ny og næ dukker op i moderne tid. Hvor skal den samling lerkar være, hvor den runesten? Heller ikke her er det kampen om de egentlig ofte ret uskønne lerkar, eller stenkolossen med skriftegn, hvor spændende de ellers er. Det er derimod dybe følelser omkring genstandene, der dukker op til overfladen: *hvem har retten til vores fortid?* At disse følelser og den deraf førte kamp erkendes som noget reelt, afspejles i de internationale regler til beskyttelse af udførelse af nationalt kulturgods. Også den danske regering har underskrevet sådanne konventioner for at sikre, at betydningsfulde dele af dansk kulturgods ikke uden videre kan føres ud af landet. (Note 2)

Lolland-Falster i vikingetiden

Under arbejdet med mit foredrag til mødet i Leipzig, som er kernen i denne artikel, arbejdede jeg på at lægge en objektiv linie. Vægten blev lagt på en gennemgang af de arkæologiske fund og derpå af et forsøg på at betragte den samlede fundmængde uvildigt og kun se de spor i kildematerialet, som tegnede sig; ikke tvinge forudfattede mønstre ned i det. Når vægten er lagt så meget på fremlæggelsen af de arkæologiske fund, og konklusionerne, om hvordan den slaviske indflydelse i landsdelen er foregået, fremføres mere forsigtigt, er årsagen det mangelfulde detailkendskab til det samlede Østersøområdets fundmateriale, som arkæologerne på Leipzig-mødet i det store hele alle led under, både dem fra øst og fra vest.

Som titlen på artiklen signalerer bygger vurderingen af den slaviske indflydelse på Lolland-Falster i vikingetiden på det arkæologiske kildemateriale. Der er flere væsentlige kildegrupper, som skal med, når fænomenet skal behandles til bunds, og som andre fagfolk behandlede i Leipzig f. eks. stedsnavnenes vidnesbyrd. Det er imidlertid et bevidst valg i denne artikel kun at se på det arkæologiske. Hvad er da det arkæologiske materiales særkende?

De arkæologiske fund

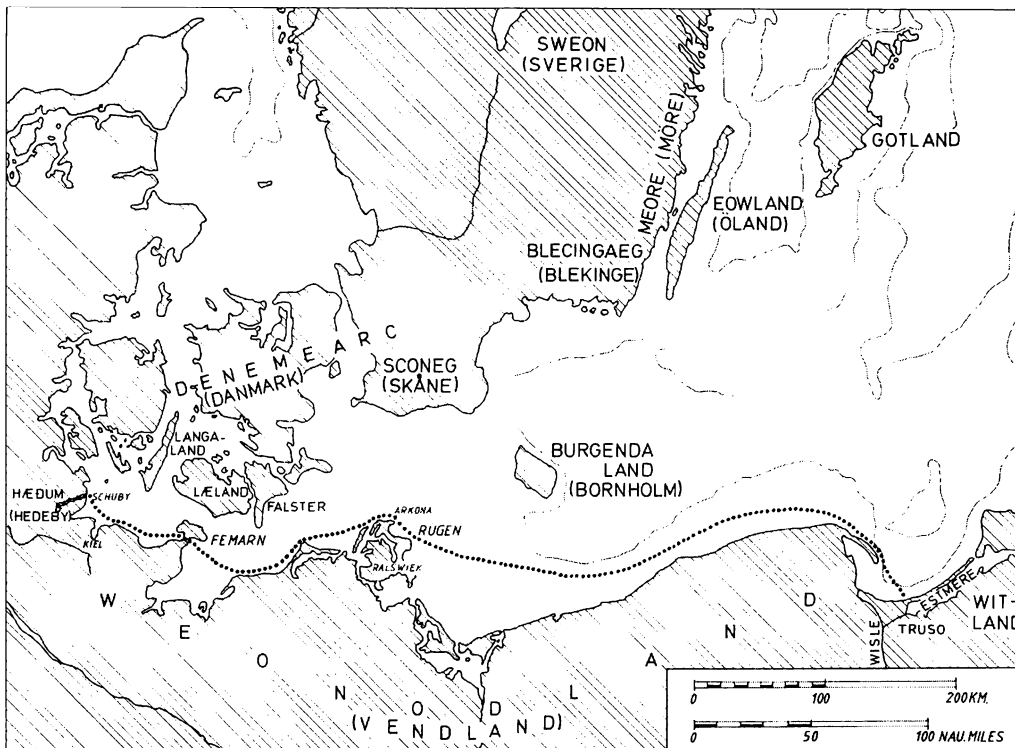
Landmanden, der pløjer sin mark, eller entreprenøren, der er i gang med et anlægsarbejde, støder jævnligt på levn fra vikingetid og tidlig middelalder. Selv om den moderne maskinkraft har slidt stærkt på landskabet i de senere år og har ødelagt mange spor fra fortiden, gemmer der sig stadig ukendte fund i marken. Ved systematisk, arkæologisk udgravning presses al den information ud af fundene, som bevaringstilstanden og den aktuelle situa-

tion i det hele taget giver mulighed for. De arkæologiske fund er det materiale, hvoraf billedet af vikingetid og tidlig middelalder på Lolland-Falster tegnes i artiklen, og de er som nævnt udgangspunktet for vurderingen af, hvordan nordisk kultur og den slaviske har udfoldet sig i denne landsdel.

Arkæologisk materiale rummer den modsætningsfyldte dobbelthed, at man på én gang er fortiden så nær, når man står med de ting, som var i brug dengang for længe siden. Og samtidig er afstanden stor til de mennesker, som brugte tingene: Hvordan var deres tankemæssige univers, hvordan var de som mennesker? Hvordan har deres sprog lydt, hvordan har de kommunikeret med fremmede? Som arkæolog på fundstedet står man med gravemaskinen ved sin side; ovre bagved er måske et imponerende stort, moderne anlæg ved at blive til. I hånden har man et irret bronzesmykke, stadig med jord på, - et smukt og fint forarbejdet stykke kunsthåndværk, som i vikingetiden pyntede på kvindens dragt. Så utrolig nærværende er fortiden, og alligevel er der en verden imellem.

Hvad skrevet står...

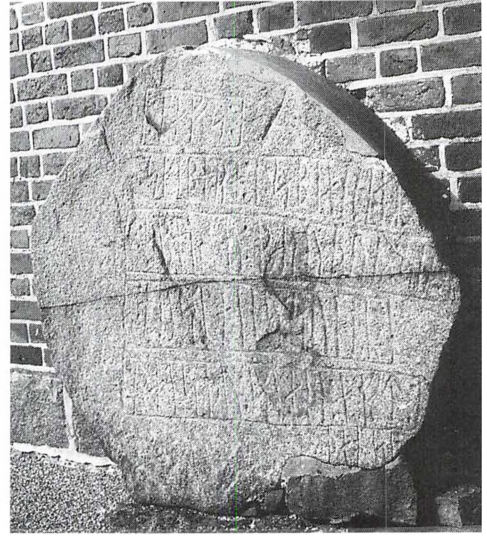
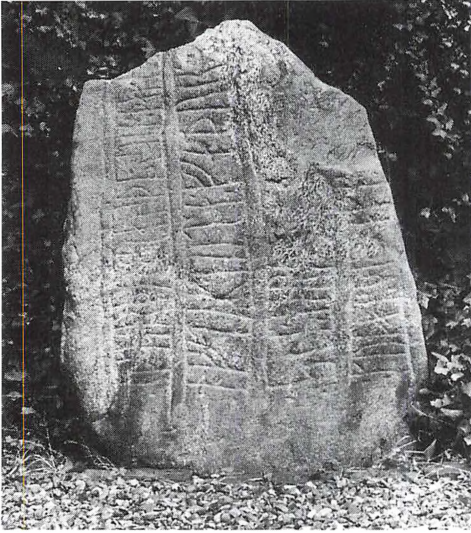
Fra senere perioder, f. eks. middelalder og renæssance er der så mange skriftlige optegnelser, beretninger og anden litteratur, at arkæologisk materiale i samspil med de skriftlige kilder kan give et mangefacetteret helhedsbillede af datidens mennesker, både af deres fysiske og åndelige univers. Selv om der ikke er særlig mange skriftlige beretninger fra vikingetiden, er det at følge en samtidig beretning en god måde at rykke fra nutiden og de godt 1000 år tilbage i fortiden. Lad os stille skarpt og fokusere på Lolland-Falster i vikingetiden

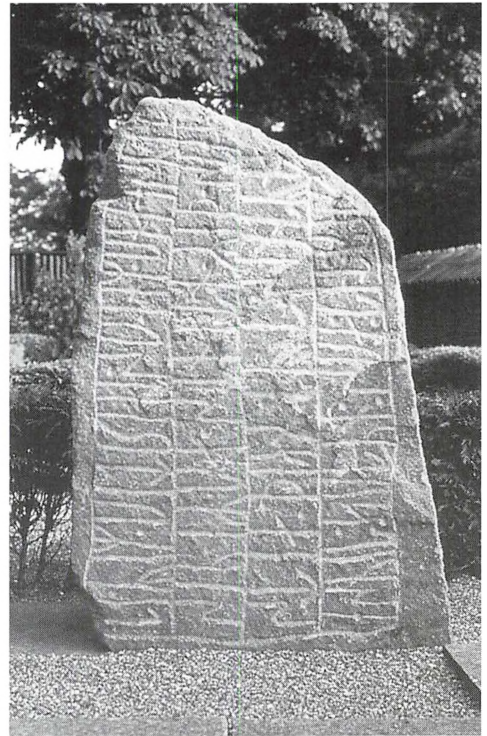
Wulfstans rejse fra Hedeby til Truso, indtegnet på moderne kort. Formodentlig er sejladsen forgået kystnært. Tak til Ole Crumlin Pedersen for tilladelse til at bringe billedet. (Se. litt., "Sejlads", Crumlin.....s.42).

ved at gå ombord og følge med købmanden Wulfstan på hans sørejse fra Hedeby ved Slesvig til handelspladsen Truso i det nuværende Polen, ved Weichsel-flodens munding. Sejladsen er foregået langs den tyske og polske Østersøkyst. En skildring af rejsen findes i den oversættelse til oldengelsk fra omkring år 890, som kong Alfred den Store lod foretage af den verdenshistorie, som den spanske gejstlige Orosius mange år tidligere havde skrevet på latin. Den redegørelse om geografiske forhold, som indledte dette latinske værk, handlede om egnene syd for Alperne. Derfor blev den oldengelske oversættelse udvidet og ajourført med nye afsnit om forholdene i Nordeuropa; ét af dem er afsnit-

et med skildringen af købmand Wulfstans rejse: »Wulfstan sagde, at han rejste fra Hedeby, at han var i Truso på syv dage og nætter, at skibet hele vejen gik under sejl. Vendland (i.e. vendernes land) var på hans styrbords side, og til bagbord havde han Langeland, Lolland, Falster og Skåne; disse lande hører alle til Danmark«. Denne skriftlige kilde tegner en klar geografi, og berører samtidig den politiske side af den problemstilling, der er grundakkorden i denne artikel: Hvordan var forholdet på Lolland-Falster mellem det vendisk/slaviske på den ene side og det nordiske på den anden i vikingetid/tidlig middelalder, d.v.s., fra ca 800 - 1150.

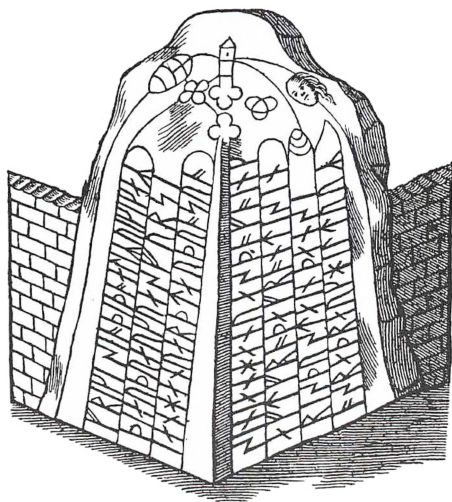

Øverst t.v.: Runesten på Tillitse kirkegård. Øverst t.h.: Runesten indmuret i våbenhusets mur i Tågerup kirke. Nederst t.v.: Runesten fra Skovlunge, opstillet ved Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Nederst t.h.: Runesten fra Sædinge, opstillet ved Lolland-Falsters Stiftsmuseum. (Foto: Lolland-Falsters Stiftsmuseum).

Runestenene

En oplysende kildegruppe i denne sammenhæng er runestenene, idet de befinder sig på grænsen mellem det arkæologiske og det skriftlige. I landsdelen er der syv runesten fra vikingetid: én på Falster, seks på Lolland, alle på øens sydlige del, med koncentration om Rødby fjord, der trods sin ringe vanddybde, har kunnet besejles af de fladbundede skibe i denne periode, og hvis opland efter det samlede fundbillede at dømme har været et dynamisk center. Runestenenes indskrifter tegner omridset af samfundet. Stenene knytter sig til høvdingeklassen. Det viser både tekst og - ikke mindst i de sydsvenske landskabsundersøgelser er det påvist - også den måde, hvorpå fundene fordeler sig i landskabet. Der er sat mindesmærke over mennesker, som tog aktivt del i det internationale liv: Tre af stenene blev rejst over folk, der har været på farten.

Runestenen fra Tirsted. Illustration fra bogværket »Monumenta Danica«. Metalsticket er udarbejdet efter den tegning, som Jon Skovvig lavede, da han var ude at registrere stenen i 1627. Stenen var dengang bygget ind i kirkegårdsmuren.

Tirsted-stenen over Frede, der døde i Sverige og var nummer ét i Frégérs flok; Tågerup-stenen mindes Spærle, skipper hos Esbern Næb; Sdr. Kirkeby-stenens Asser døde på Gotland. Andre huskes som stormænd med landbesiddelser som Astgards far, Jyde, på Skovlænge-stenen. Den og Sædinge-stenen står ved Lolland-Falsters Stiftsmuseum i Maribo. Selv om der nok er fokus på den mandlige del af høvdingeslægterne, optræder også kvinder i runestenenes tekster, både som den, der mindes og den, der har rejst mindesmærket. Stenen på Tillitse kirkegård er f. eks. rejst af Toke for stedmoderen Thora, en velbyrdig kvinde.

Trosskiftet

Denne runesten er i øvrigt bemærkelsesværdig derved, at den har to indskrifter. Den ældste indskrift afsluttes med den kristne bøn: »Krist og Sct. Michael hjælpe hans sjæl«. Denne indskrift spiller sammen med det kors, der ses på stenens bagside. Stenen er fra år ca 1000 og er, som den noget ældre, store Jelling-sten, et vidnesbyrd om trosskiftet. Det kristne islæt på dette tidspunkt er værd at lægge mærke til i forhold til det sene trosskifte, som bl.a. gravskikken i de slaviske egne syd for Østersøen dokumenterer. Men samtidig forekommer også indskrifter, der viser hen til den nordiske gudeverden. Sdr. Kirkeby-stenen på Falster har indskriften: »Thor vie disse runer«!

Lokale særpræg

Runestenene knytter Lolland-Falster til den skandinaviske kulturkreds. Men materialet fremtræder på nogle punkter egenartet i forhold til det øvrige Danmark: dels fænomenet med to indskrifter på én og samme runesten, dels at én har

rejst en sten over sig selv (»selvrejsersten«), dels særegenheder ved sprogformen, træk som alle viser påvirkning fra et østskandinavisk miljø. Nogle forskere har i dette fænomen set en bekræftelse på skriftlige kilders oplysning om, at der har været en svensk koloni på Lolland midt-

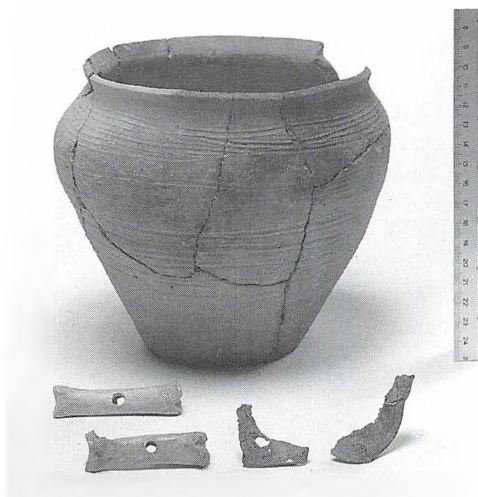
vejs imellem Sverige og Hedeby. En lidt håndfast tolkning, hvis man betragter det samlede arkæologiske materiale, der viser Lolland-Falster som et sted, hvor mange kulturstrømninger i samtiden er mødtes, og i betragtning af, at også den falsterske runesten har østskandinavisk præg.

Hvor i fundmaterialet gør det slaviske præg sig gældende?

Fund fra bopladser

I perioden fra ca 1970 - 1983 var bopladser fra vikingetid/tidlig middelalder i fokus som udgravningsobjekt på Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Ret omfattende udgravninger blev foretaget otte steder på både Lolland og Falster. To af udgravningerne var redningsgravninger, foranledi-

get af motorvejsanlæg. Desuden lokaliseredes ved rekognoscering og prøvegravning yderligere et antal bosteder. På alle disse bopladser består den del af genstandsfundene, der omfatter ganske dagligdags og simple brugsgenstande, for en stor del af ting, der svarer til, hvad man finder i det slaviske område. F. eks. blandt de fund af ben, i øvrigt et materiale, som gerne er godt bevaret i den kalkholdige lerjord, er der bl.a. *gennemborede tåknogler*. De er almindelige i slavisk fundmateriale, men ualmindelige i det skandinaviske. *Vendiske knivskedebeslag* af bronze er ligeledes én af de genstandsformer, der optræder som typiske og karakteristiske ting på disse lokaliteter, og som røber kontakten til det slaviske område. Som fast regel for bopladserne fra dette tidspunkt ikke blot på Lolland-Falster, men også på Sjælland og Bornholm og formentlig videre udbredt - er, at der er *kværnsten* i stenarten: glimmerskiffer med røde granater. Stenarten henføres af arkæologerne i Slesvig til Kiev-området. De mange kværnsten af tuf og rhinsk basalt fra Mayen-området, som er en gennemgående form på de vstdanske bopladser fra vikingetid, savnes i det lolland-falsterske materiale.

Fund fra bebyggelsen ved Hampegård (Gundslev-motorvejsudfleming): Lerkar, gennemborede tåknogler (knapper?) knivskedebeslag af bronze. Tingene findes magen til på bopladserne syd for Østersøen. Foto: Niels Elswing.

Brudstykker af kværnsten fra Borgø, Norre og Keldernæs. Stenarten består af glimmerskiffer med røde granater og er importeret, formentlig fra området nord for Sortehavet. I det vestlige Danmark har basalt fra Rhinegnene derimod været det foretrukne materiale til kværnsten. Foto: Jens Olsen, Næstved Museum.

Keramikken

En østvendt kontakt inden for det daglige husgeråd viser sig også i *keramikken*. Det er denne fundgruppe, der først vakte opmærksomheden omkring den vendiske indflydelse i den nordiske kulturkreds i vikingetid/tidlig middelalder, dokumenteret ved arkæologisk materiale. I 1930'erne og 40'erne, da fundene var ret få, opfattedes denne »østersøkeramik«, som den i dag kaldes, som regulære importstykker af slavisk eller vendisk lertøj. Efterhånden har de mange udgravninger - også i resten af det østdanske område og i Sydsverige - vist, at denne keramik simpelt hen er lervaren på bopladserne i denne tid. Samtidig tegner der sig i det store keramikmateriale, der nu findes, geografiske forskelle. I det midtsjællandske område har f. eks. udgravningerne ved voldanlægget Pedersborg i nærheden af Sorø frembragt en østersøkeramik, som viser en betydelig afstand til forbilledet, den

sen-slaviske vare. Derimod er der i det lolland-falsterske materiale indimellem fund, som er meget tæt på det slaviske. Det gælder specielt en del af keramikmaterialet fra bopladsen Vejleby, og så ved siden heraf er der den keramik, der fremtræder som en lokal variant af en slavisk inspireret keramik. Den tyske arkæolog, Dr. Wilhelm Gebers, har ved sine omfattende studier af østersøkeramikken og på baggrund af et stort overblik over materialet været den, der i sin tid gjorde mig opmærksom på dette forhold. Billedet er formodentlig ret varieret. Hovedparten af østersøkeramikken på Lolland-Falster fremtræder som lokalt produceret; men indimellem findes der øjensynlig importstykker, eller i hvert fald stykker, hvor pottemageren har arbejdet meget tæt op ad den slaviske tradition. Desværre er der endnu ikke fra dansk side foretaget systematisk analyse af østersøkeramikken, eller af det lermateriale, karrene er formet af. Heller ikke af, hvorfra lermaterialet til karrene er hentet, om råmaterialet måske stammer fra fremmede egne m.v., studier som kendes fra f. eks. tysk og svensk side. Det er et spændende, men samtidig vanskeligt felt, da de mere præcise kronologiske holdepunkter er lovlig få. Hvorom alting er, østersøkeramikken er et interessant fænomen, når det gælder om at studere sen-slavisk kulturpåvirkning i det sydøstlige Skandinavien. Det er tankevækkende, at det gængse lertøj i husholdningen i sen vikingetid og tidlig middelalder er en keramik, der betegner et brud i udviklingen indenfor dette håndværk: nye former, ny ornamentik, ny fremstillings-teknik, en anderledes brænding. Der er en bemærkelsesværdig kulturindflydelse fra slavisk område på en kategori af dagligdags brugsgenstande. Man forstår på denne baggrund godt, at tanken kunne opstå om enten slavisk invasion eller om en

Lertøj, "østersøkeramik". Låget stammer fra Vejleby. Foto: Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

massiv import af vendisk lertøj.

Da vandreudstillingen fra Nationalmuseet i Szczecin om Wolin/Jomsborg skulle opstilles på Lolland-Falsters Stiftsmuseum i 1993, og lolland-falsterske fund fra museets egen samling blev hentet frem og opstillet i montrene til sammenligning med de polske, blev denne kulturelle nærhed tydeligt illustreret, men samtidig den åbenlyse forskel. Det var en stor oplevelse at se beslægtede, arkæologiske fund sammenstillet, som det inden omvæltningen i Østeuropa næppe havde været muligt at samle i én udstilling. Den nære tilknytning viser sig også i fundmaterialet fra de tilsvarende tyske handelspladser ved kysten: Menzlin, Ralswiek m. fl.

Boplads/landsby

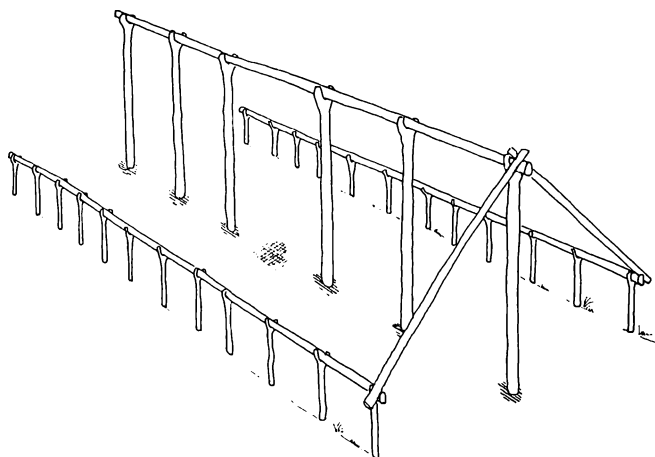
På udgravningen ved Hampegård, som ligger i motorvejskrydset ved Gundslev på Falster, lykkedes det i 1982 for første gang i Østdanmark at udskille *hustomter* af de mange stolpehuller på en boplads fra denne periode. Det er langhuse, hvor

husvæggens stolper har en tagbærende funktion i modsætning til jernalderhuset, hvor to rækker tagbærende stolper befinder sig inde i huset. Er konstruktionen kraftig, kan der desuden være en række meget høje, tagbærende stolper i husets midterakse, såkaldte suler. Det er de samme typer af langhuse, der bliver almindelige også i det vestlige Danmark ved overgangen til middelalder. Der blev ikke påvist grubehuse, de halvt nedgravede mindre huse, som ofte har været brugt som forrådshuse og værkstedsbygninger, bl.a. til vævning. Hampegård-landsbyen, der har været beboet op til 1300-tallet, var stærkt nedpløjet. Har der været huse, funderet på syldsten, var de i hvert fald ikke bevaret. Indenfor bosættelsesområdet undersøgt desuden stolpehegn, grøfter og mange forskellige slags gruber, både materialegruber (lertagnings-gruber) og værkstedsgruber, samt brønde. I en af brøndene med en brøndkasse af en udhulet træstamme, fandt man et lerkar af østersøkeramik. Nord for bebyggelsen opdækkedes desuden levn af højryggede agre.

Med den indvundne viden om hvordan huse er konstrueret i tidlig middelalder, - at det er vægstolperne, som er det bærende konstruktionselement, - blev det muligt også på udgravningsplanen over Vejleby-bopladsen fra udgravningen i 1970 at skelne hustomter.

Alt ved det gamle, trods vendisk indflydelse

På og i nærheden af flere af disse boplads er der fund fra de forudgående århundreder og *tegn på kontinuitet*: ved Vejleby fandtes bl.a en næbfibula fra det 7. årh., og samtidig er der i området den klassiske fundplads fra romersk jernalder. Ved Nørre, lidt sydligt for beboelsesområdet med østersøkeramik, fandt man en fuglefibula,

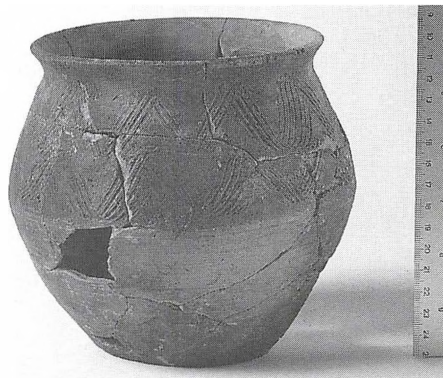
Huskonstruktion rekonstrueret efter en hustomt, udgravet ved Hampegård. I tidlig middelalder får væggene en tagbærende funktion, i store huse er der desuden en midtstillet række stolper til at bære taget. (Tegning: Ove Nielsen)

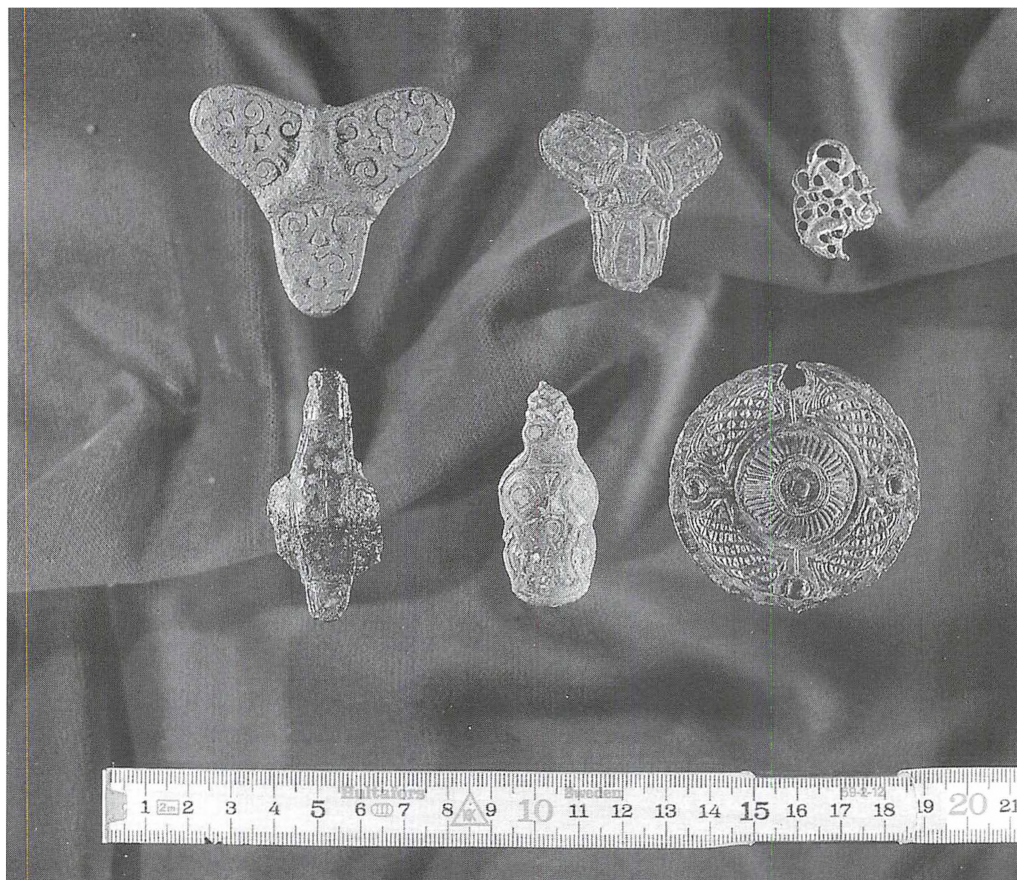
en skandinavisk oldsagsform også fra yngre germansk jernalder. Fundet giver anledning til den sidebemærkning, at heller ikke på den sydlige Østersøkyst er nordisk fundmateriale et fænomen, der kun hører vikingetid og tidlig middelalder til. Ved Schönfeldt i Mecklenburg er f. eks. fundet en fuglefibel, et skandinavisk smykke, der viser, at der også var kontakter, før den slaviske påvirkning satte ind. Der er flere eksempler, men emnet ligger uden for det tidsafsnit, som artiklen beskæftiger sig med. Alligevel er det vigtigt at have det med i overvejelserne, når fundbilledet skal fortolkes i den periode, det her handler om.

Men tilbage til de lolland-falsterske fundlokaliteter: Det arkæologiske materiale af bopladser viser en kontinuitet i bosættelsen. De landskaber, hvor der i ældre jernalder skete en markant udvidelse af det beboede og dyrkede område, og hvor der undertiden er fundet levn af en rig og velkonsolideret bebyggelse, ser det ud til, at bebyggelsen fastholdes i de følgende århundreder og resten af forhistorisk tid. Det gælder på det sydlige Lolland, hvor den rige høvding ved Hoby blev fundet begravet, og hvor der også fra vikingetid er væsentlige fund. Det samme billede ses

på det nordlige Falster. De attraktive områder at bo i jernalderen var ud imod vådområder. Og dem har der været mange af på Lolland og dele af Falster, inden de storstilede inddæmnings- og landvindingsarbejder blev sat i værk i nyere tid. Også de rige kvindegave, »Juellingefundet« ved Vesterborg på Lolland har ikke ligget så langt fra den fjordarm, som fra Nakskov fjord strakte sig ind mod Halsted Kloster. Det væsentlige i denne sammenhæng er, at der ikke i bosættelsesmønstret er spor, der kan tolkes som brud, forårsaget af uro, krig eller overfald.

»Østersøkeramik«. Karret er fra bebyggelsen ved Hampegård. Foto: Niels Elswing.

Smykkespænder fra jernalder og vikingetid (ca. 600-1000), alle fra egnen ved Rødby fjord. Øverst: Treflagede spænder fra henholdsvis Pilet og Vejleby; "Urnes-Spænde" med hest/slange-motiv fra Østergade i Rødby. Nederst: Næbfibel fra Vejleby og fuglefibel fra Norre. Fundet ved Vejleby, det cirkulære bogbeslag fra Irland, er omdannet til smykke. Foto: Arne Gamst.

Bronzebjælde fra de baltiske lande, fundet på bopladsen Ågebygården ved Rødby fjord. Sjældent fund i Danmark, er f. eks. fundet i Sverige, også dér som import. Foto: Jens Olsen.

Vikingetidens kontakter i øst og vest

Lolland-Falster, et kulturelt skæringspunkt

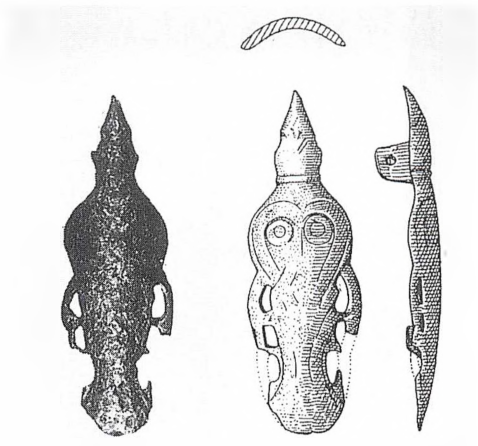
Det slavisk inspirerede islæt i genstandsfundene på bopladserne er allerede omtalt. Foruden det slavisk prægede inventar er der imidlertid også fund, hvor man kan se, at vikingetidens smykkekunstnere er blevet inspireret af det, de mødte i *Vesteuropa* bl.a. i det nuværende fransk-tyske område, dengang Karl den Stores rige (Karolingerriget). Smykkespænderne er i den nordiske udgave en kunstfærdig efterligning af de rembeslag til seletøj o.l., der brugtes i det karolingiske område. Det drejer sig bl.a. om de trefligede spænder, der er fundet flere af i landsdelen, og et spænde af form som et remendebeslag fundet ved Bannerup; sidstnævnte er fra det 10. årh. Også irske kontakter ses i fundene på Lolland-Falster. Et fornemt stykke er Vejleby-spændet, der er fremstillet i Irland som et beslag, formentlig til en bog, men genbrugt efter nordisk smag som smykke. Det er derfor forsynet med nål og nåleholder på bagsiden. Et sjældent fund i dansk sammenhæng er en bronzebjælde fra de *baltiske randstater*. Den er fundet på bopladsen Ågebygård, Ågeby ved den tørlagte Rødby fjord. Sådanne bjælder og stykker af kæder kendes i svenske fund, også som import fra Baltikum.

Også i vikingetidens *depotfund* foruden i enkeltfundene fremtræder Lolland-Falster som et område, hvor flere forskellige kulturpåvirkninger krydsedes. Bægeret i depotfundet fra Fejø er formentlig fremstillet i det karolingiske rige omkring år 800. Urnes-fiblen fra Rødby er fra den sene nordiske vikingetid. Armringen fra Frederiksdal på Vestlolland er også en

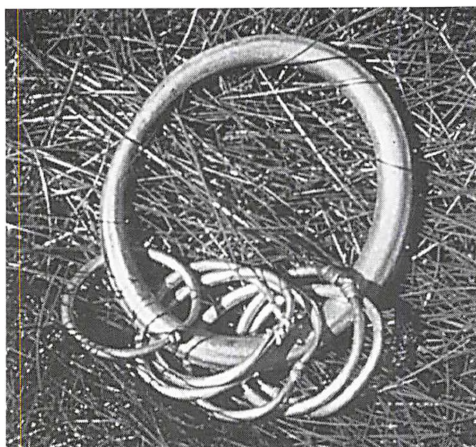
Spændet fra Bannerup, ca. naturlig størrelse. Tegning: Ove H.Nielsen.

kendt smykkeform i nordisk vikingetid. Den er tung og gedigen i udførelsen. Desværre lykkedes det ikke trods ihærdig søgning at finde mere af dette adsplittede depotfund. Fundet fra Duesminde på Syd-lolland peger derimod mod øst. Fundet består af i alt 24 ringe, hvoraf de treogty-

Fuglefiblen fra Schönfeld i Mecklenburg. Tegning fra "Bodendenkmalpflege in Mecklenburg Jahrbuch" 1978.

Den tunge sølvarmring fra Frederiksdal på Vestlolland. Foto: Karen Løkkegaard Poulsen.

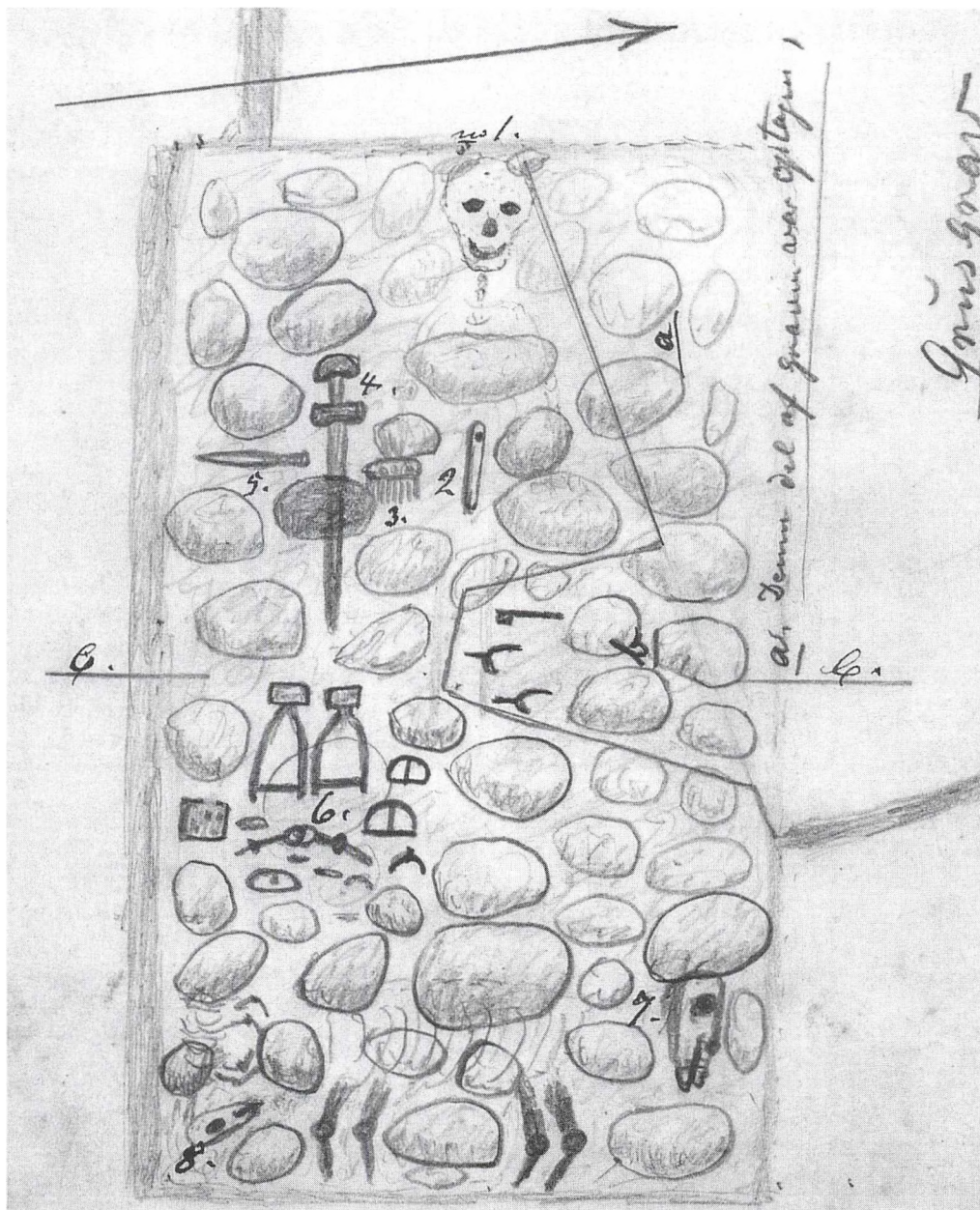
Vikingetidens gravskik

Vurderet på baggrund af de få undersøgelser af grave, som er foretaget, har gravskikken i vikingetiden været varieret. Der findes bl.a. brandgrave i små lave gravhøje, hvor asken fra ligbålet er skrabet sammen i en dyng, hvorefter højen er rejst. Dragttilbehør findes ofte sammen med brandresterne, men egentlige gravgaver var det ikke almindeligt at medgive den døde. Brandgravskikken har tilsyneladende været benyttet i alle sociale lag i vikingetidens samfund parallelt med jordfæste. Trods gravskikkens destruktive karakter, er der også i brandgravene undertiden bevaret rigt udstyr. Som eksempel kan nævnes en pragtøkse med sølvindlæg, som er fundet i en gravhøj i skoven Ludvigshave ved Vesterborg på Lolland. Ligesom runestenen ved Tillitse er også den en oldsag, der fortæller om det trosskifte til kristendommen, der fandt sted i den sidste del af vikingetiden, i modsætning til det sene trosskifte i de slaviske

ve er af sølv og én af guld. Sølvringene er fra 800-tallet, mens guldringen er noget senere, fra begyndelsen af 900-tallet. I Skandinavien - udenfor Danmark - er sølvringe af denne type især fundet på Øland og Gotland, men de er fremstillet i Rusland ved det mellemste Volga.

egne. I højene i Ludvigshave er der desuden fundet rester af en kistebegravelse, men uden spor af den døde eller den pågældendes udstyr. Formentlig er der tale om en jordfæstebegravelse. Et par af de gamle beskrivelser af runesten fra 1200-tallet fortæller, at de har stået ved en gravhøj.

Ellers er der fladmarksgrave; mest iøjnefaldende er jordfæstegravene; der er flere rigmandsbegravelser imellem, bl.a. høvdingegraven fra Errindlev, som er en kammergrav i nordisk tradition, hvor den døde mand har fået sin hest og hund og fuld personlig udrustning med i graven. Graven blev fundet i 1890'erne, og ses her tegnet af udgraveren. Der er ikke - i hvert fald ikke endnu - fundet hedenske begravelse efter vikingetidens ophør. I slutningen af det 11. århundrede skete der et skifte i gravskikken; de døde er formentlig fra nu af blevet begravet ved kirkerne.

Udgraveren, kystode Jens Olsens tegning af fundsituationen på kanten af grusgraven i Errindlev. Vikingehøvdingen ligger i en kammergrav, på en stenbrolægning. Tegningens numre refererer til udgraverens forklaringer: 1. Skelettet af den gravlagte mand, udtrakt på ryggen med hovedet mod vest. 2. Hvæssesten, 3. Kam, 4. Sværd, 5. Spydspids, 6. Stigbøjle, spore, spænder fra seletøj, 7. Hest, 8. Hund. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

Fredelig kulturudveksling eller ufred og overfald?

Det fundbillede, som artiklen indtil nu tegner, viser Lolland-Falster som et område, hvor mange kulturimpulser fra forskellige retninger har krydset, og hvor påvirkningen fra det vendiske område har haft stor betydning. Det er nu tid til at se nærmere på det militære levn for at komme mere direkte ind på spørgsmålet: Har denne kontakt mest været præget af frodig og fredelig kulturudveksling eller ufred/overfald.

Eriksvolde

I det rige fundmateriale på Lolland-Falster af borge og voldsteder, er der et par stykker, som den historiske tradition især har sat i forbindelse med slaveroverfald. Det gælder bl.a. Eriksvolde på Lolland, hvor argumentet for den tidlige datering var typologi. De to borgbanker midt inde i den inderste voldgrav blev opfattet som en dobbelt-motte, altså et anlæg af den konstruktion, som Bailleux-tapetet lader Wilhelm Erobreren benytte i felttoget til England i 1066. Udgravningen i 1977, som jeg forestod, med snit igennem jordværker, et udgravningsfelt ved en smedie på den nordlige borgbanke og i voldgraven, gav imidlertid et fundmateriale, der klart og entydigt placerer anlægget i 1340'erne, i den urolige Borgerkrigstid, der meget forenklet kan beskrives som den periode, hvor Kristoffer den Anden havde pantsat landet til de holstenske grever og Valdemar Atterdag erobrede det tilbage. Tidsbestemmelsen af Eriksvolde lykkedes det ved udgravningen af foretage på et bredt grundlag: dendrokronologi (datering ved årringe i egetræ), møntfund og ved stratigrafisk iagttagelse, d.v.s., ved en omhyggelig undersøgelse af de jord-

lag, hvor der fandtes genstande og ikke mindst ved at få hold på jordlagenes indbyrdes beliggenhed og alder.

Falsters Virke

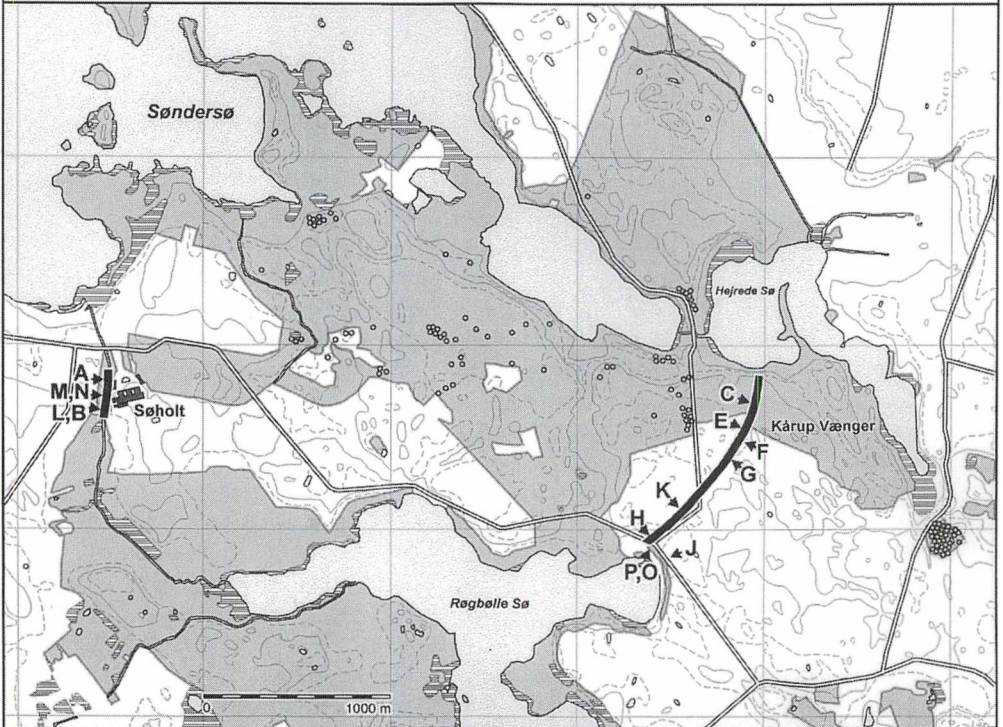
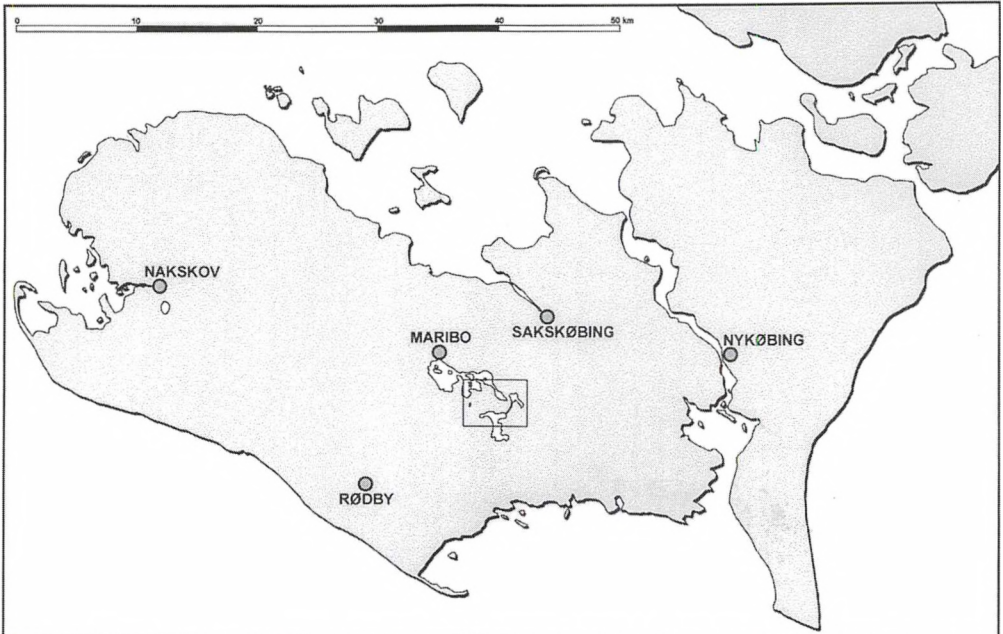
Et andet militært anlæg er Falsters Virke, som Saxo Grammaticus i »Gesta Danorum« fra ca. 1200 angiver er bygget af falstringer til værn mod venderoverfald. Volden er i konstruktion nært beslægtet med de »folkevolde«, der i stort antal kendes i det vestlige Danmark. I modsætning til disse indkranser Falsters Virke dog et landområde, ca 70 ha, og er placeret, så vådområder udnyttes strategisk i forsvarsværket. Forsvarslinien består over en stor strækning af en enkelt vold og grav, derpå af to parallelt anlagte vold/grav, vold/grav, og over en del af sit forløb af tre parallelle sæt vold/grav. En udgravning i 1977 gav detaljer om konstruktionen, men ikke egentlige holdepunkter for datering.

Hejrede Vold

Et tilsvarende anlæg, dog kun med én vold og én grav findes på Midtjylland. Også det er - som analogi til Falsters Virke - forklaret som opført mod venderoverfald. Det er *Hejrede Vold*, hvor forsvarslinien ligeledes er placeret mellem vådområder og udnytter disse til at skærme et landområde på ca 5 km² imellem Maribo-søerne. Forsvarsværket strækker sig fra bredden af Hejrede sø til Røgbølle sø og fra den anden bred af Røgbølle sø til Maribo Sønder sø. Det er det største anlæg af sin art i Sydsandinavien. I 1995 og 1996 foretog Lolland-Falsters Stiftsmuseum udgravning af dette forsvarsværk i et samarbejde med Lollandspro-

Middelalderborgen Eriksvolde i Skåningshave ved Østofte fra midten af 1300-tallet. 0,25 m mellem hver kurve. Opmålt af Fl. Beyer.

jektet. Én af de store landvindinger, som denne udgravning gav, var erkendelsen af, at begge de bevarede strækninger af forsvarsværket, der ligger ca 32 km fra hinanden, virkelig er dele af det samme forsvarsværk. Der er tale om helt det samme anlæg. Dateringen, som bygger på C¹⁴ (kulstof 14) foretaget på brændte pinde i bunden af voldgraven, siger ca 550 e. Kr. f; altså jernalder. De få oldsager, som blev fundet, støtter denne datering til oldtid. Selv om dateringsgrundlaget ikke er så solidt som ved Eriksvolde, forekommer dateringen troværdig, også sammenholdt med dateringerne af de jyske folkevælde og anskuet i forhold til de svenske fortidsborge fra oldtiden, der som fænomen og funktion formentlig er nærmere på det lolland-falsterske materiale, end det vstdanske.

Med andre ord: 3 af de forsvarsværker, der tidligere hævdedes at være værn mod vendere i ufredelige tider, blev ved udgravning for det enes vedkommende for ungt, for de to andres for gamle. Teoretisk kan andre af voldstederne knytte sig til tidlig middelalder. Desværre er det en dårligt undersøgt gruppe af fortidsminder, idet moderne udgravninger er fåtallige.

Middelalderens Refshale og Borgø

I det middelalderlige miljø ved Refshale, sydøst for Maribo, har Stiftsmuseet foretaget undersøgelse i samarbejde med Nationalmuseet og universiteterne i Århus og Odense. Hver især har de enkelte elementer i dette kompleks udgjort en del af den fysiske ramme i middelalderen: Det magtfulde centrum i komplekset udgør stormandsresidensen - Refshaleborgen -

ude på Borgø i Maribo Søndersø. I denne sammenhæng, hvor det drejer sig om militæranlæg med mulig forbindelse til venderoverfald, må dette element i Refshale især være i søgelyset. Derudover er der levn af landsbybebyggelse, som går tilbage til det 11. århundrede og måske blev forladt i middelalderen, formentlig sent i det 13. eller i det 14. århundrede. Foruden højmiddelalderlige fund er der også fundet sen vikingetids og tidlig middelalders keramik, østersøkeramikken, men også skår fra renæssance. Så sent som i efteråret 1998 er der fundet flere levn af den tidligt middelalderlige bebyggelse i forbindelse med det anlæg til kloakering, som Maribo kommune udførte ved den moderne bebyggelse i Refshale.

Fra 1990 - 1994 undersøgtes resten af ødekirkegården på bakken ved landsbyen som supplement til den ældre udgravning i 1969 - 72, hvor de første dele af den gamle kirkegård blev udgravet. Det skete i forbindelse med, at man byggede parcelhuse på terrænet. Det var dette anlægsarbejde, der først afslørede den forladte kirkegårds eksistens. Ved udgravningerne er selve kirken ikke blevet påvist, men udenfor begravelsesområdet fandtes levn af en klokkestøbergrube, ligesom der også på gravpladsen er et tomrum, uden begravelse, hvor kirken kan have ligget.

Desuden er der undersøgt anlæg, som begge har tilknytning til Refshaleborgen ude på Borgø i Maribo Søndersø: det ene er en teglovn, hvor man formentlig har brændt sten til borgbyggeriet. Teglovnene er placeret i sikker afstand fra landsbyen og nær ved søbredden over for Borgø på et sted, hvor sejladserne var bekvem. Desuden blev undersøgt to pælebroer, som på det korteste stykke imellem Refshale og Borgø ragede fra søbredderne et stykke ud i søen. Fundamenterne på begge sider

Tilflugtsborgen fra jernalderen, Hejrede Vold ved Maribo-søerne er det arealmæssigt største anlæg af sin art i Skandinavien.

En kristen grav på Refshales ødekirkegård. Graven ligger ikke særlig dybt, og nogle er ramt af ploven. Århundreders dyrkning har ændret terrænet, så kirkebakkens markante profil er udvisket. Foto: Jakob Kiefer-Olsen.

består af kraftige pæle. På søbunden ved Borgø og nedenfor Refshale, imellem brostolperne, fandtes våben: armbrøstbolte, spore, kampøkse, hestesko m.v. Der er foretaget aldersbestemmelse ved dendrokronologi på brostolperne, der har givet dateringen til ca 1200 e. Kr. f. Dateringen harmonerer med våbenfundene. Selve voldstedet Refshaleborgen, er indtil videre kun undersøgt overfladisk med en række boreprøver hen over borgbanken; den er fredet og må ikke uden videre gøres til genstand for arkæologisk udgravning. Det

er ikke med sikkerhed afklaret, hvor langt tilbage i tid denne befæstede stormandsbolig på øen i Maribo Søndersø går, selv om løsfund tyder på, at der har været beboelse på øen i tidlig middelalder. Denne antagelse er rimelig, også når man tager landsbyens alder i betragtning.

Selv med en sådan datering, er det dog tvivlsomt, om borganlægget kan tjene til belysning af spørgsmålet om venderoverfald. Det middelalderlige kompleks har den samme karakter, som i øvrigt kendetegner bondebebyggelse på dette tidspunkt: stormandens bolig er befæstet, landsbyen ligger et stykke derfra med kirke og kirkegård. Først en udgravning af Refshaleborgen kan vise, om der er tegn på, at den blev indrettet til forsvar i forbindelse med en pludseligt opstået situation. Skriftlige kilder angiver, at et bondeoprør i 1256 lagde borgen øde. De arkæologiske udgravninger har endnu ikke været omfattende nok til at vurdere, hvordan og hvornår landsbyen blev forladt, og om borgens bebyggelsehistorie er forløbet synkront hermed.

Skibsværftet ved Fribødrea

Til slut to fund, som knytter sig til det *maritime miljø*, meget apropos, når det drejer sig om kontakt over Østersøen. Det ene er skibsværftet ved Fribødreaen på Falster, syd for Stubbekøbing, dateret til midt i 1000-tallet. Skibene har sejlet et par kilometer op ad åen, ind i landet, hvor værkstedspladsen lå godt gemt ved den ene åbred. Kanten af åen var stedvis stabiliseret med risfletning. På stedet fandtes især skibsdele, huggespåner, værktøj m.v., alt sammen rester fra den reparation og ophugning af skibe, der er foregået. Lederen af udgravningen, Jan Skamby Madsen har tidligere anset stedet for at have været en slavisk værkstedsplads, ikke mindst p. gr. af stednavnene på loka-

Kampøksen udgraves af søbunden ved Refshale. Foto: Arne Gamst.

liteten, og fordi der i håndværket på stedet er umiskendelige spor af slavisk skibsbygningstradition: der findes mos og andet plantemateriale, brugt som kalfatring, hvor de nordiske skibe er tætnet med fæhår. Der er fundet trænegler, hvor vikingeskibets planker fastholdes med jernnegler. Denne tolkning er næppe nuanceret nok, og den synes i nogen grad farvet af den virkelighed, som de politiske forhold i Østersøregionen i efterkrigstiden skabte med den skarpe grænsedragning imellem to klart definerbare blokke. Situationen forekommer mere kompliceret. Vendiske stednavne er der flere af i landsdelen, og samtidig ser det ud til, at den samme kulturblending, som kendetegner det arkæologiske fundmateriale på Lolland-Falster i dette tidsrum, går igen i Fri-

brødrea-fundet. Det vendiske indslag, fundene af vendiske knivskedebeslag, østersøkeramik m.v. adskiller sig ikke fra, hvad man finder på bopladserne. Også den blanding af nordisk og vendisk, som kendetegner skibsbyggerhåndværket i Fribrødrea-fundet, modsvarer det flerkulturelle indtryk, som det øvrige fundbillede giver. Det er vel naturligt i en situation, hvor to kulturer færdes i fredelig sameksistens.

Homindespærringen

Det andet fund er Homindespærringen, en kraftig pælespærring ved én af indsejlingerne fra Østersøen til Rødby fjord, med bomme ud imod åbent vand og et bredt bælte af nedstukne pæle bagved. Homindespærringen blev fundet i 1930'erne.

Tidligere var anlægget C¹⁴-dateret til vikingetid, midten af 900-tallet, men i 1994 foretoges en ny udgravning, som på trods af, at anlægget i de forløbne år var blevet meget medtaget af dræning, alligevel gav vigtige resultater. Det viste sig bl.a., at spærringen har været ombygget og vedligeholdt over en lang årrække. Nye dendrodateringer blev foretaget og viser, at spærringen i dens »klassiske« form, med de vandrette bomme i fronten, er senere end vikingetid, nemlig fra ca 1140. Øster-

søegnene var politisk set vigtige. Det fremgår af de skriftlige kilder, at kongemagten godt 20 år senere er i gang med en ekspansiv Østersøpolitik imod de slaviske områder. Homindespærringen signalerer, at der allerede i årtierne inden Valdemarernes storstilede erobringspolitik i Østersøregionen øjensynlig har været uro ved den syddanske kyst, eller i det mindste behov for regulering af sejladsen ind i landet.

Konklusion

I løbet af 1000-tallet pressede sakserne, der boede vest for Elben, slaverne mod øst og nord. De skriftlige kilder beretter om plyndringer af de danske kyster på denne tid, og det førte til togter mod venderne. Senere, i midten af 1100-tallet under Valdemar den Store og Absalon, fik togterne imidlertid en anden karakter. Kongemagten anlagde en ambitiøs Østersøpolitik; fra at være forsvar blev det nu ekspansive erobringstogter. En række militære anlæg i det østdanske område er arkæologisk kildemateriale i denne sammenhæng: Borgen på Sprogø, i Nyborg, Tårnborg ved Korsør og Vordingborg. Denne forsvarsring er øjensynlig gået uden om den del af riget, som geografisk lå nærmest, og som skulle synes mest truet, nemlig Lolland-Falster.

Som min gennemgang har vist, vidner

det arkæologiske materiale på Lolland-Falster fra vikingetid og tidlig middelalder om gode internationale kontakter mod øst og vest og som grundakkord, en stærk slavisk påvirkning. Samtidig viser bosættelses-mønsteret kontinuitet. Det ser på denne måde ud til, at man øjensynlig i generationer har levet ret fredeligt side om side med slaverne. Det kan ikke undre, hvis engagementet i denne landsdel kun har været lille i den krigeriske situation i 1100-tallet. Med et stort set fredeligt naboskab, som kulturelt havde sat et så afgørende et præg på dagligdagen, er der ikke noget at sige til, hvis man - som Saxo lader et par kritiske ord falde om - ikke har kunnet engagere sig i den stormagtspolitik, som den danske kongemagt stod for.

Bøger om emnet:

Oversigt over vikingetid og middelalder, o.l.

- Lund, Niels: Svenskevældet i Hedeby, i: Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1980 (herefter forkortet: Aarbøger...), Kbhvn. 1982, s. 114ff
- Liebgott, Niels-Knud: Dansk middelalderarkæologi. G.E.C. Gad, København 1989.
- Roesdahl, Else: Vikingernes Verden. Gyldendal 1987.
samme, red.: Viking og Hvidekrist. Norden og Europa 800-1200. Den 22. Europarådsudstilling. Nordisk Ministerråd i samarbejde med Europarådet, København 1992.

Lolland-Falster, vikingetid/middelalder

- Dehn-Nielsen, Henning, red. Lolland-Falster - et brohoved mellem nord og syd. Turistårbogen 1991, s. 3-46.
- Boyhus, Else-Marie, red. Lolland-Falster »midt imellem«. Udg. ved åbningen af tunnelen under Guldborgsund juni 1988, s. 6-28.

Landsbyer, bopladser, dagligliv

- Andersen, Arne H.: Bannerup - boplads med anlægsspor fra yngre bronzealder til tidlig middelalder, i: Lolland-Falsters Stiftsmuseums Årsskrift 1983, s. 45-56.
- Boyhus, Else-Marie og Snedker, Kjeld: En bosættelse fra den tidlige middelalder, i: Lolland-Falsters Stiftsmuseums Årsskrift 1971, s. 5-16. Om bopladsen i Vejleby
- Hansen, Inge: Hampegård - en tidlig middelalderlandsby på Nordfalster, i: Lolland-Falsters Stiftsmuseums Årsskrift 1983, s. 28-44.
- Hvass, Lone: Danmarkshistorien, Jernalderen, 1. Landsbyen og samfundet forlaget SESAM, 1980, s. 53 ff om husdyrene på jernalderens boplads i Vejleby.
- Løkkegaard Poulsen, K. red.: Arkæologisk

arbejde og motorvejsanlæg 1982, i: Lolland-Falsters Stiftsmuseums Årsskrift 1983, s. 9 ff.

- Løkkegaard Poulsen, K.: Arkæologi fra Storstrømmen til Ønslev, i: Farøbroerne i anledning af indvielsen juni 1985, s. 117-126. Om Hampegårds-landsbyen m.v.
- samme: Bannerup og Hampegård - bopladser på Lolland-Falster, i: 5000 år under motorvejen. Red. Hertz, Johs. og Nielsen, Svend. Udg. Vejdirektoratet og Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat. Kbh 1994, s. 76-81.
- Müller, Sophus: Bopladsfundene. Den romerske Tid. Aarbøger 1906, s. 124-153. Om jernalderbopladsen i Vejleby.
- Pedersen, Jens Aage: De arkæologiske undersøgelser, i: Falster undersøgelsen, bd 2. Dokumentationsbind, kapitel III, s. 22-171. Red. Svend Gissel, Det nordiske Ødegårdsprojekt, Publikation nr. 16. Landbohistorisk Selskab, Odense 1989.
- Snedker, Kjeld: Udgravningen i Ravnse, i: Lolland-Falsters Stiftsmuseums Årsskrift 1976, s. 47-49.

Grave og gravskik

- Ebbesen, Klaus: Pederstrup oldtidsminder, nr 7, Ludvigshave. Red. Løkkegaard Poulsen, K, Lolland-Falsters Stiftsmuseums forlag, 1988.
- Engberg, Nils og Kieffer-Olsen, Jakob: Kirkegårdens grøft, i: Nationalmuseets arbejdsmark 1992, s. 168-177. Bl.a. om Refshale-kirkegården.
- Kieffer-Olsen, Jakob: Grav- og gravskik i det middelalderlige Danmark - Otte kirkegårdsudgravninger. udg. af afdeling for Middelalderarkæologi og Middelalderarkæologisk Nyhedsbrev. Århus Universitet 1993.
- Wagnkilde, Hanne: Forsinket trosskifte i: SKALK 1996, nr. 3, s. 6-11. Om Grødby-gravpladsen på Bornholm.

Slavisk inspirerede genstande o.a. sager

Gjedssø Bertelsen, Lise: Urnesfibler i Danmark, i: Aarbøger... 1992 (København 1994), s. 345-370.

Liebgott, Niels-Knud: Keramikfundene fra voldstedet Pedersborg ved Sorø, i: Aarbøger 1977 (Kbhvn 1979), s. 118-171

Munksgaard, Elisabeth: Det andet skattefund fra Duesminde, i: Aarbøger. 1963 (Kbhvn 1965), s. 125-128.

Nielsen, Henning: Vendiske knivskedebe-
slag i Sydvestsjælland, i: Maribo sympo-
siet. Landene ved Østersøen, et kultur-
område i oldtid og tidlig middelalder,
red. Christoffersen, J. og Løkkegaard
Poulsen, K., marts 1991, s. 95-102.

Watt, Margrethe: Bornholm mellem vikin-
getid og middelalderi: Festskrift til Olaf
Olsen. Udg. af Det kgl. Nordiske Old-
skriftselskab, København 1988, s. 105-
122.

Runesten

Løkkegaard Poulsen, K.: Runesten på Lol-
land-Falster, i: Lolland-Falsters Histori-
ske Samfunds Årbog 1989, s. 65-86

Sejlads

Crumlin Pedersen, Ole: Skibe, sejlads og
ruter hos Ottar og Wulfstani: Ottar og
Wulfstan, to rejsebeskrivelser fra vikin-
getiden. udg. Vikingskibshallen, Roskil-
de 1983.

Skamby Madsen, Jan: Leding, i: SKALK
1995, nr. 4, s. 5-10. Om skibsværftet ved
Fribrødrea og stednavne med »snekke«

Vikinger på Østersøens sydkyst

Filipowiak, Wladyslaw: Wolin-Jomsborg.
En vikingetids-handelsby i Polen. Ros-
kilde Museums forlag 1991.

Wyszomirska-Werbar, B.: Baltiska och
skandinaviska förbindelser vid Södra
Östersjökusten under yngre järnåldern, i:
Maribo symposiet, Landene ved Øster-
søen, et kulturområde i oldtid og tidlig
middelalder. Red. Christoffersen, J. og

Løkkegaard Poulsen, K., udg. FYF, Nati-
onalmuseet og Lolland-Falsters Stiftsmu-
seum, 1991, s. 77-93.

Militære anlæg, oldtid - middelalder

Andersen, Harald: De glemte borge, i:
SKALK 1992, nr. 1, s. 19-30. Om forhi-
storiske borge i Danmark.

Løkkegaard Poulsen, Karen og Christensen,
Kirsten: Fortids magt og ære - udgrav-
ningen af voldanlægget Hejrede/Søholt.
i: Lolland-Falsters Historiske Samfunds
Årbog 1995, s. 109-114.

Løkkegaard Poulsen, K.: Eriksvolde - et
uafsluttet fæstningsværk?, i: HIKUIN 19,
1992, s. 109-124.

Nørgård Jørgensen, Anne: Hominde, søfor-
svarsværket i Rødby fjord, i: Lolland-
Falsters Historiske Samfunds Årbog
1996, s. 19-36.

Arkæologi og politik

Hedeager, Lotte : Skygger af en anden vir-
kelighed, red. Ørsted, P. Samleren 1997

Jensen, Jørgen: Ur-europæeren, i: Europas
opdagelse, historien om en idé, red. Boll-
Johansen, Hans og Harbsmeier, Michael,
København 1988, s. 38-60.

Samme: Manden i kisten. Gyldendal 1998,
s. 158-162

Øhrgaard, Per: Tyskland i Europa, i: Euro-
pas opdagelse (se ovenfor), s. 186-211.

Noter

- 1 se Lotte Hedeagers bog: Skygger af en an-
den virkelighed, red. Ørsted, Peter. 1997.
- 2 afsnittet Hellige historier, s. 28ff.
- 3 Siegfried Lenz har i romanen »Heimatmuse-
um« 1978, på dansk »Forhistorien« beskrevet
og analyseret de mange nuancer, der er
omkring den personlige og samfundsmæssige
betydning, som museumsgenstande har.

De rejste et hus – et frysehus

Af Egon Schytt og Poul Martin Hansen

I vore dage er der vel efterhånden kun ganske få mennesker, som kan huske, hvordan stegeflæsk så ud, når det trekvart år efter slagtingen sidst på sommeren blev halet op af sulekarret: Bleghvidt med et grønligt skær. Omhyggeligt blev saltet skrabet af den slimede overflade, inden man gik i gang med tilberedningen. – Set med nutidens øjne: Ikke just delikat!

Eller alternativet når dagens ret hed stegt flæsk. Fra pladsen ved siden af skorstenen blev en røget flæskeside hentet frem fra det dunkle - mørkebrun og med en næsten sort svær - inden en gennemtrængende lugt med en snært af løbesod bredte sig i rummet fra panden på komfuret.

Den besværlige opbevaring

Det nærmeste, man i de dage af egne råvarer kunne komme det friske kød i udseende og smag, måtte lukkes ud af henkogningsglas i små portioner, der ofte var forarbejdede såsom medisterpølse og finker. Den besværlige proces, inden man var nået så vidt, satte forståelig nok ret snævre rammer for, hvor meget, der kunne gemmes hen på denne måde. - Tænk, hvad den tids husmødre havde været sparet for, hvis de i dag havde kunnet ty til en dybfryser, når de skulle have opbevaret fødevarer gennem længere tid..

Drømmen om køleskab

Det første skridt i retning af at gøre brug af en mere udviklet køleteknik i hushold-

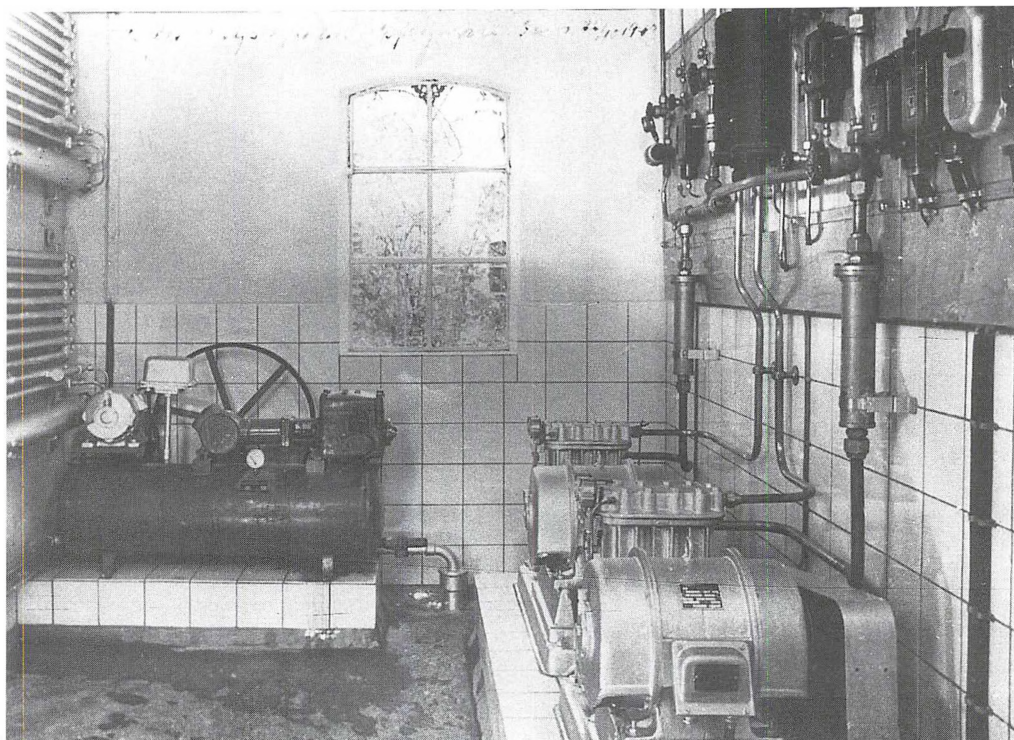
ningen blev taget i ”de brølende 60’er”, hvor drømmen fra 40’ernes amerikanske film blev realiseret: Køleskabet - hvorfra der på enhver tid af døgnet kunne hentes kold øl og kylling - fandt vej ind i de danske hjem.

I løbet af stort set to årtier forlod man således de gamle kølemulighederne - den kølige viktualiekælder eller flueskabet i skyggesiden mod nord - i de bedre kredse isskabet med stangis - til fordel for det tunge køleskab, absorptionskabet med ammoniak. Derfra gik udviklingen hurtigt videre til vore dages betydelig lettere og energibesparende kompressorkøleskab.

Det næste, men mere pladskrævende kølevidunder var dybfryseren, som allerede længe havde været i brug inden for industrien. I dag har vel en overvejende del af de danske husstande, i det mindste på landet, en dybfryser - ja, adskillige dér har endog mere end én og kunne næppe forestille sig at føre husholdning helt foruden.

Frysehusene skyder op

Vejen til denne generelle udvikling gik for landdistrikternes vedkommende over oprettelsen af de såkaldte fællesfrysehuse. Forbavsende hurtigt slog idéen an og bredte sig i kraft af de synlige resultater. Således blev Lolland-Falsters behov for de nye fryseanlæg stort set dækket i tiåret fra det første fryseanlæg blev monteret i

Nørre Ørlev/Systofte Andels-Frysehus. Indviet 22.10.1948.

Stokkemarken i 1946 og frem til 1956. Sogn for sogn skød de op, disse frysehusse, og blev enten privatejet eller andelsforetagender, alt efter hvem, der tog initiativet til deres oprettelse.

Det er i grunden imponerende at se, hvordan der i løbet af denne forholdsvist korte årrække blev udfoldet så stor energi på dette område, dels gennem leverandørernes energiske og dygtige salgsarbejde, dels i kraft af de fremsynede og risikovillige forbrugere og igangsættere.

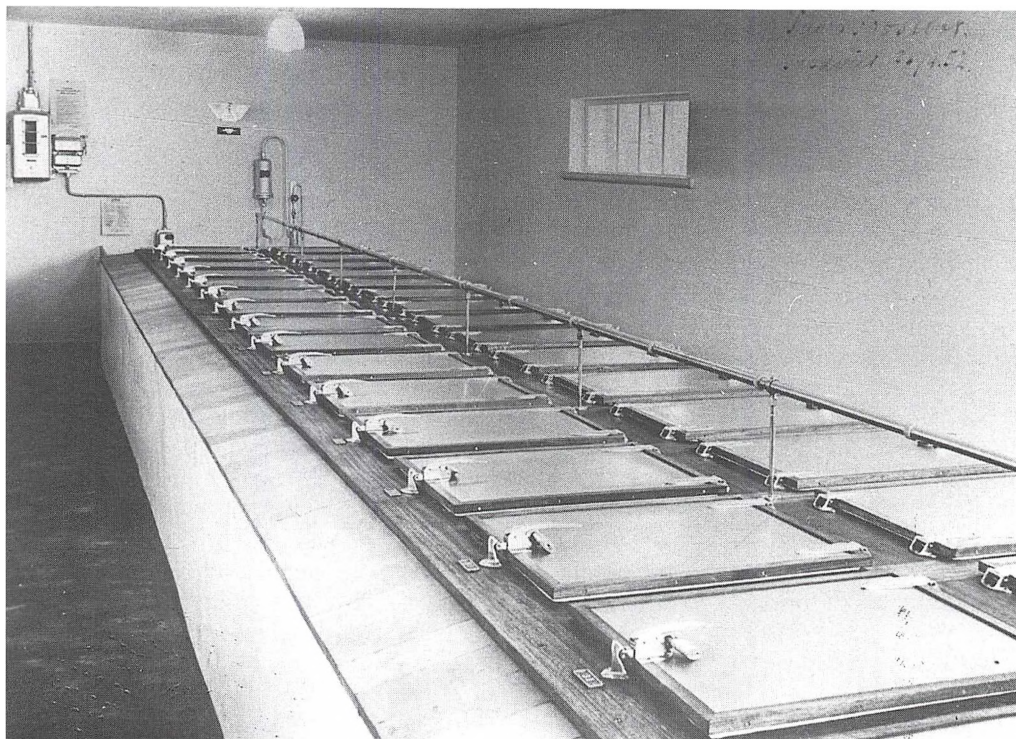
Udearbejdende husmødre

Uden tvivl var denne udvikling en følge af de allerede nævnte opgangstider i 60'erne, men den må også ses i sammen-

hæng med de dengang hurtigt voksende behov på snart sagt alle områder, herunder også for friskere fødevarer – og ikke mindst husstandenes langt bedre muligheder for øget indtjening. Det bevirkede bl.a., at en stor del af landhusmødrene – især de yngre – efterhånden fik et større engagement uden for hjemmets fire vægge. hvad enten det gjaldt egen bedrift eller lønarbejde inden for industri, undervisning eller bank- og sundhedsvæsen. I alle tilfælde var fryseteknikken her virkelig en gave til den travle husmoder.

Leverandørerne

Hernede blev det naturligt nok to lokale firmaer, der blev hovedleverandører til

Tårs (Lolland) Frostbox. Indviet 26.9.1952.

disse mange, store anlæg, nemlig firmaet Hans Henrichsen & Co. A/S i Nykøbing Falster og Firmaet P. Hatten & Co. A/S i Maribo. Af andre leverandører blev der kun ganske få.

Værd at huske

De store fællesfryseanlæg udspillede deres rolle i takt med, at dybfryserne holdt deres indtog i de enkelte husstande. Men selv om deres funktionstid blev relativ kort, er det afgjort værd at fastholde betydningen af det tekniske arbejde og det folkelige initiativ, som udfoldedes i den periode. For her greb køleteknologiens landvindinger, understøttet af det voksende forbrug, meget synligt ind i vores

hverdag og har siden været afgørende for dens videre forløb

En af de mange, der hernede var med i arbejdet fra starten, nu afdøde Egon Schytt, -, tidligere underdirektør hos Hans Henrichsen & Co.- har efterladt sig det efterfølgende tekniske og statistiske materiale. Det giver et meget værdifuldt overblik over en udvikling, der ikke må glemmes, fordi den, som nævnt, på mange måder betød en ændring i vores livsform. - Egon Schyts optegnelser bringes her med mindre, redaktionelle ændringer.

De tekniske beskrivelser er tilgået Museet Falsters Minder, hvor interesserede vil kunne henvende sig.

Poul Martin Hansen.

Fællesfryseanlæg på Lolland-Falster 1946 – 1956

Et tilbageblik på en 10-årsperiode i køleteknikkens og dybfrostkonserveringens udvikling

Et par år efter Anden Verdenskrigs afslutning var man inden for køleteknikken så langt fremme i sine forsøg med dybfrysning af fødevarer som konserveringsmetode, at man kunne anbefale den praktiseret i private husholdninger. Dybfrysning gav en lettere og betydelig bedre langtidskonservering for langt de fleste fødevarer end de hidtil anvendte metoder. Kødvarer, bagværk, bærfrugter og grøntsager var særdeles velegnede til dybfrostkonservering - ja, næsten alle fødevarer dog naturligvis med undtagelser - for eksempel tomater og kartofler.

Betingelser for råvarerne

Forudsætningen for et godt resultat var for det første, at det var friske produkter, der straks efter høst eller slagtning blev nedfrosset til 25 C. og derefter lagret ved 18o C. For det andet var det vigtigt, at maksimum for lagringsperioden, der var forskellig alt efter produktets art, blev overholdt. Eksempelvis var den ca. 3 måneder for fisk, 5 måneder for fjerkræ, 6 måneder for svinekød og 8 måneder for oksekød.

Teknikken

Inden for køleteknikken kendte man herhjemme stort set kun de store ammoniak-køleanlæg, der blev anvendt på mejerier og slagterier og lignende industrier med henblik på kortvarige nedkølinger. Til husholdningsbrug benyttedes de yderst få og relativt dyre, »snedkererede« køleskabe og frysebokse, der havde kileremstruktet kompressor forsynet med pakedåse og svinghjul. Som kølevæsker anvendtes de

giftige og stærkt lugtende drivgasser svovlsyrling og metylklorid.

Anvendelsen af disse kølevæsker blev da også forbudt relativt kort efter markedsføringen af kølevæskens ”difluordiklormethan” (CF²-Cl²), der her i landet blev solgt under varemærket Freon. Den var ugiftig og lugtfri og ikke eksplosiv og havde ingen skadelig indflydelse på fødevarer i tilfælde af, at der fremkom utætheder i anlægget. Desuden var freon i sammensætningerne Freon 12 og Freon 22 velegnede til »mindre« kølekompressorer, der nu kom i stedet for de nævnte, store ammoniak-køleanlæg.

Produktionen

Nu kom der for alvor gang i produktionen af kølekompressorer med varierende kapacitet på vore hjemlige, førende fabrikker Atlas og Gram, suppleret med importerede fabrikater som Frigidaire, Bitzer, Vega m.v. Produktionen steg i takt med det stigende behov for køle- og fryserum, dels inden for handel og industri, og dels i de mange fællesfryseanlæg, der i tiåret 1945 - 1956 skød op som paddehatte overalt i landet. Det var til stor lettelse for de private husholdninger, især hos landboerne, som nu fik mulighed for en lettere og bedre langtidskonservering af deres hjemmeslagtninger og høst af bær og grøntsager. Saltkarrene forsvandt, og hjemmesyltning kunne reduceres til et minimum.

De første store fryseanlæg i byerne

De første fællesfryseanlæg var bygget med ca. 300 - 500 bokse, hver med ca.

150 liters rumindhold. Nogle blev rejst og finansieret af private erhvervsdrivende med henblik på udlejning (boksleje ca. 100 - 150 kr. årligt), andre blev etableret af andelsselskaber med nogenlunde samme bokspris. Med få undtagelser blev disse større fryseanlæg placeret i købstæder eller større stationsbyer, og da brugerne fortrinsvis var landboere, måtte frysehusene naturligvis »hente« sine kunder fra et ret stort område. Disse større anlæg krævede betjening og en daglig, begrænset åbningstid på et par timer. Det var foruden hensynet til forbrugerne tillige for at kunne holde en stabil temperatur i fryserummene, hvortil naturligvis kun betjeningen havde adgang - ikke mindst af helbreds- og sikkerhedsmæssige grunde.

De mindre anlæg i landsbyerne

Der opstod derfor snart et behov for mindre frysehuse med færre bokse, der kunne placeres lokalt i de små landsbyer - som regel i nærheden af den lokale købmand eller brugsforening. Det skulle stadig være med betjening og begrænset åbningstid, men nu med et boksantal, der var tilpasset stedets nære befolkningsunderlag - typisk fra ca. 60 -250 bokse. Disse lokalt tilpassede frysehuse fik stor succes og tegnede sig hurtigt for hovedparten af samtlige fællesfryseanlæg.

Anlæggene blev som regel finansieret med et lån på 20 år. Man budgetterede med forrentning af lån og afskrivning af maskinanlæg på 10 år - resten på 20 år; derudover burde der naturligvis være afsat beløb til vedligeholdelse og eventuel betjening.

Nye typer

Problemerne i forbindelse med den begrænsede åbningstid, ventetid og den lange transport blev fjernet, da man begyndte at etablere anlæg hos stadig snævrere

kredse af brugere - nemlig selvbetjeningsanlæggene. De blev bygget som støbte, isolerede kummeanlæg i een blok, anbragt i midten af et tørt, disponibelt lokale eller i en nybygget, simpelt murstenshus med eternittag. Kummerne var indeldt i bokse, hver med 180-200 liters rumindhold og med de såkaldte kanalplade-fryseelementer som skillerum. Senere kom Atlas-fabrikens præfabrikerede og isolerede stålkommer. De var i sektioner med 4 bokse á ca. 200 liters rumindhold; de var fritstående, kunne flyttes og var desuden serieforbundet.

Kummeanlæg krævede imidlertid megen gulvplads og dermed relativt store lokaler, hvad der forøgede omkostningerne. Derfor begyndte Atlas-fabrikken en produktion af præfabrikerede, stålbeklædte skabsmodeller, som var isolerede. Sektionerne havde alle 6 bokse (180 l) og var rygvendte med 3 bokse i højden. De kunne sammenkobles i een blok og opstilles i midten af et lokale. Et givet gulvareal havde nu plads til det tredobbelte antal bokse i forhold til kummeanlæggene.

Fryseanlæggene i såvel kumme- som skabstype blev alle leveret med et antal bokse, der varierede mellem 12 og 48 bokse.

Markedet liberaliseres

Skabsmodellerne kom til at præge slutfasen i den ca. 10-årige periode, der her er tale om. De hjemlige fabrikker - især Atlas og Gram - der allerede i 1950 påbegyndte en masseproduktion af køleskabe, havde her i slutningen af 1950'erne suppleret den med frysekummer og fryseskabe. De forstod gennem dygtig reklame og markedsføring i øvrigt at skabe basis for en kraftig udvidelse af produktionen. Importrestriktionerne blev i løbet af 1960'erne successivt lempet og gav derfor plads for udenlandske mærker som

Bestyrelsen for Nr. Ørslev Fryseboks og underdirektør Egon Schytt fra firmaet Hans Henrichsen, Nykøbing F. Billedet er fra restaurant »De syv små hjem« i København. Man er på udflugt for bl.a. at se såkaldt »Isshow«. Ca. 1960. Personerne er fra venstre og rundt om bordet: Hans Dalby, Systofte, Karl Jørgensen (bestyrer af frostboksen), Hans Hoier, Nr. Ørslev, Asger Hansen, Marrebæk, underdirektør Egon Schytt, Johanne Hansen, Bjørup, Anna Eggers Hansen, Systofte, Martha Jørgensen, Fryseboksen, Nr. Ørslev, Erna Møller, Lidstrup, Harald Jacobsen. Nr. Ørslev.

for eks. Frigidaire, Bauknecht, Philips m.fl., og nye fabrikker med produktion af både køleskabe og »hjemmefrysere« dukkede nu op på hjemmemarkedet, såsom Danmax, Frigor, Imperial og Vestfrost. Den øgede konkurrence og stadig stigende produktion gjorde naturligvis produkterne billigere, så det fremdeles blev mere overkommeligt at købe egen fryseboks. - Den danske produktion af frysebokse blev ovenikøbet så billig i forhold til udlandets, at Danmark på dette område havde eksportoverskud.

Dybfrost i detailhandelen

Dybfrysning som metode til langtidskon-

servering af fødevarer havde bestået sin prøve i praksis med glans – ikke mindst i fællesfryserierne. Konservesfabrikkerne og kødproducenterne investerede herefter kraftigt i dybfrostanlæg på virksomhederne i erkendelse af, at der nu var basis og fremtid for en produktion, distribution og handel med dybfrosne produkter. Man foranstaltede talrige møder med foredrag i foreninger for detailhandelens fødevarerbutikker, hvor cheferne skulle overbevises om det fornuftige i at investere i fryse- og kølediske, der var parate til at modtage dybfrostvarer fra producenternes frysebiler. Snart derefter var »Den kolde Kæde« med dybfrost fra producent til forbruger

Eksempel på kontakt-fryseskab. Lynfryser $\pm 25-30^{\circ}$ Celcius.

en kendsgerning. Den skabte for kølebranchen en følgeindustri, som skulle kunne levere de nødvendige – som det hed – «kommercielle køle- og frysemøbler» til detailhandelens fødevarerbutikker.

De billige dybfrysere – Nedlæggelsen af frysehuse

Med forbrugsudvidelserne blev der efterhånden behov for større frysebokse til den enkelte, private husstand. Men da de såkaldte hjemmefrysere nu var blevet relativt billige, var der ikke længere basis for udvidelser af de eksisterende fællesfryseanlæg, for nedlæggelser af dem var da allerede i fuld gang i løbet af 1960'erne. De store fryseanlæg med udlejning mistede først kunder til de mindre, og senere forsvandt resten af brugerne,

efterhånden som de købte egen dybfryser. - Andelsfryseanlæggene måtte holde ud noget længere, nemlig indtil restgælden var bragt ned på et passende niveau. Mange reddede dog restgælden helt eller delvist ved salg af frysehusene til andre formål - for eks. frostlager til minkfarmernes foder eller til depot for iscremefabrikkerne etc. - og selvbetjeningsanlæggenes ejere kunne sælge deres små huse som garager eller lagerrum. Dertil kom, at man i mange tilfælde kunne opnå kvantumsrabatter hos leverandørerne af hjemmefrysere ved køb og samlet levering af dybfrysere til samtlige andelshavere.

Lidt om markedsføringen og det nære samfund

Pressen skrev meget om dybfrostkonservering i de første år efter Anden Verdenskrig. Kølefabrikkerne oprettede hovedforhandling eller eneforhandling med egnede firmaer, der havde det fornødne teknisk uddannede personale, i de enkelte landsdele - i reglen een for hvert amt. Salgsarbejdet startede forhandlerne ved at arrangere møder med interesserede kredse, virksomheder eller privatpersoner, der måske kunne tænke sig at skabe en god forretning ved at opføre et fællesfrysehus med bokse til udlejning. Frysehus blev så rejst. Det skete gerne efter, at initiativtagerne på forhånd havde tegnet kontrakter for et år ad gangen med interesserede, der for de fleste vedkommende udgjorde en stor del af de fremtidige lejere i oplandet.

Initiativtagerne

Men ret hurtigt begyndte andelsbevægelsen, så fast forankret den var i den danske landbefolkning, at røre på sig. Det bevir-

kede, at foregangsmænd i enkelte landsogne selv rettede henvendelse til de lokale forhandlere om tilbud og budgetter tillige med ønsker om at se nogle af de allerede opførte anlæg.

Andelsfrysehuse

De første store andelsfrysehuse kom i gang, men forhandlerne ville nu ikke længere vente på henvendelser, men organiserede inden for hver deres forhandlerområde et opsøgende arbejde i de landsogne, som endnu ikke havde oprettet fryseanlæg.

Med andelsselskabers standardvedtægter i lommen og en tegningsliste i mappen besøgte salgskonsulenten nu de enkelte husstande i landsognet og fik som regel dannet et udvalg af lokale foregangsmænd/kvinder. Der blev så ret hurtigt indkaldt til en stiftende generalforsamling, efter at man på basis af tegningslisten forudgående havde fået tilsagn om lån i bank eller sparekasse.

Tegningslistens tekst kunne være formuleret således: *»Undertegnede tegner sig hermed som andelshaver i & Omegns Fællesfrysehus med en helboks/ halv boks som andel. Tegningen er ikke bindende, såfremt jeg skriftligt tilbagekalder min tilmeldelse til udvalget forinden eller senest på den stiftende generalforsamling«.*

Ingen "faldt fra« og ingen blev på forhånd udelukket som mindre pålidelige med henblik på det solidariske ansvar ved stiftelsen af andelsselskabet - og ordren modtog forhandleren i reglen den samme aften, som den stiftende generalforsamling fandt sted.

Mens festen varede

Man oplevede altså i alle landsogne en enestående solidaritet, et nærdemokrati og en stolthed over, at man dér stadig kunne løse en sådan opgave i fællesskab. Der var stemning og glæde ved indvielserne og altid positivt accept af formandens tale, hvad enten den indeholdt vendinger som *"Nu har vi atter plantet en gren på andelsbevægelsens evigtunge træ«* - eller den var begrænset til en eneste sætning, som det skete for en ganske ung formand, som på opfordring måtte rejse sig. Han var helt uforberedt, rødmede kraftigt og svajede lidt på benene et minuts tid, men så kom det på uforfalsket lollandsk: *»Sku' vi inne ta' å råve et hurra for Sofie«!* - Og Sofie, som skulle passe frysehuset, fik et rungende og for hele situationen befriende Hurra! Herefter gik alle lettet i gang med det traditionelle *»Fælles kaffebord«!*

Lukket og slukket

I dag er så denne vigtige epoke i såvel køleteknologien som i husholdningens historie forbi. I de gamle frysehuse er der bogstavelig talt lukket og slukket. Og selv om fællesanlæggenes storhedstid var relativt kort, kan man vel som en afspejling af den tids vældige interesse for frysehuse se noget meget positivt i den kendsgerning, at mange af disse fryseanlæg - trods den skildrede udvikling - kom til at fungere i over 20 Ar - enkelte endog i mere end 40 år efter etableringen - og med samme årlige bokspris som ved start.

Egon Schytt.

Fællesfryseanlæg på Lolland-Falster 1946 – 1956

Hvor leverandør er markeret med 1, er anlægget leveret af Hans Henrichsens & Co, Nykøbing F. Markeret med 2: P. Hatten & CO., Maribo

	Ejer	Type	Antal bokse	Fabrikat	Leverandør	Indviet
Nordfalster						
Vålse	Andelsselskab	A	200	Vega Works Vidaa-Højer	1	1948/49
Torkilstrup	”	B	74	Atlas	1	
Ø. Kippinge	”	B	64	Atlas	1	
Alstrup	”	B	64	Atlas	1	
Orehoved		B	64	Atlas	1	
Åstrup/Moseby		B	44	Atlas	1	
Lundby		D	24	Atlas	1	
Skovby		C1	44	Nordic	Nordisk Køleteknik (Hollesens fabrikker)	1952
Gundslev		C1	28	Nordic	” ”	3/2 -53
Neble (Nr. Alslev)	Å.Madsen	A/B	200	Atlas	Inst. John Sørensen, Nakskov	1948/49
Midtfalster						
Nykøbing F,	H.Henrichsen & Co.	A	450	Vega Works Vidaa-Højer	1	1947/48
	Brogade 12-14					
Nykøbing F. Fejøgade/Strandgade	S.F.Christensen	A	450	Sabroe	Sabroe	1947/48
Nr. Ørslev/Systofte	Andelsselskab	A	300	Vega Works Vidaa-Højer	1	23/10-48
Horbelev	”	A/B	260	Atlas	1	3/3-52
Karleby/Horreby	”	D	42	Atlas	1	
Bruntofte	”	D	36	Atlas	1	
Ørslev	”	D	24	Atlas	1	

Klarskov	”	D	24	Atlas	1	
Virket	”	D	12	Atlas	1	
Eskilstrup	Eskilstrup Mølle	A	300	Gram	Brd. Gram, Vojens	1949/50
Tingsted	Andelsselskab	C1	40	Sabroe	Aa. Clausen, Nykøbing F.	
Stubberup	”	C1	24	Sabroe	”	18/11-52

Sydfalster

Væggerløse	”	B	64	Atlas	1	
Skelby	”	B	64	Atlas	1	
Gedesby	”	B	64	Atlas	1	
Marrebæk	”	D	36	Atlas	1	
Birkemose, Gedser	”	D	36	Atlas	1	
Idestrup	”	D	24	Atlas	1	
Sillestrup	”	D	12	Atlas	1	

Østlolland

Sakskøbing	Ivar Steen Sakskøbing	A	300	Vega Works Vidaa-Højer	1	23/11-48
Toreby	Andelsselskab	B	200	Atlas	1	
Rykkerup	”	B	64	Atlas	1	
Hjelm, Majbølle	”	B	64	Atlas	1	
Vignæs	”	D	36	Atlas	1	
Stubberup	”	D	36	Atlas	1	
Nagelsti	”	D	36	Atlas	1	
Krungerup	”	D	36	Atlas	1	
Taars, v/Sakskøbing	”	C1	32	Atlas	1	26/9-52
Radsted	Brugsforening	C2	32	Atlas	1	25/5-51

Vaabensted	Privat (Udlejn.)	D	24	Atlas	1	
Kettinge	Privat	A	250	Vega Works Vidaa	1	
Midtlolland						
Maribo	Andelsselskab	A/B	150	Frigidaire	2	
Rødby	Privat	A/B	150	Frigidaire		
Bandholm	Privat	A/B	150	Frigidaire	2	
Øster Ulslev	Andelsselskab	A/B	124	Frigidaire	2	
Østofte	”	A/B	125	Frigidaire	2	
Errindlev	Privat	A/B	100	Frigidaire	2	
Askø	Andelsselskab	C1	20	Frigidaire	2	
Femø	”	A/B	200	Vega Works Vidaa-Højer	1	
Holeby	Privat	B	100	Atlas	1	
Vester Ulslev	Andelsselskab	B	64	Atlas	1	
Fuglse	”	B	64	Atlas	1	
Fejø	”	A/B	125	Gram	Brd. Gram, Vojens	
Vestlolland						
Stokkemarke	”	A/B	125	Frigidaire	2	1946/47
Søllested	”	A/B	200	Frigidaire	2	
Nakskov	”	A/B	200	Frigidaire	2	
Kastager	”	A/B	120	Frigidaire	2	
Sandby	”	A/B	125	Frigidaire	2	
Skørringe	”	A/B	125	Frigidaire	2	
Nøbbet	”	A/B	125	Frigidaire	2	

Tirsted	”	C1	40	Frigidaire	2	
Keldernæs	Andelsselskab	C1	40	Frigidaire	2	
	Privat (Købmd.)	B	74	Atlas	1	12/8-50
Reersnæs	Andelsselskab	B	64	Atlas	1	
Skovbølle	”	B	64	Atlas	1	
Vesterborg	”	D	36	Atlas	1	
Horslundev	”	D	36	Atlas	1	
Vejleby	”	D	36	Atlas	1	

Bemærkninger: Statistikken er baseret på eget arkiv og hukommelse samt indhentede informationer fra køleteknikerne Tom Rasmussen, Nykøbing F. og Poul Hansen, Maribo, tidligere overmontører i henholdsvis Hans Henrichsen & Co. og P. Hatten & Co., Maribo. Derudover er det indhentede oplysninger fra lokalarkiver og enkeltpersoner.

Forbehold: De opgivne boksantal kan være ændret senere ved eventuel udvidelse eller indskrænkning. Med de registreringer, det har været muligt at foretage, skulle ovenstående oversigt være komplet. Men der kan måske mangle et enkelt, lille anlæg – fx på 12 bokse – installeret i et disponibelt lokale hos én af andelshaverne, uden offentliggørelse. Hvor betegnelsen A/B er anvendt, kan typen være enten A eller en variant af både A og B.

August 1992.

Egon Schytt.

At opleve og oplives

På tur med Lolland-Falsters Historiske Samfund

(Tallene i teksten henviser til billedsiderne. Foto: Rainer Rübenach).

Gotland i fortid og nutid

Så kom dagen- *onsdag* den 5. maj – hvor Gotlandsturen skulle tage sin begyndelse, og vi med bussen i de tidlige morgentimer styrede mod færgehavnen i Dragør for først at vende hjem søndag den 9. maj. Efter overfarten var første stop Karlskrona, hvor vi holdt frokostpause, og derpå fortsatte til Brømsebro, ved den gamle dansk-svenske rigsgrænse indtil 1658 mellem Blekinge og Småland. (1). Det var mærkeligt at forestille sig, at Danmarks grænse havde gået hertil, men det var en stor oplevelse at være på stedet og se, hvad der var gjort for at fastholde mindet om freden i 1658.(2-3).

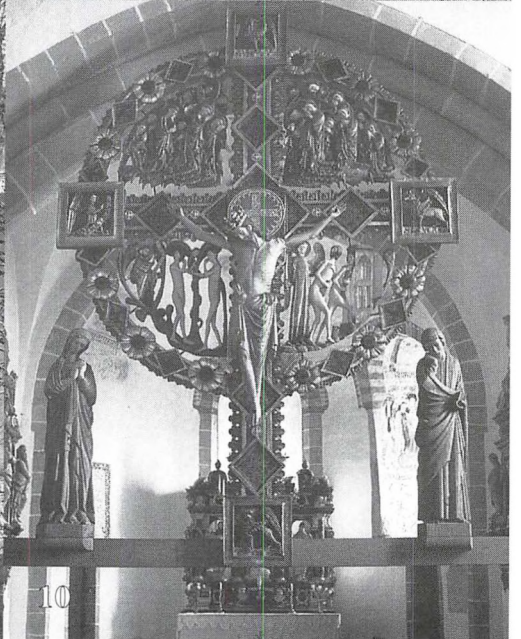
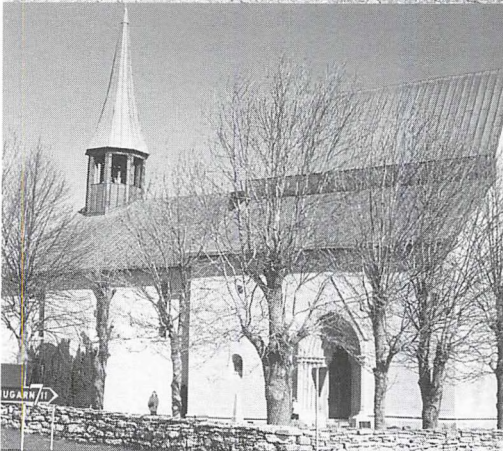
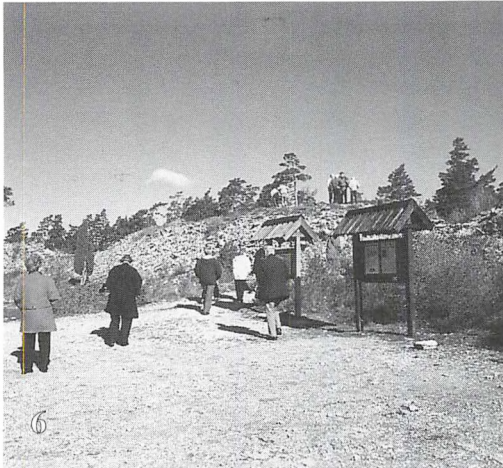
Næste stop var Kalmar, der tidligere var en meget betydningsfuld by under den nordiske union. Byen er oprindelig bygget som grænsefæstning og garnisonsby mod det dengang danske Blekinge. Først så vi slottet, som er blandt Sveriges bedst bevarede renæssanceslotte. (4). Det blev fra at være en vigtig 1200-tals middelalderborg ombygget i 1540 af Gustav Vasa til dette imponerende slot med velbevaret voldgrav og vindebro. Dernæst besøgte vi domkirken, der er bygget i årene 1660-1703, og hvis interiør er præget af en vanskelig balancegang mellem de strenge protestantiske krav og tidens vældige barokarkitektur og kirkekunst. (5). Her betragtede vi den smukke altertavle

og den fine prædikestol fra 1600-tallet, der er hjemført som krigsbytte fra Tyskland.

Efter domkirken så vi rådhuset, og der blev desuden tid til en byvandring, inden vi spiste til aften under hvælvingerne i et tidligere bryggeri. Her fik vi en dejlig svensk buffet med mange lækre kolde og varme retter. Efter nogle hyggelige timer sammen blev det tid til opbrud og videre fart mod Oskarshamn, hvor vi hen ad midnat gik ombord på færgen til Gotland og straks søgte til vore kahytter.

Torsdag morgen kom vi tidligt fra borde i Visby, og kørte direkte til »Suderbys Herregård«, nu et dejligt hotel lige syd for Visby, hvor der var indkvartering og morgenmad. Formiddagens udflugt startede umiddelbart derefter sydpå over Kråklingsbro til vores første mål: Torsburgen, der tælles blandt nordens største tilflugtsborge fra romersk jernalder. (6). Ifølge den gamle *Gutakronike* havde øens overskudsbefolkning engang forskanset sig her, efter at den på lovforsamlingen var blevet dømt til at skulle forlade øen. Imponerende var anlægget og nogle af deltagere gav sig til at trave langs en del af den store, 2 km lange kalkstensmur. Foruden den var borgen beskyttet mod vest af en naturlig kalkstensklint

Herfra gik turen videre sydpå til Lau kirke, en af Gotlands 92 middelalderkirker. (7). Den er bygget af munke fra det nærliggende Roma kloster og er bl.a. karakteristisk ved, at dens byggeudvikling er standset i begyndelsen af 1300-tallet, da man var i gang med at omdanne den fra at være romansk kirke med apsis til en imponerende gotisk kalkkirke. Tæt ved kirken ligger for øvrigt ruinen af den gamle præstegård fra middelalderen. (8). Af interiøret må man vel nævne den smukke kalkstensdøbefont og et usædvanligt stort kalkmaleri, der forestiller Treenigheden.

Længere sydpå gjaldt næste mål "Kattlundsgård", hvis ældste dele stammer fra middelalderen. Her var vi ikke inde, men holdt blot en lille fotopause.

Dernæst passerede vi Fide kirke og nåede frem til Öja kirke med Gotlands højeste tårn, der også tjener som sømærke. (9). Kirken har fire indgangsportaler med fine udsmykninger. Det berømte Öja-krucifiks, hjulkrucifikset, dominerer i buen mellem kor og langskib og er et fantastisk syn. (10). Motivet i cirklen er syndefaldet, og på bjælken, der støtter det store krucifiks, er anbragt figurer af den sørgende Maria og apostlen Johannes.

Herfra kørte vi langs vestkysten med dens fine udblik over havet tilbage til hotellet og spiste frokost.

Eftermiddagsturen gik først til ruinerne af Solbjerg klosteret uden for Visbys mure og dér »Valdemarkorset«, et mindesmærke for de faldne gotlandske bønder under Valdemar Atterdags erobring af Gotland i 1361.

I Visby gik vi straks til det uundgåelige, besøget i *Fornsalen*, Gotlands enestående kulturhistoriske museum. Bygningen, et tidligere pakhús fra middelalderen, rummer udstillingerne i flere etager med enestående samlinger især fra

stenalder til vikingetid, middelalderens kirkekunst og naturligvis Visbys hansetid. Det, der gjorde størst Indtryk på mig, var dog de mange store og smukke gotlandske billedsten fra romersk jernalder til og med vikingetid.

Herefter var der tid til en byvandring med Johannes Nørgaard Petersen, eller man kunne besigtige Visby på egen hånd. Det blev en dejlig spadseretur i de charmerende, smalle gader (13-14) med de mange middelalderhuse bl.a. »*Gamla Apoteket*«, (11A-B) et gammelt, tidligere hanseatisk pakhús, og adskillige kirkeruiner fra Visbys storhedstid. (12). Ikke mindst rundgangen i domkirken, Sct. Marien, var en god oplevelse. Den stammer fra 1200-tallet og er opført i fællesskab af de hanseatiske købmænd og gotlænderne i byen. Bemærkelsesværdig er især den store døbefont, Gotlands største. Den er hugget i muslingeform af rødlig kalksten fra øen, det såkaldte Hoburgsmarmor. Men også mange andre smukke ting kunne vi glæde os over i kirken.

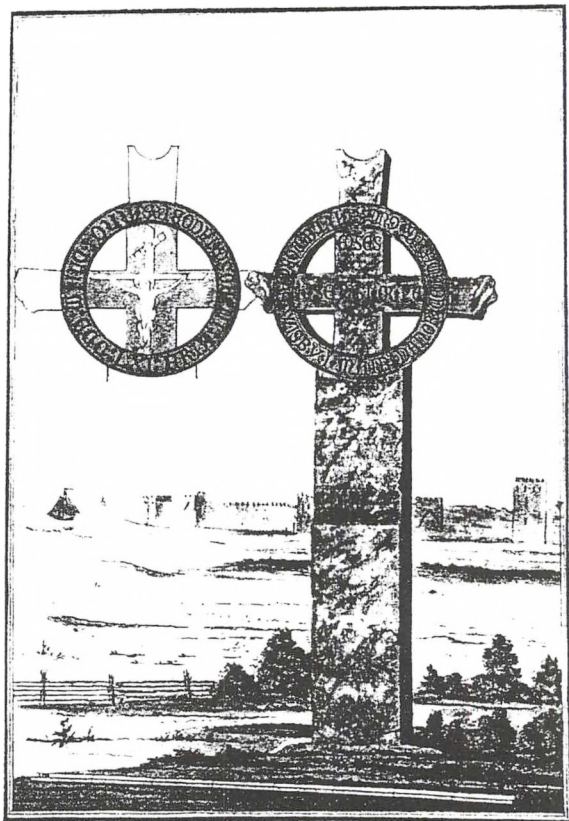
Aftensmaden indtog vi i smågrupper på de hyggelige madsteder i byen og blev derefter kørt med bussen hjem til hotellet og efter den lange dag en tiltrængt hvile.

Fredag morgen gik turen nordpå til »*Stora Hästmäs*«, en tidligere købmandsgård fra 1300-tallet. (15). Kun den høje, tårnagtige, del er bevaret i tre etager med kælder. Vi var inde i bygningen, der med sine tykke mure var stærkt præget af middelalder. Det lavloftede stueplan var således overspændt med kun én krydshvælvning.

Næste mål var den gamle offerkirke, Bro kirke, med de fine indgangsportaler. (16). I hovedportalens søjlekapitæler er udhuggede figurer, der forestiller »*Flugten til Ægypten*«. I et lille annex til tårnet var indrettet et aflukke til spedalske, så de

LOLLAND-FALSTERS HISTORISKE SAMFUND

Gotlands - emner

Mindekors for de faldne i slaget ved Visby. Akvarel af Søren Abildgaard 1755.
Indskriften lyder uden forkortelser:

ANNO DOMINI MCCCLXI FERIA III POST IACOBI ANTE PORTAS VISBY
IN MANIBUS DANORUM CECIDERUNT GUTENSES HIC SEPULTI ORATE
PRO EIS.

I Hvertens A: 1361 tirsdagen (den 27. juli) efter Sankt Jakobs slag faldt foran Visbys
porte de her begravede gotkendinge for danskernes hænder. Bed for dem.

Stamtavler

Gutaloven

Gamla Apotek

Gotlands gl. adm. inddeling

Torburgen

St. Hästmäs

Tyske Visbysegl

Billedmotiver

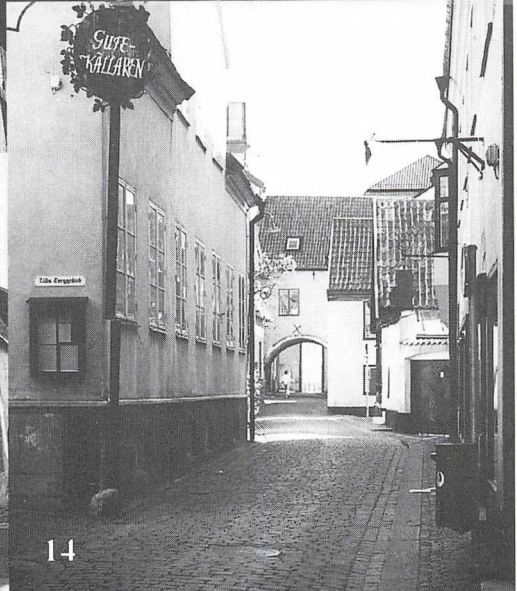
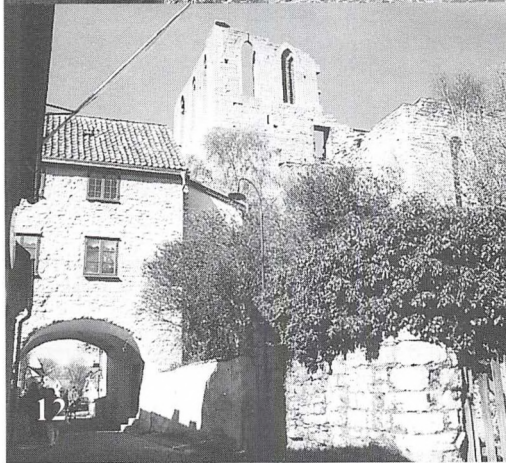
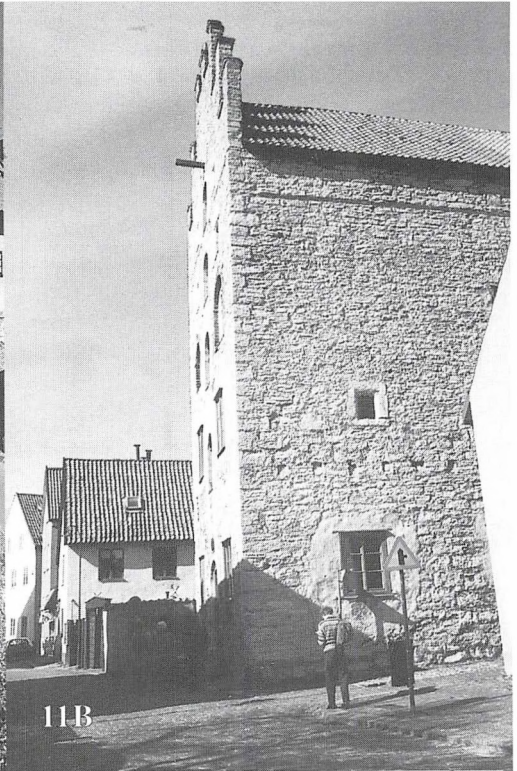
Kattlands

Smertemanden

Trojaborg

Kirkestilearter

Forside af orienteringsmateriale til deltagerne. Billedet af Valdemarskors i Abildgaards gengivelse.

gennem små sprækker kunne følge med i gudstjenesten. Kirken var som alle de andre, vi så, rigt udsmykket, bemærkelsesværdigt var det dog, at døbefonten her var af træ med malede figurer.

Derefter kom turens sidste kirkebesøg: Lärbro kirke fra 1200-tallet, stor og imponerende med sit velbevarede, ottekantede tårn, der oprindeligt havde været 60 m højt. Tårnets smukke vest-portal er rigt smykket med figurer, der viser kong Herodes og mordet i Bethlehem. Over indgangen til sakristiet ses på et gammelt tympanon fra den tidligere stenkirke Kristus i majestæt. Bemærkelsesværdig i det store to-skibede rum var især alterbordets imponerende plade af gotlandsk marmor. Uden for kirken står et højt tilflugs- og forsvarstårn, et såkaldt kastal, som nu benyttes til klokketårn.

Efter de mange kirker, vi nu havde besøgt, - og andre vi kunne se fra bussen undervejs, - havde vi fået et glimrende indtryk af de særprægede, gotlandske kirkestilarter.

Derpå gik turen til Fårösund, den lille by, hvorfra vi tog færgen til Fårö. Her fik deltagerne en dejlig rundtur på denne kønne og fredelige lille ø med masser af enebær, lyng, stengærder og fyrreskov. Overalt så man egnens karakteristiske små fårehytter med stråtage og de mange vindmøller. I en lille pause ved Sudersandsviken var der lejlighed til at spadserer på den smukke, hvide sandstrand og nyde udsigten over det klare, grønblå hav. På tilbagevejen kunne man fra bussen iagttage stor mængder af de får, som bevirker at øen bærer sit navn med rette.

I Fårösund spiste vi i dejligt solskin frokost i det fri. Derefter gjaldt næste besøg Frilandsmuseet i Bunge. Her var spændende gotlandske billedsten, (17) modeller af gravpladser og skibssætninger, ikke

at forglemme museets hovedanliggende: de forskellige typiske gårdhuse fra 1600-1700 – tallet (18) og med dem den tids fabriksvirksomheder vindmølle, savværk drevet med vandkraft etc. Og uden om hele arealet var sat det typiske gotlandske flethegn.

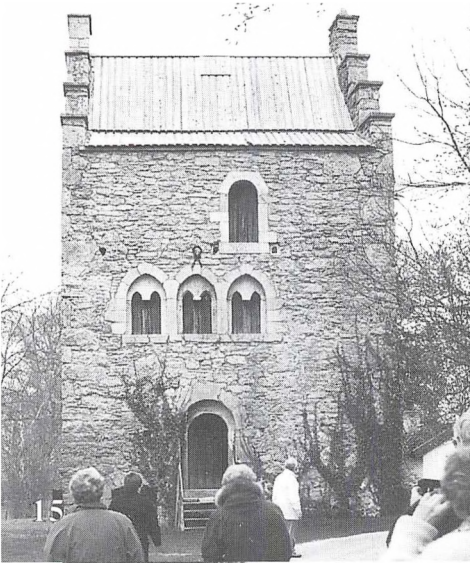
Næste stop var Kyllaj, et fiskerleje på østkysten, med en hyggelig 1700-tals strandriddergård (strandridder dvs. tolder) og en enorm kalkovn til fremstilling af brændt kalk. Her stod så langs kysten, men et stykke inde på land, de fantastiske Rauker. (19). Der var vel en halv snes stykker af disse forblæste kalkstensklipper, der som forstenede kæmper stikker op af terrænet.

Hjemturen gik over Lärbro, Kappelshamn til Trojaborg ved Galgebjerget lige uden for Visby. Her gjorde vi holdt for at se denne snegle-agtige labyrinth, udlagt af mindre sten, og hvis funktion vist ingen kan give en rigtig forklaring på. De mest energiske af deltagerne tog til almindelig underholdning gåturen rundt i labyrinten. (20).

Herefter kørte vi direkte til hotellet, hvor vi spiste aftensmad, og nogle af os sluttede dagen af med lidt aftenhygge og kaffe i opholdsstuen.

Lørdag morgen skulle hotellet forlades tidligt, for at vi kunne nå færgen kl. 7 fra Visby. Ombord ventede morgenmaden og en behagelig sejltur i dejligt solskin, hvor vi kunne nyde udsigten til kysterne, da færgen nærmede sig Öland og dermed hovedlandet. Tiden gik hurtigt og behageligt, så vi ankom planmæssigt til Oskarshamn kl. 11.

Som sidste del af programmet aflagde vi på hjemvejen besøg på det berømte Orrefors glasværk, hvor vi spiste frokost og fik lejlighed til at se de smukke glasting, både på museet og i butikken.

Herfra gik hjemrejsen direkte til Helsingborg, og det blev en dejlig køretur, først ad småveje, siden ad motorvejen. Overalt så man søer og megen skov.

Vi nåede færgen til Helsingør, og herfra vendte alle direkte hjem, nogle af deltagerne med afstigning ved København.

Det var en udbytterig tur, hvor vi havde set og oplevet virkelig meget både af historisk og mere specielt kulturhistorisk art, men oplevelsen gjaldt også den dejlige gotlandske natur. Det var ikke mindst på grund af den kyndige orientering, som vi, når tiden var inde, fik af Poul Martin Hansen og Johannes Nørgaard Petersen. Den blev fint suppleret med det oplysende og interessante skriftlige materiale, vi fik udleveret undervejs.

Der var så sandelig mange indtryk, som skulle bearbejdes de næste mange dage.

Birthe Lippert.

Udflugt til Askø

På udflugten til Askø den 6. juni mødtes deltagerne i Bandholm Havn kl. 10 og sejlede med færgen til Askø. Her spadserede vi tværs over øen til kirken, som blev beset udvendig og indvendig. Johs. Nørgaard Petersen og Poul Martin Hansen fortalte her om kirken og om de barske forhold, der var for præsterne på denne lille ø. Det fremgik da også af præstetavlen på væggen, at mange af de 50 præster ikke har holdt livet på øen ud i ret mange år.

Madpakkernes indhold blev herefter indtaget i den nedlagte skole. Også her orienterede Poul Martin Hansen, men nu om de specielle forhold, der gør sig gældende i dagligdagen på små-øerne, som f.eks. vanskeligheder med at komme til fastlandet ved tilisninger og i forbindelse med sygdom og fødsler.

Øens museum blev besøgt, og der blev tid til at gå ud til dæmningen, fra 1914, der fører over til Lilleø, før vi vendte tilbage til færgen. Udover alt det interessante vi havde hørt og set her, kunne vi på spadsereturene nyde naturen på den lille ø.

Birthe Lippert.

Natur og kultur i Halskov Vænge

Der var skovtur til Halskov Vænge og Virket den 22. august. Deltagerne mødtes kl. 10 på parkeringspladsen ved Halskov Vænge, og herfra blev vi af naturvejleder Sven Thorsen ført ind i fortidsminde-skoven. Deltagerne fik forevist de mange spændende kulturspor, og Sven Thorsen forklarede på kyndig, detaljeret, men også underholdende måde om fortidsminderne og om pasningen og restaurering af dem. Også planter og træer blev vi informeret om.

Frokosten bestod af håndmadder serveret på Pomlenakke, hvor Sven Thorsen under kaffen fortalte om næste punkt på programmet: volden ved Virket. Han orienterede her også om de tre lolland-falsterske tilflugtsborge. Derefter kørte alle til Virket og travede langs den gamle folkevold. En god og lærerig skovtur, og samtidig en fin naturoplevelse.

Birthe Lippert.

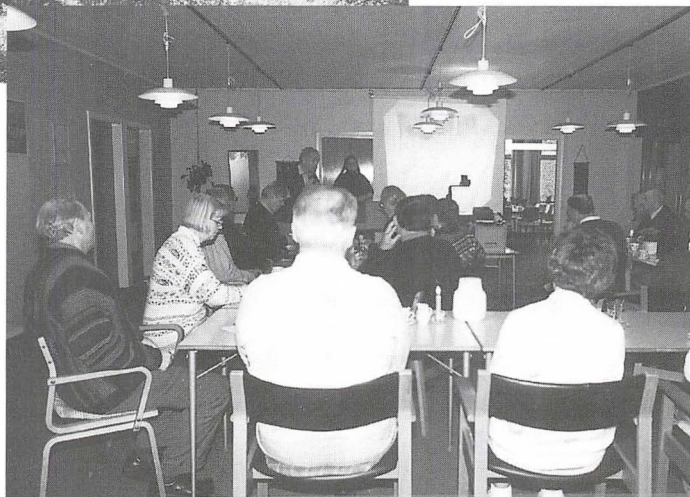
Temadagen – lokalhistoriens rødder

»Hvor ved vi det fra?« var titlen på temadagen, som afholdtes 10. oktober på Vålse gl. Skole. Samfundet ville med dette emne bl.a. give alle historisk interesserede læsere en mulighed for, dels at kigge med i historikerens værksted, dels at få en håndsrækning med hensyn til at finde rundt i og vurdere den righoldige lokalhi-

*Askø kirke og kirkegård.
Foto: Rainer Rübénach.*

*Sven Thorsen (midt i billedet) fortæller under turen til Halskov Vænge - Virket.
Foto: Rainer Rübénach.*

*Der lyttes til Anna Elisabeth Jensen under temadagen i Vålse gl. skole.
Foto: Rainer Rübénach.*

storske litteratur, håndbøger m.v. Dette og meget mere fik deltagerne lejlighed til ved dagens fire indlæg:

Først vejledte *Niels Chr. Rasmussen* fra Centralbiblioteket i Nykøbing F. deltagerne i, hvordan man på biblioteket kan søge oplysninger på EDB-anlægget og via Internet. Han rådede os til at vurdere det righoldige materiale, der er til rådighed, da der kan være fejl og mangler, og henledte opmærksomheden på vore lokalhistorikere: C. C. Haugner, Marius Hansen og Georg Nørgaard. Man skal have en sund skepsis, sagde Niels Chr. Rasmussen, men mente dog, at lokalhistorie almindeligvis er pålidelig.

Derefter gjorde *Anna-Elisabeth Jensen* fra Museet Falsters Minder rede for arkæologiens begyndelse i Danmark og fortalte om sognebeskrivelsesregistre, herunder fortidsmindernes nummerering. Vigtigt her var, at Ole Worm havde indhentet oplysninger om runesten, og at J. J. Worsaae på rejser rundt i landet havde optegnet kulturmindene. Hun gjorde endvidere opmærksom på, at der i dag findes et nyoprettet kulturhistorisk centralregister.

Efter frokostpausen fortalte *Arne Heyn* om vore tre lokale forfattere: Karen Toxværd, Helene Strange og Sv. Jørgensen. Levende berettede han om de indtryk, de tre havde gjort på ham ved hans personlige møde med dem, og omtalte desuden

deres bøger og artikler. Arne Heyn læste derpå enkelte småstykker op for os og henviste som afslutning til de tre forfatteres bidrag i mange af Samfundets årbøger.

Til sidst orienterede *Poul Martin Hansen* på grundlag af en artikel af museumsinspektør Thomas W. Lassen om de ældre, danske topografiske beskrivelser og nævnte herunder Peder Hansen Resens *Atlas Danicus*, Pontoppidans *Danske Atlas*. Derudover omtaltes Arent Berntsens *Danmarkis oc Norgis Fructbar Herlighed* og som nyere værk *Trap Danmark*. Som afslutning på dagen fremlagde Poul Martin Hansen en samling kildesteder og betretninger fra 1518 til 1975, han havde samlet, om *Det hellige Sakramente* i Kippinge Kirke. Her udfra påviste han den fejltagelse, hvorved Sct. Søren's Kilde var blevet sat i forbindelse med Kippinge kirke. Videre fik vi en forklaring på det bløddende hostie og tyverierne af det tillige med misforståelserne i nyere tids omtale i artikler og bøger af, hvad det hellige sakramente i Kippinge egentlig var.

Alle fire foredragsholdere havde fortalt engageret og levende, så selvom det var mange oplysninger og megen viden at skulle kapere på én gang, blev det en rigtig god og lærerig dag for deltagerne.

Birthe Lippert.

Undersøgelse af knoglemateriale fra tre arkæologiske udgravninger på Falster

ved Adam Franciere.

I forbindelse med anlægsarbejder på Falster undersøgte i 1994 tre lokaliteter, hvor der fandtes bevarede dyrekogler i et sådant omfang, at en osteologisk undersøgelse ville være mulig og udbytterig. Det drejer sig om Orenæs Nord fra mellemste bronzealder (1000 år f.Kr.) (2), Sønner Vedby Skovhuse fra overgangen til førromersk jernalder (500 år f.Kr.) (3), og Orenæs Syd fra ældre romersk jernalder (100 år e.Kr.) (4).

Osteologi - knoglerne i arkæologien

Osteologien - læren om knoglerne - er en videnskabelig disciplin, der ofte undersøges ved arkæologiske undersøgelser. Knoglefundene kan give et detaljeret indblik i erhverv og ernæringsforhold i de fortidige bebyggelser. Desuden kan knoglefund give supplerende oplysninger om bebyggelsens omgivelser, f.eks. om de forskellige biotoper i dens umiddelbare nærhed, eller om forholdet mellem malkekvæg og slagtekvæg.

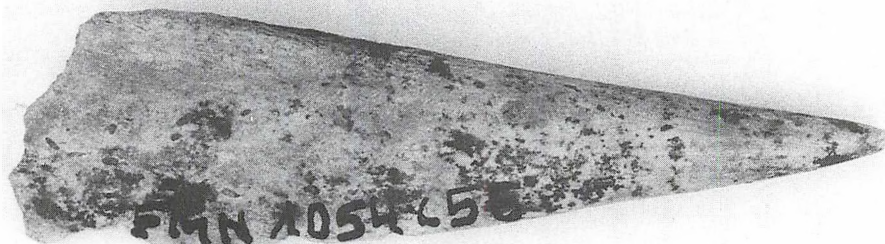
Osteologiens hovedproblemer er tafonomi og kvantificering. Tafonomi er en gennemgang af hvor meget, der går tabt af et dyr fra det nedlægges til det ligger på osteologens arbejdsbord. Problemet med kvantificeringen gælder beregningen af antallet af dyr.

Tafonomi

Kort fortalt går tafonomi ud på at undersøge de forskellige processer, knoglerne undergår, fra det øjeblik dyret bliver dræbt til knoglematerialet er analyseret og publiceret, herunder arkæologernes håndtering af knoglerne under udgravningen. Først bør man bemærke, at det ikke er altid knoglerne bevares, f.eks. på de lettere sandjorde, hvor kalken i knoglerne udvaskes og knoglerne dermed forsvinder. Desuden er det ikke altid hele dyret, der bliver bragt hjem til bopladsen. Rent ernæringsmæssigt er det f.eks. ikke nødvendigt at slæbe det nederste af benene hjem, da disse kun bærer lidt kød. Derudover behandles de resterende knogler på forskellige måder: nogle bliver smidt ud eller bliver overladt til hundene, andre bliver kogt eller brændt og atter andre anvendes måske til redskabsfremstilling, hvorved knoglerne bearbejdes og derved får en anden skæbne end 'almindelige' kødkogler (5).

Kvantificering

Ved kvantificeringen forstås beregningen af antallet af dyr på den givne lokalitet. Denne beregning skal gerne være gjort på en sådan måde, at sammenligning med andre lokaliteter kan finde sted. Mange forskellige forskere har forsøgt at udtænke en 'perfekt' kvantificeringsmetode,

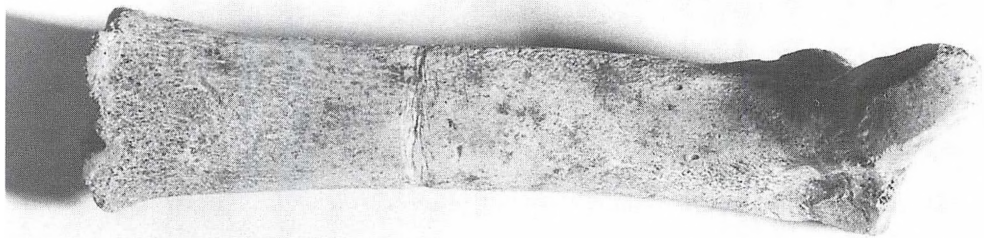

I knoglematerialet fra den mellemste bronzealder (1000 år f.Kr.) fra Orenæs Nord fandtes et benredskab, der er brækket. Redskabet er tilspidset i den ene ende og fremstillet af en skinnebenskogle fra får eller ged. Det bevarede stykke er 5 cm langt og har været højest 8-9 cm langt. Foto: Erik Hvidt-Christensen, Falsters Minder 1998.

men det er endnu ikke lykkedes nogen at undgå berettiget kritik. To metoder har dog opnået udbredt anvendelse: minimum antal individer (MNI) og antallet af artsbestemte knoglefragmenter (NISP). Basis for det minimale antal individer er, at det enkelte knoglefragment er præcist bestemt til art, knogle og side. Hvis to fragmenter overlapper hinanden rent anatomisk, må der være tale om to forskellige dyr. For eksempel må to højre hesteforben stamme fra to forskellige heste. Desuden kan flere andre ting spille ind, f.eks. dyrets alder, knoglens størrelse osv. Denne kvantificeringsmetode betegnes ofte som 'den mest objektive', da den tager forbehold for en række ting; til gengæld indeholder den også flest faldgruber ved beregningen, der, især i større materialer, koster osteologen betydelig tid. Ved en udvidet udgravning, hvor der kommer flere knogler til, kan dette betyde, at hele kvantificeringen må foretages forfra. Antallet af artsbestemte knoglefragmenter derimod, har en række indlysende forde-

le, fordi man ganske enkelt opregner alle fragmenter tilhørende een art. Desuden er metoden additiv - en eventuelt senere udvidelse af udgravningen betyder ikke noget tidskrævende arbejde af osteologen. Den store ulempe ved antallet af artsbestemte knoglefragmenter er, at det ikke siger noget om antallet af dyr. Derudover tager metoden ikke højde for, at forskellige dyrearter har et forskelligt antal knogler i kroppen.

I vurderingen af beregningen af det minimale antal individer og antallet af knoglefragmenter fordelt på dyrearter indgår forholdet mellem kødrige og -fattige regioner ud fra antallet af fragmenter (6); for eksempel er der mindre kød på benene end på rygstykkerne. Ribben, ryggrads-, skulder- og bækkenparti, samt det øverste af benene henregnes til de kødrige dele på et dyr. Øvrige dele er kødfattige. Forholdet mellem disse to grupper knogler på en boplads opfattes som et udtryk for i hvor stor grad de analyserede knogler opviser 'køddyr' eller 'kæledyr'.

*I knoglematerialet fra overgangen til førromersk jernalder (500 år f.Kr.) fra Sønder Vedby Skovhuse ses tydelige snit midt på en 6 cm lang mellemfodsknogle fra et svin. Desværre har 'slagteren' misforstået noget: det er ikke midt på knoglen senere er fastgjort, derimod ved enderne. Måske er det slet ikke i forbindelse med slagting, sporene er kommet, måske er de forarbejdet til et redskab, måske et smykke, der aldrig blev til noget?
Foto: Erik Hvidt-Christensen, Falsters Minder 1998.*

Osteologiske resultater fra de tre Falster-lokaliteter

Tesen ved undersøgelsen var, at en ændring i økonomi, fra midten af bronzæalderen (1000 år f.Kr.) via overgangen til førromersk jernalder (500 år f.Kr.) til ældre jernalder (100 år e.Kr.), måtte være synlig i frekvensen af de fundne arter, på trods af materialernes ringe vægt og fragmentantal. Til disse henregnes ca. fem kg knogler, fordelt på knap 500 knoglefragmenter, hvilket i osteologisk sammenhæng er et forholdsvis lille antal. Der er i undersøgelsen lagt vægt på antallet af artsbestemte knoglefragmenter og forholdet mellem kødrige og -fattige regioner, mens minimumantallet af dyr ikke er medtaget, da det statistiske grundlag for denne beregning er for spinkelt.

Knoglematerialet fra de tre lokaliteter domineres af de samme tre arter, kvæg, svin og hest. Derudover fandtes får, hund, ged, rådyr og kronhjort i mindre målestok. Antallet af artsbestemte knoglefragmenter af kvæg falder gennem tiden, fra

to tredjedele til knap 40% af samtlige fragmenter på de to yngste lokaliteter. Samtidig hermed falder andelen af de kødrige regioner fra 70% jævnt til 24% på den yngste lokalitet. Antallet af artsbestemte knoglefragmenter af svin opviser derimod ingen lignende svingninger gennem tiden. Fra det ældste til det yngste materiale udgør svinets andel af samtlige fragmenter en tredjedel, samtidig med at godt 40% af fragmentantallet stammer fra de kødrige regioner. Hesten findes ikke i knoglematerialet fra mellemste bronzæalder, men i materialet fra overgangen til førromersk jernalder optræder den med 10% af de artsbestemte knoglefragmenter, stigende til 15% i knoglematerialet fra romersk jernalder. Nok så vigtigt i denne sammenhæng er, at knoglefragmenterne fra de kødrige regioner stiger fra 44 til 52%.

Den osteologiske undersøgelse tyder således på, at hesten vinder ind på kvægets stilling som det foretrukne køddyr i løbet af perioden fra den mellemste

bronzealder omkring 1000 år f.Kr. til romersk jernalder omkring 100 år e.Kr.

Lolland og Falster i jernalderen

Forholdene på Orenæs Syd svarer i store træk til det mange gange større knoglemateriale fra romertidsbopladsen ved Vejleby på Lolland (7). I Vejleby-materialet udgør fragmentantallet for kvæg 40%, svin 25% og knogler fra enten får eller ged ligeledes 25%. Kvæget blev slagtet, når det var ældre end 1½ år, de fleste får og geder slagtedes allerede før de fyldte et år, mens svin slagtedes når de var ca. to år. Disse slagtealdre tyder på, at det primært var kødet folk var interesserede i. På begge bopladser var der dog også ældre får, der kunne forsyne bopladsens beboere med uld og fåremælk. Selv om Orenæs Syd-materialet er spinkelt står det dog klart, at andelen af knoglefragmenter fra hest er dobbelt så stor på Orenæs Syd som i Vejleby. I Vejleby er der desuden et lille indslag af vildt, noget der ikke findes i det falsterske materiale - sikkert på grund af det betydeligt mindre antal undersøgte knoglefragmenter.

Noter

(1) Bygger på en endnu upubliceret opgave fra Stockholms Universitet: Adam Franciere, 1998: Kronologisk undersøgelse af økonomien på 3 bopladser fra Falster. - Forventes publiceret i Kulturlag 7 (1999). Århus.

(2) K. Christensen, 1994: upubliceret beretning for udgravning af bronzealder bebyggelse. "Orenæs Nord", Falsters Minder j. nr 1054, omtales i "Orenæs og Falsters bronzealder" s. 38 I: Fra fortid til Fremtid med KONTEK, 1996 (Elkraft A.m.b.A. og Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat).

(3) L. Christensen, 1994: upubliceret beretning for udgravning af bebyggelse fra overgangen mellem bronzealder og førromersk jernalder "Sønder Vedby Skovhuse", Falsters Minder j. nr 1021,

(4) L. Christensen, 1994: upubliceret beretning for udgravning af romertidsboplads "Orenæs Syd", Falsters Minder j. nr 1053, omtales i "Falsters jernalder" s. 40 I: Fra fortid til Fremtid med KONTEK, 1996 (Elkraft A.m.b.A. og Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat).

(5) R.L. Lyman, 1994: Vertebrate taphonomy. Cambridge University Press. Cambridge.

(6) E. During, 1986: The Fauna of Alvastra. I: OSSA 12, supplement 1. Solna.

(7) C.F.W. Higham, 1968: The Economy of Iron Age Veileby (Denmark). I: Acta Archaeologica XXXVIII, s. 222-241

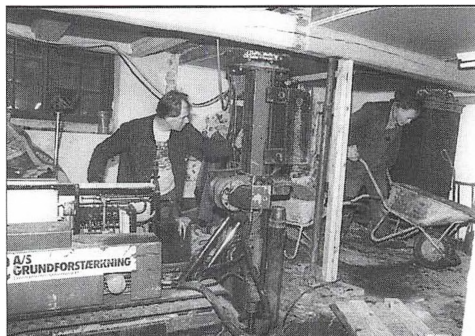
Glimt af Falsters Minders aktiviteter i 1997

af Liselotte Mygh

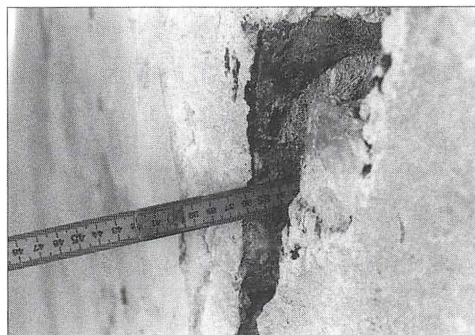
Aktiviteterne i beretningsåret 1997 blev begrænset af de omfattende restaureringsarbejder, som museumsbygningerne i Færgestræde nødvendigvis måtte undergå for at sikre deres eksistens og dermed den fysiske ramme om museumssamlingen.

Gennem de sidste årtier havde en svag revnedannelse i bygningernes bærende konstruktioner tiltaget ganske voldsomt på grund af en defekt fundering. Der blev udarbejdet et projekt, der dels skulle standse bevægelserne i bygningerne ved at presse godt 60 betonpæle ned under bygningerne, og som dels skulle udbedre de mange skader, denne defekt gennem årene havde afstedkommet. Men den nødvendige finansiering skulle findes, førend håndværkerne kunne gå i gang. Museets begrænsede medarbejderstab måtte herefter nedpakke genstande m.v. i de berørte lokaler, og så godt som støvtætte afskærmninger etableres. Alt imens skulle de daglige funktioner fortsat udføres! Kældrene blev først rømmet og efterhånden de lokaler på etagerne, hvor de øvrige defekte bærende konstruktioner var. I perioder betød det desværre også en tidsmæssig begrænset lukning af dele af den permanente udstilling. Meget skulle pakkes, flyttes, magasineres og pakkes ud igen.

Men der blev dog trods håndværkernes huseren også udført museumsfagligt arbejde.

Her ses de komplicerede arbejdsforhold håndværkerne måtte arbejde under endog med hjælp af større mekaniske redskaber.

Med al tydelighed viser tommestokken alvoren i revnedannelsernes dimensioner.

Til efterårsferien var det lykkedes at få færdigrepareret skolestuen, som så kunne benyttes til det særarrangement om konservering, som Falsters Minder sammen med amtets øvrige museer havde valgt som tema.

Omkring 1990 havde undertegnede iværksat en undersøgelse af lokale juletraditioner på Falster, og med henblik på at tilstræbe en vis ensartethed i det indsamlede materiale havde jeg udarbejdet en spørgeliste. Gennem årene var det blevet til knap et halvt hundrede besvarelser.

Heidi Pfeffer fik overdraget opgaven at gennemgå materialet med henblik på at kunne drage konklusioner af undersøgelsen. Undervejs blev "huller" (hvad angår repræsentativitet, alder og køn) udfyldt, og snart stod det klart, at materialet burde formidles dels i bogform, dels i form af en udstilling.

Det var også indlysende, at det indsamlede materiale, der fortrinsvis dækkede de sidste 40-60 år, burde suppleres op med ældre og yngre materiale.

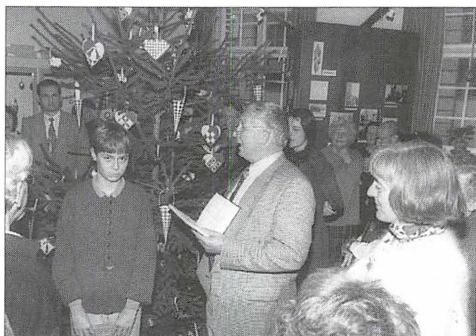
Som sagt så gjort. I november åbnedes udstillingen "Jul i mands minde" og ved samme lejlighed blev bogen af samme navn præsenteret.

Et hold elever fra Industri- og Håndværkerskolens levnedsmiddellinie havde gennemprøvet nogle af de gamle juleopskrifter, og disse smagsprøver kom museumsgæsterne til gode.

Men året bød også på andre opgaver flere endda "ude i felten":

I oktober fokuserede Falsters Minder sammen med amtets andre museer på konservering eller sagt på en anden måde på kampen mod "Tidens tand", der var titlen på den fælles udstilling. Konservator Karen Urth fra Næstved havde for en dag i efterårsferien flyttet sit arbejdende værksted ind på museet.

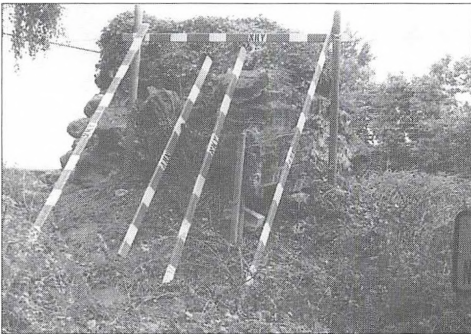
Museets formand Povl Høier præsenterede publikationen "Jul i mands minde" og forestod åbningen af særudstillingen af samme navn 14. november 1997. Knud Vægter fra Nørre Vedby havde pyntet juletræet med julestads fra sin egen samling, holdt i røde og hvide farver.

De nissehueklædte elever fra Industri- og Håndværkerskolen interviewes om deres erfaringer ved fremstillingen af den "gammeldaws" julemad af Regionalens Grethe Kliving.

I disse år etableres og udskiftes fjernvarmerør over store dele af Nykøbing F. Når entreprenøren for eksempel, som her på Finlandsvej, støder på knogler, rykker museet ud for at undersøge fundet og eventuelt foretage opmåling og udgravning. Denne gang var der dog blot tale om en nedgravet hest fra en gård, der har ligget i området før det blev bebygget med parcelhuse.

Mod årets slutning blev ruinen af Nykøbing Slot, fangetårnet "Fars Hat", ryddet for bevoksning. Et stykke af murværket havde på grund af røddernes pres løsnet sig fra resten af komplekset. Stadsgartneren sørgede for afspærring i vinterens løb, indtil Falsters Minder og Skov- og Naturstyrelsen i foråret 1998 kunne foretage en egentlig undersøgelse af stedet.

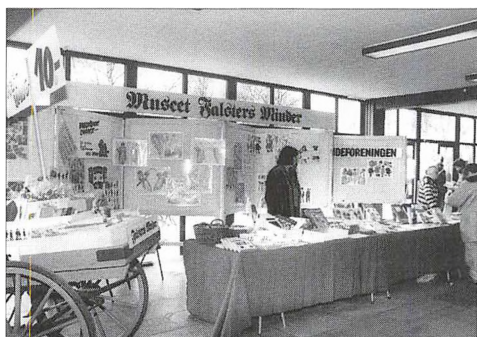
Dækslet over den gamle fællesbrønd ved gadekæret i Stouby var skredet sammen. Falsters Minder var til stede da Sydfalster Kommune afdækkede den stensatte brønd.

Traditionen tro stillede Falsters Minder op ved både Samlermessen og Fritidsmessen i Nykøbing Hallen, samt Fritidsmessen i Nørre Alslev. Det er gode lejligheder til at knytte kontakter samt oplyse om museets og Kulturmindeforeningens arbejde.

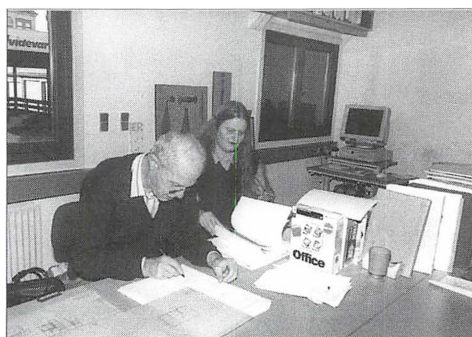
Det egnhistoriske Arkiv har året igennem (og uberørt af håndværkere!) været ramme om en intensiv granskning af, samt registrering af lokalhistorien.

Nørre Alslev Frimærkeklub havde til "Frimærkets Dag 1997" den 20. og 21. september inviteret Falsters Minder til at vise en udstilling, der kunne illustrere det lokale tema "Falster på Mærkerne". Arrangementet fandt sted på Nørre Alslev Bibliotek, her præsenterer Birgit Schytt og Ingelise Hansen en del af udstillingen.

På Samlermessen den 6. april i Nykøbing var museets stand bemandet med museumsformidler Ingelise Hansen. Som særligt blikfang anvendtes den udrustede, gamle kærre.

Gösta Jonasson fra tirsdagsklubben, sekunderet af Anna Elisabeth Jensen i gang med registrering af forsyningsafdelingens gamle tegninger over el-installationer i boliger og virksomheder i Nykøbing F. En af tegningerne viser f.eks. grundplanen til det nu nedrevne mejeri med tilhørende stald, der lå i Nygade.

Mysteriet om de manglende ovnplader

af Thomas W. Lassen

I forbindelse med gennemgang siden 1990 af Lolland-Falsters Stiftsmuseums gamle samlinger, har det efterhånden vist sig, at der, når talen er om købmand Lauritz Schrøders oprindelige private samling, som er den gave, som museet grundlægges på i 1879 som "Mariebo Antiquitetssamling", så er der en gruppe af museums-genstande, som tilsyneladende mangler, nemlig jernovnsplader fra bilæggerovne fra 1600- og 1700-tallet.

Ovnpladerne mangler, om ikke helt, så dog i hvert fald i den udstrækning det vil være forventeligt, når tidspunktet, det sociale miljø og andre forudsætninger tages i betragtning. Ved sammenligning med andre gamle museers genstandssamlinger fra før århundredskiftet, kan der ikke være tvivl om, at Lauritz Schrøder har haft kendskab til og givetvis også ejet sådanne ovnplader; al den stund alene, at han som storkøbmand må formodes at have måttet tage imod betaling i forskellig form for naturalier, altså taget imod ting og sager som betaling for leverede købmands-varer, sådan som det også kendes fra andre steder. Købmanden som pengeudlåner er jo heller ikke et ukendt begreb, og endelig må Schrøder også ved sin åbenlyse samlerinteresse være blevet tilbudt ovnplader af denne type til købs, enten privat eller til det nyoprettede mu-

seum. Alt tilsiger således, at Lauritz Schrøder må have haft sådanne jernovnsplader fra de gamle bilæggerovne, der i slutningen af 1800-tallet de fleste steder var ved at gå ud af brug.

Men hvor er jernovnspladerne blevet af? De er nemlig ikke indgået i Stiftsmuseets samlinger, sådan som det ellers er tilfældet med de mange ting, som Schrøder skænkede til museet, ikke bare ved grundlæggelsen, men i hele hans aktive periode for museet, frem til sin død 1903. Det vil også være usandsynligt, at Schrøder skulle have solgt de ovnplader, han må have ejet, når man betænker hans grundlæggende samlertrang, og bredden i hans øvrige samling. Han må have ønsket at bevare dem for eftertiden. Spørgsmålet er så blot, hvor han har gjort af dem?

Allerede i slutningen af forrige århundrede var det almindeligt at indmure de gamle jernovnsplader som dekoration, sådan som det også fortsat ses i dag flere steder. Og dette er da også løsningen på de forsvundne ovnplader! For Schrøder har selvfølgelig ejet sådanne jernovnsplader fra bilæggere, og har ladet dem indmure til pynt i sin købmandsgård i Maribo. Nemlig i den gamle portgennemkørsel fra Torvet, som ses på alle ældre billeder af

Købmand Lauritz Schrøders købmandsgård på Torvet i Maribo, opført 1856. I portgennemkørslen, den mørke port længst th. i bygningen, sad Schrøders samling af ovnplader indmuret indtil 1955, hvor de blev flyttet indendørs i Sparekassen, der på dette tidspunkt ombyggede ejendommen. Siden er ovnpladerne forsvundet. Foto: Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

ejendommen, og som i øvrigt også genkendes på et lille maleri af købmandsgården fra før Schrøders nybygning i 1856.

Lauritz Schrøder havde 1845 overtaget den gamle gård på hjørnet af Torvet og Østergade efter købmand Sidenius, og den nye købmandsgård blev tegnet af murermester I.C. Mertins som bygmester og senere udvidet med fløjen mod Torvet i 1868. Om Schrøder allerede ved nybyggeriet har ladet sine ovnplader indmure i portgennemkørslen, eller om han overhovedet har haft jernovnsplader fra bilæggerovne i sit eje, på dette tidlige tids-

punkt, ved vi selvfølgelig ikke. Men hvorom alting er, sad ovnpladerne i hvert fald her i porten til købmandsgården til langt op i vort århundrede, helt indtil 1955, hvor Den lollandske Landbostands Sparekasse, der oprindeligt havde lejet sig ind i bygningskomplekset i 1925, foretog en omfattende ombygning. Og da den gamle indkørsel til ejendommen skulle nedlægges, flyttede man ovnpladerne til Sparekassens nye vestibule på hjørnet af Østergade.

På dette tidspunkt er det fra den daværende murermester Hans Wulff meddelt, at ovnpladerne var blevet indmuret i port-

Den ældste ovnplade fra bilæggerovn i Stiftsmuseets gamle samling viser Adam og Eva ved kundskabens træ. Ovnpladen er skænket af lærer Jensen, St. Musse og indkommet til museet 1899. Foto: Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

gennemkørslen i 1895, hvilket var oplyst af Wulff's fader W. Wulff, der dengang som 16-årig murerlærling (hos sin fader muremester Carl Wulff) havde været med dertil. Det er således plausibelt, at vi skal frem til dette tidspunkt, før købmand Schrøder lader de dekorative ovnplader opsætte; hvilket vil sige det år, hvor Schrøder fejrede sit 50 års borgerskabs jubilæum i byen, og samtidig 50 året for overtagelsen af købmandsgården.

Ved nyopsætningen af ovnpladerne i Sparekassens vestibule blev pladerne restaureret og bemalt, som det kan ses på fotografier af de indmurede plader, bl.a. i en reklamefolder fra Sparekassen efter ombygningen. Til oplysning for interesserede udarbejdede pastor Ahrensbach, Mariibo, en forklaring til ovnpladerne, der blev trykt i en lille folder, til uddeling i Sparekassen.

Heri beskrives i rækkefølge efter opsætningen de ialt 9 stk. gamle "kakkelovns-plader", som det hedder i folderen, og deres dekoration og motiver forklares således:

1. En kvinde stående på et anker med en papegøje i hånden. Det er ikke til at sige bestemt, hvad billedet er symbol på. Måske er det en fremstilling af Danmark som søfartsnation med handel på fjerne lande (hvorfra man bringer mærkelige ting hjem - papegøjen).

2. En fremstilling af den bibelske fortælling om Natans tale til kong David. 2. Samuels bog, kap. 12.

3. Kronet løve, der griber om stridsøkse. Detalje af rigsvåben (det norske). I Hans Thomissøns salmebog fra år 1569 findes et billede af et firedelt rigsvåben, hvori ovennævnte findes.

4. En fremstilling af den bibelske fortælling om mødet mellem Rebekka og Abrahams træl ved brønden i Nakors by i Aram-Naharajim. 1. Mosebog kap. 24.

5. De hellige tre kongers tilbedelse af barnet. Matth. kap. 2. Traditionen har gjort den ene til neger, som billedet fremstiller det. På pladen findes følgende vers:

Jesus fattig kom til jorden / Dog hand var paa alting rig / O hvor usel er hand worden / paa det hand — / Stjerne Himlens rige skat / Dend er rig som den faar fat.

6. Nadverens indstiftelse. Derunder bebudelsen. Lukas kap. 1. v. 26 ff. Bogstaverne AIS og HULT er muligvis firmamærke for jernstøberiet.

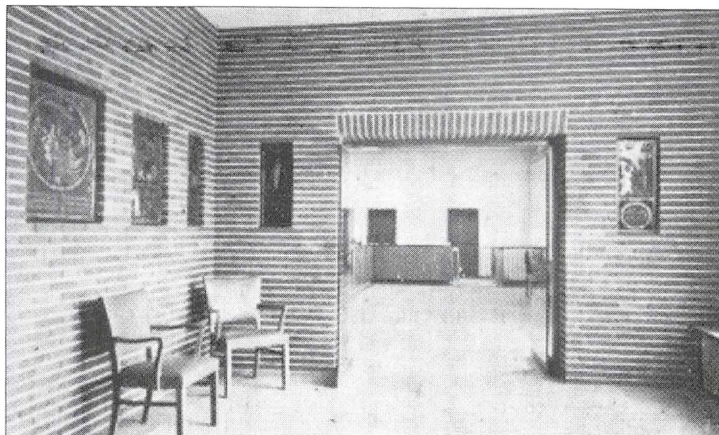
7. Offer af lam og brændoffer. Den latinske sætning: *non moritur innoxius* betyder Det dør ikke uskyldigt, d.v.s. alle folks synder er lagt på det.

8. Pallas Athene - med lanse og fjerbusk, men ellers i en for denne gudinde usædvanlig påklædning (fremstillet nøgen).

9. Fremstilling af bebudelsen. Lukas 1, v. 26 ff.

Som det vil ses af pastor Ahrensbachs beskrivelser er der tale om et fint udvalg af gamle ovnplader, som Lauritz Schrøder har ejet. Langt de fleste af denne type ovnplader var indtil begyndelsen af 1800-tallet fremstillet på jernstøberier i Norge, og det synes da også ud fra beskrivelserne at være tilfældet med Schrøders eksemplarer. For en nærmere bestemmelse af, hvor de enkelte ovnplader er fabrikeret er det muligt ved hjælp af speciallitteraturen (f.eks. storværket Norsk jernskulptur af Arne Nygård-Nielsen fra 1944), at få et

*Ovnpladernes placering i Sparekassens vestibule til 1969. Foto fra reklamefolder ved indvielsen efter ombygningen 1955
Folder: Lolland-Falsters Stiftsmuseum.*

indtryk heraf. Men det erstatter ikke de forsvundne ovnplader, og en egentlig identifikation kan kun lade sig gøre, hvis ovnpladerne fra de gamle bilæggerovne igen kommer for en dag.

For sagen er nemlig den, at ovnpladerne fra Sparekassens vestibule endnu engang er forsvundet. Det skete i forbindelse med den store ombygning af ejendommen i 1969, hvor fløjen mod Østergade blev revet ned og erstattet med nybyggeri.

Sparekassen fik her nyt indgangsparti, og ovnpladerne fra vestibulen var der ikke længere plads til. Som det synes, må jernovnspladerne været forsvundet fra

byggepladsen, og det er indtil videre kun lykkedes at opspore en enkelt af de 9 ovnplader i privat eje, som i sin tid blev overdraget til en ansat medarbejder. Men de øvrige gamle plader fra bilæggerovnene har det ikke været muligt at finde frem til.

Fra Stiftsmuseets side skal vi derfor tillade os at opfordre dem, der eventuelt måtte vide noget om de manglende ovnplader, om at henvende sig, så vi forhåbentlig kan få opklaret mysteriet. Og derved øge kendskabet til den gamle museumsgrundlægger Lauritz Schrøders samling.

Lolland-Falster i bogverdenen

Af K. E. Watz

Kaj Munks eftermæle

Bjarne Nielsen Brovst: "Kaj Munk. Retsopgør og eftermæle", 300 sider, 248 kroner, Forlaget Centrum.

Digterpræsten Kaj Munks 100-års dag den 13. januar blev markeret med blandt andre denne bog, der især handler om den heftige debat, der i de første efterkrigsår blev ført omkring hans person, indsats, digtning og holdninger. De, der satte spørgsmålstegn ved Munks holdninger, finder ikke megen forståelse hos Brovst, men det fremgår alligevel af hans bog, at digterpræsten var alt for kompliceret til bare at blive genstand for heltedyrkelse.

Fødselsdags- og mindebog

"På Lolland jeg den hented'", 88 sider, 150 kroner, Poul Kristensens Forlag.

Festskrift til Kaj Munk på 100-års dagen, redigeret af Carl P. Behrens, Nakskov, Henrik Schjødt Christensen, Halsted, og Søren Daugbjerg, Brandstrup, og med forord af biskop Holger Jepsen. Indhold: Syv artikler, der går rundt om digterpræsten fra forskellige vinkler, samt noderne til sognepræst Jørgen Flensted Andersens ny melodi til Munks Danmarkssang og Henning Riisers ligeledes ny melodi til Sangen til Vor Ø. Illustreret med fotografier, udlånt af Højreby Lokalhistoriske Arkiv.

1998 har budt på flere bogudgivelser i anledning af 100-året for digterpræsten Kaj Munks fødsel.

Fransk bog om Kaj Munk

Marc Auchet: "De lollandske stjerner", 382 sider, 250 kroner, C. A. Reitzels Forlag.

Den franske professor Marc Auchet, der i 1990 forsvarede sin doktordisputats om Kaj Munk og fantasiverdenens logik, for-

Nykøbing-borgere indtager deres porter i den atmosfærefyldte gårdhave bag Czarens Hus. Foto fra århundredets begyndelse.

søger i denne bog, der også udkom på dansk i anledning af 100-års dagen, at betragte Munks forfatterskab på baggrund af hans liv. Auchet fokuserer især på Munks dramaer, som han gennemgår ét for ét. I den forbindelse ser Auchet ikke Munk som en forfatter, der sætter problemer under debat. Han er en forkynder, en prædikant, hvis værker er fantasier, som spejler virkeligheden, en dybere end videnskabens virkelighed, åndens eller Guds. Bogen har forord af professor F. J. Billeskov Jansen.

Set fra luften

Henning Dehn-Nielsen og Hans Henrik Tholstrup: "Danmark set fra luften", 288 sider, 298 kroner, Forlaget Sesam.

Bogen beskriver ved hjælp af luftfotografier, taget fra en helikopter af luftfoto-

grafen H. H. Tholstrup, og udførlige tekster af forfatteren og historikeren H. Dehn-Nielsen de fleste danske købstæder, på Lolland-Falster drejer det sig om Nakskov, Maribo, Rødby, Nysted, Sakskøbing, Nykøbing F. og Stubbekøbing. Fotografierne er optaget i sommeren og efteråret 1997.

Et spændende hus

Liselotte Mygh: "Czarens Hus – museum & restauration", 34 sider, 25 kroner, Museet Falsters Minder.

Et lille, velillustreret hæfte, der fortæller hele historien om det gamle bygningskompleks på hjørnet af Langgade og Færgestræde i Nykøbing F. Et kapitel om huset set i bygningshistorisk perspektiv er skrevet af Søren Lundqvist.

Kunstnerisk rejsebeskrivelse

Heike Arndt: "Heike Arndt", 144 sider, stort format, 398 kroner, Eget Forlag.

Den tyskfødte billedkunstner, der bor i Kettinge, beskriver i tekst og flot gengivne farvebilleder en kunstnerisk rejse til Grønland. Bogen indeholder bl. a. gengivelser af 167 malerier med grønlandske motiver, som kunstneren først på året udstillede på Nordic Heritage Museum i Seattle, USA.

Kunstnerleksikon

Sys Hartmann (red.): Weilbach, Dansk Kunstnerleksikon, bind 7, 512 sider, 425 kroner, Forlaget Munksgaard/Rosinante.

Blandt de mange kunstnere, der portrætteres i dette leksikonbind, er adskillige med tilknytning til Lolland-Falster, bl.a. malerne Olaf Rude og Hans Smidth, billedhuggeren Lise Ring og arkitekten Flemming Skude. Desuden omtales både C. D. F., C. E. og Louise Reventlow fra Christianssæde for deres kunstneriske bedrifter.

Tip-tip-oldefars time-manager

Ruth Gunnarsen: "Vore gamle kalenderdage – tro, overtro, fest og højtid i svundne tider", 144 sider, 168 kroner, Forlaget Billesøe og Baltzer.

Bogens 81-årige forfatter, der er født i Sakskøbing, og i sin egenskab af mangeårig husholdningskonsulent et kendt ansigt på Lolland-Falster, beskriver samtlige gamle danske hellig- og helgendage og skildrer samtidig måned for måned dagliglivets gang i fortidens Danmark i en bog, som man kan betegne som noget i retning af tip-tip-oldefars time manager. Bogen er illustreret af Ludmilla Balfour.

Høje og sagn

Mads Lidegaard: "Danske høje fra sagn og tro", 270 sider, 280 kroner, Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck.

Bogen beskriver 700 bevarede høje, som har en historie, der er knyttet til sagn og (over)tro. En snes høje på Lolland-Falster omtales, bl.a. Luskebakken i Fuglse Sogn. Bogen er illustreret med tegninger af Jette Jørgensen samt kort. Mads Lidegaard har tidligere udgivet to andre bøger i samme serie, "Danske sten fra sagn og tro" og "Danske træer fra sagn og tro".

Felthåndbog om herregårde

Niels Peter Stilling: "Politikens bog om Danmarks slotte og herregårde", 320 sider, 269 kroner, Politikens Forlag.

En håndbog, der har et handigt format, så den er til at have med i felten, når man opsøger danske slotte og herregårde.

Der omtales i alt 260, og beskrivelserne er samlet landsdelsvis. En snes af de lolland-falsterske slotte og herregårde omtales. Bogen er illustreret med 250 farvefotos og 100 kort og indeholder desuden en generel artikel om slottene og herregårdenes historie samt en oversigt over arkitekturhistoriske perioder og stilarter.

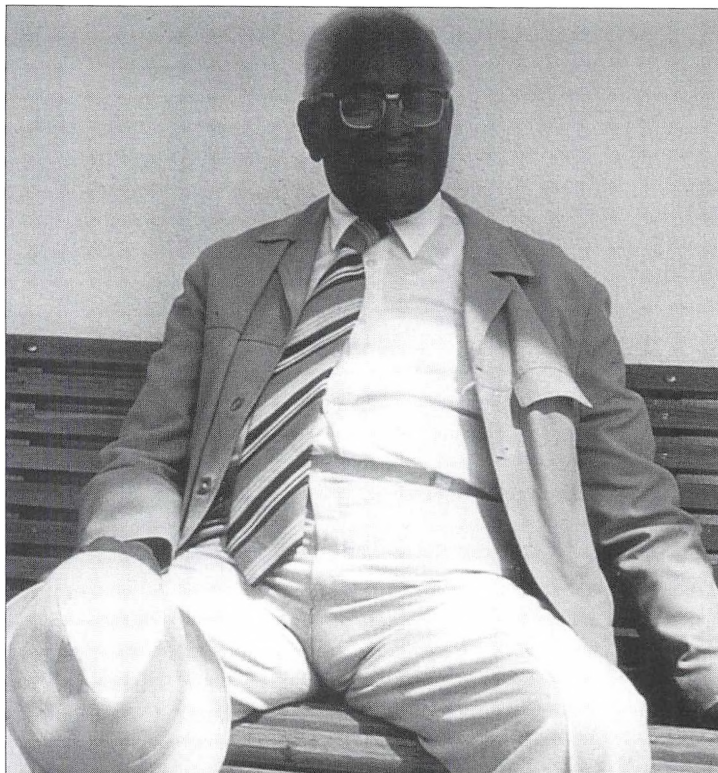
Badested og kunstnerkoloni

Anne Højer Petersen og Liselotte Mygh: "Marielyst - et badested og en kunstnerkoloni på Sydfalster", 55 sider, 50 kroner, Storstrøms Kunstmuseum og Museet Falsters Minder.

Bogen, der blev udgivet i forbindelse med en udstilling med samme tema på Storstrøms Kunstmuseum og Museet Falsters Minder tidligere på året, sætter både kunsthistorisk og kulturhistorisk fokus på Marielyst i perioden for badestedets oprettelse i 1906 og frem til 2. Verdenskrig. Bogen er spændende illustreret og er i øvrigt forsynet med et tysk resumé.

Doktordisputats

Bent Christensen: "Omkring Grundvigs vid-skab", 630 sider, 325 kroner, Gads Forlag.

Bogudgave af disputatsen, som sognepræst Bent Christensen, Døllefjelde, i september forsvarede for den teologiske doktorgrad på Københavns Universitet. Disputatsen, der fokuserer på den betydning, teologien om "livsengagementets kristelige livsnødvendighed" fik for Grundtvigs videnskabsyn og hans egen videnskabelige aktivitet og for hans tanker om den folkelige oplysning, betegner et nyt skridt i Grundtvig-forskningen. Bent Christensen ser Grundtvig som en kirkelig og folkelig totaldigter, og disputatsen former sig bl. a. som en kritisk nyvurdering af den Grundtvig-forståelse, Grundtvig-forskeren Kaj Thaning tidligere har lagt frem.

På den lukkede

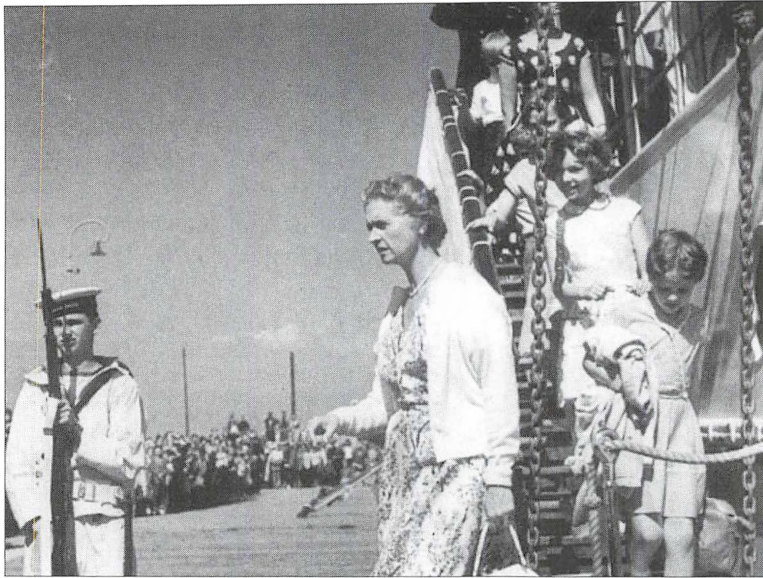
Cim Skov Andersen: "Novelle fra det ukendte", 30 sider, 25 kr., Foreningen af Danske Lægestuderendes Forlag.

34-årig psykiatrisk patient fra Nykøbing F., der nu er raskmeldt, fortæller i dagbogsform åbenhjertigt om sin tvangsindlæggelse på den lukkede afdeling på Amtshospitalet i Vordingborg, hvor han en del af tiden var bæltefikseret.

Ny bog om Victor Cornelins

Birgit Freiesleben: "Fra St. Croix til Tivoli", 386 sider, 340 kroner, udg. på eget forlag, Dyndsagervej 28, 2750 Ballerup.

Bogen handler om Victor Cornelins bevægede liv, fra han som barn i 1905 blev

Forfatteren til "Kongeligt Kølvand", Bent J. Friis, på vagt ved Kongeskibet Dannebrog, mens blandt andre prinsesserne Sibylla, Anne Marie og Bendikte går fra borde.

sendt fra St. Croix til København for at blive udstillet i Tivoli sammen med en jævnaldrende pige fra samme vestindiske ø. Birte Freiesleben fremlægger en lang række nye oplysninger om Cornelins, der i mange år var viceskoleinspektør i Nakskov, og som også var kendt som stifter af "De hvide kor". I bogen genoptrykkes Victor Cornelins egne erindringer, og der bringes en udførlig fortegnelse, der henviser til det relevante materiale, forfatteren har opsporet i Rigsarkivet i København og i Erhvervsarkivet i Århus.

Tog med færgen

Jens Bruun-Petersen og John Poulsen: "Internationale tog via Rødby Færge", 80 sider, 199 kroner, Forlaget Banebøger.

Historien om mange af de tog, der siden åbningen af Fugleflugtslinjen i 1963 har passeret landsdelen.

Sex i Middelalderen

Kåre Johannessen: "Hor saa vide", 88 sider, 50 kroner, Middelaldercentret, Nykøbing F.

Kuriøs bog om seksualiteten i Middelalderen.

Børn i Middelalderen

Annette Lerche Trolle og Henrik Bjerregrav: "På besøg i Middelalderen", 32 sider, stort format, Forlaget Klematis.

Velillustreret, informativ og underholdende børnebog om tre børn, der oplever Middelalderens byliv, da de under et besøg i centret i Nykøbing F. får lejlighed til at prøve at være skomagerbørn for en dag.

Til søs med Kongeskibet.

Bent J. Friis: "Kongeligt kølvand", 220 sider, 195 kr. Forlaget Kurs, Tegnersvej 20, 3070 Snekkersten.

Kippinge Kirke pryder forsiden på den fjerde udgave af "Jul på Falster".

En fortsættelse af bogen om Femø-skipperne og deres skibe, "Galeasens Kølvand", der udkom sidste år. Forfatteren, der er født og opvokset på Femø, fortæller i sin nye bog om sin tid som marinesoldat ombord på kongeskibet Dannebrog og livet på patruljefartøjet Y 353, der havde station i Stubbekøbing og senere i Gedser. Bogen er baseret på dagbogsoptegnelser i perioden 1948-62 og er illustreret med gamle avisudklip og billeder, taget med forfatterens boxkamera.

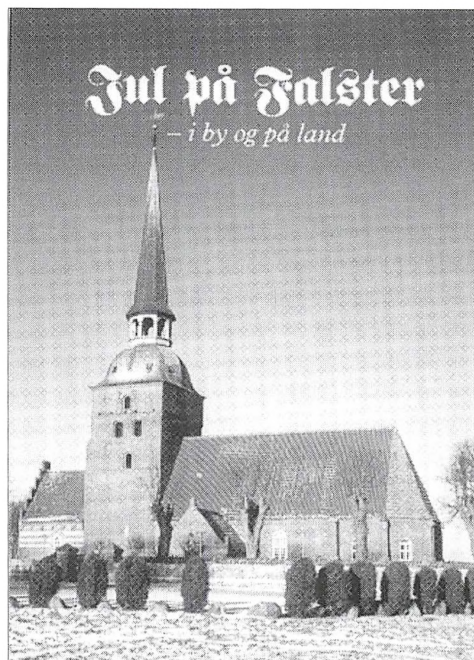
Lundehøje by og havn

Helge Clausen og Christian Kristensen: "Lundehøje by – Krambes havn", 184 sider, udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Holeby Kommune.

Lederen af Lokalhistorisk Arkiv i Holeby og frivillig medarbejder Christian Kristensen fortæller i denne lokalhistoriske bog om bosættelsen af Lundehøje og etableringen af Krambes havn. De fremlægger spændende forskning, der blandt andet fører bevis for, at de første beboere kom til Lundehøje i 1808. Helge Clausen udgav sidste år sammen med Helle Boutrup "Erindlev Havns historie".

Jul i by og på land

Hans Lund, Flemming M. Olsen og Claus Pajor: "Jul på Falster – i by og på land", 66 sider, 50 kr., DS Publishing, Skovalleen 30 B, Nyk. F. Fjerde udgave af det lokalhi-

storiske julehæfte med masser af lokalhistoriske artikler, skrevet af kendte og mindre kendte lokale forfattere.

Lokal årbog

Holger Karlsen (red.): Saksøbing Lokalhistoriske Forening og Arkivs årsskrift 1998 (6. årgang) med artikler om bl.a. den 75-årige biblioteksbygning, Saksøbing Campingplads, tidligere tiders grisemarkeder, gæstgiveriet Dannebrog og lokalhistorikeren, stadsingeniør K. O. Thygesen.

Gastronomi

"Gastronomisk Leksikon", redigeret af tidligere museumsinspektør Else-Marie Boyhus, Maribo, og Jørgen Fakstorp, der også har skrevet hovedparten af værkets artikler.

Udgivet af Det Danske Gastronomiske Akademi og Gyldendal.

Det stod i avisen

Palle R. Brandt: "Det er ganske vist – for det har stået i avisen". En historie om aviser på Lolland-Falster og andre steder samt om nogle af de mennesker, der skrev i dem, satte og trykte dem. Nykøbing 1997,

Bog om Hotel Baltic

Palle R. Brandt: "Det er her, det sker", udg. af Museet Falsters Minder og Kulturmindeforeningen i Nykøbing F.

Historien om Nykøbings centrale mødested gennem tiderne, Jernbanehotellet, der siden blev omdøbt til Hotel Baltic.

Erindringer

Anne Sophie Seidelin: "De unge år", Forlaget Sesam.

Erindringer, omfattende bl. a. årene i forældrenes hjem i Nykøbing F. og tiden på Katedralskolen i mellemkrigsårene.

I øvrigt...

I flere nyligt udkomne fagskrifter, årbøger m. v. findes i øvrigt artikler af lokal interesse. Museumsinspektør *Karen Løkkegaard Poulsen* har udarbejdet følgende oversigt:

Lene Floris: "Andelstidens haver på Frilandsmuseet" (om opmåling af haven i Stadager Brugsforening med henblik på genskabelse på Frilandsmuseet i Lyngby). Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab, nr. 27, 1997, side 27. – Lars Friis: "Brugsen på museum". Om Stadager Brugsforenings genopførelse på Frilandsmuseet. Nationalmuseets Arbejdsmark 1997, side 127-142. – Keld Møller Hansen: "Kongemose- og Ertebøllekultur i

Sydsjælland, på Møn og Lolland-Falster. Kulturhistoriske studier, Sydsjællands Museum 1997, side 39-59. Om bopladser fra jægerstenalder ved Maribo-søerne, Nordfalster, Smålandsfarvandet m.v. – Jørgen Jensen: "Fra bronze- til jernalder", Nordiske Fortidsminder, Ser. B, bind 15, Det Kongelige nordiske Oldskriftselskab. (Gennemgang af arkæologiske fund fra Lolland-Falster sat i sammenhæng med andre skandinaviske fund og fund fra Nordtyskland og –Polen samt det øvrige Europa. – Anne Nørgård Jørgensen og Ole Grøn: "Undersøgelser under Søforsvarsprojektet 1993-96, Marinearkæologisk Nyhedsbrev fra Roskilde, nr. 9, december 1997, side 18-27 (bl. a. om undersøgelsen af Hominde-spærringen i Rødby Fjord). – Fl. Kaul: "Skibet og solhesten", Nationalmuseets Arbejdsmark 1997, side 101-114 (bl. a. om bronze-ragekniven fra Knuthenborg-samlingen. I artiklen omtales oldsagen som ukendt findested, men ved kontakt mellem Lolland-Falsters Stiftsmuseum og Nationalmuseet identificeret efter årbogens udgivelse. – Chr. Lisse: "Pansagnet på Falster omkring 1950" (side 143-149 i "Traditioner er mange ting", festskrift til Jørn Pio, red. Af Else Marie Kofod og Eske K. Mathiesen, Foreningen Danmarks Folkeminder 1997).

Lokale voldsteder

Rikke Agnete Olsen og Connie Jantzen: »Voldsteder i Danmark - Sjælland, Lolland-Falster«, 216 sider, 188 kr., Forlaget Skippershoved. Vejviser til de både tilgængelige og utilgængelige og sløjfede midaldrelige befæstningsanlæg.

Lolland-Falsters lokalhistoriske arkiver

Birket Lokalhistoriske Arkiv
Birketlunden, Bandholmvej 104
4943 Torrig L.

Åbent hver tirsdag kl. 14-16 samt fra 15/9-15/5
tillige kl. 19-22 (dog ikke 15/12-1/1).
I øvrigt efter aftale.
Arkivleder Edel Kristoffersen - 54 93 70 48.

Falsters Egnshistoriske Arkiv
Frisegade 45
4800 Nykøbing F.

Åbent tirsdag kl. 10-12; torsdag kl. 14-16 samt 1.
mandag i hver måned kl. 19-21. I øvrigt efter aftale.
Arkivleder Liselotte Mygh - 54 85 26 71.

Fejøl Lokalhistoriske Arkiv
Centralskolen
4944 Fejøl

Åbent hver tirsdag juni-august og 1. tirsdag sept.-
maj, alle dage kl. 19-22.
Arkivleder Bjarne Madsen - 54 71 31 00.

Femøl Lokalhistoriske Arkiv
Femøl Skole
4930 Maribo

Åbent 1. tirsdag i hver måned kl. 19.30-22 fra
sept.-maj.(Lukket juni/juli/august).
Arkivleder Birgit S. Jensen - 54 71 50 36.

Gedser: Se Skelby-Gedesby-Gedser Lokalhistori-
ske Arkiv.

Holeby Lokalhistoriske Arkiv
Vestervej 70
4960 Holeby

Åbent hver onsdag kl. 15-17. I øvrigt efter aftale.
Tlf. 54 60 73 16
Arkivleder Helge Clausen - 53 60 03 17

Højreby Lokalhistoriske Arkiv
Troelsebyvej 1
4920 Søllested

Åbent mandag kl. 18-21 og torsdag kl. 15-18
Tlf. 54 94 11 41
Arkivleder Birthe Hansen - 54 94 18 11.

Idestrup Lokalhistoriske Arkiv
Idestrup Bibliotek, Kirkevej 5
4872 Idestrup

Åbent 1. og 3. tirsdag i hver måned kl. 17-19 eller
efter aftale.
Arkivleder Agnete Graae Jensen - 54 44 80 46.

Købelev Lokalhistoriske Arkiv
Ravnsborg Kommune, Stationsvej 4
4913 Horslunde

Åbent efter aftale
Tlf. 54 96 09 00
Arkivleder: Jens Erik Christiansen - 54 93 56 49

Maribo Kommunes Lokalhistoriske Arkiv
Vestre Landevej 270
4952 Stokkemærke

Åbent tirsdag kl. 19-21 og torsdag kl. 15-17
Tlf. 53 91 12 72
Arkivleder Ivan Svare - 54 78 ?? ??.

Nakskov Lokalhistoriske Arkiv
Jernbanegade 8
4900 Nakskov

Åbent tirsdag kl. 10-12 og torsdag kl. 16-18
tlf. 54 95 15 45
Arkivleder: Heidi Pfeffer - 54 82 80 35

Nysted Kommunes Lokalhistoriske Arkiv
Nysted Gl. Station, Jernbanegade 20
4880 Nysted

Åbent 1. og 3. tirsdag i hver måned kl. 19-21
Arkivleder Søs Lerche-Thomsen - 54 87 18 07.

Nørre Alslev Kommunes Lokalhistoriske Arkiv
Vaalse Vesterskovvej 2, Vaalse
4840 Nørre Alslev

Åbent 3. tirsdag kl. 19.30-21 og 1. fredag kl. 14-
16 i hver måned
Tlf. 54 43 10 99
Arkivleder Niels Frost - 54 43 21 51

Rudbjerg Lokalhistoriske Arkiv
Kappelvej 8, Kappel
4900 Nakskov

Åbent Hver mandag kl. 10-16 og hver onsdag kl.
19-21
Tlf. 54 94 80 60
Arkivleder: Britt Walbum - 54 94 84 27

Rødby Lokalhistoriske Arkiv
Kirkeallé 1
4970 Rødby
Åbent hver mandag kl. 10-12 og tirsdag kl. 14-18
Tlf. 54 60 15 31
Arkivleder Hans Ivar Bentsen - 54 60 14 30

Sakskøbing Lokalhistorisk Arkiv
Saxenhus, Juniorsgade 35
4990 Sakskøbing
Åbent hver 1. torsdag i måneden kl. 15-20; øvrige
torsdage kl. 15-18
Tlf. 54 70 43 95
Arkivleder Erik Larsen - 54 70 67 55

Skelby-Gedesby-Gedser Lokalhistoriske Arkiv
Gedser Bibliotek, Skolegade 2
4874 Gedser
Åbent hver mandag kl. 14-17 samt efter aftale
Arkivleder Ellen Krighaar - 54 17 91 97

Stubbekøbing Lokalhistoriske Arkiv
Biblioteket, Dosseringen 3
4850 Stubbekøbing
Åbent hver onsdag kl. 10-13 og torsdag kl. 17-19
Tlf. 54 44 15 29, lok. 28
Arkivleder: Karin Suhr Rasmussen

Tingsted Sogns Lokalhistoriske Arkiv
Trættevejen 47, Øverup
4800 Nykøbing F.
Åbent 1. og 2. mandag i hver måned kl. 19-21
samt efter aftale
Arkivleder Inger Strange - 54 43 92 12

Toreby Sogns Lokalhistoriske Arkiv
Åmarksvej 5, 1.
4891 Toreby L.
Åbent 1. og 3. tirsdag i hver måned kl. 19-21
Arkivleder Jørgen Skafte; Tlf. Jesper Smith - 54
86 97 05

Væggerløse Lokalhistoriske Arkiv
Biblioteket, Stoubyvej 3
4873 Væggerløse
Åbent hver mandag kl. 9-11 samt 2. tirsdag i hver
måned kl. 17-19
Tlf. 54 17 72 84
Arkivleder Anni Piil - 54 17 72 05

Årbøger og andre udgivelser om Lolland-Falster

Årbøgerne

Årgang 1998 koster i boghandelen 150 kr. - Medlemspris: 70 kr.

Årgang 1997: Boghandlerpris 130 kr. - Medlemspris: 50 kr.

Årgangene 1991 - 1996: Boghandlerpris 120 kr. - Medlemspris: 40 kr.

Årgange 1968 -1990, undtaget 1972, kan endnu leveres fra lager.

Boghandlerpris: 60 kr. Medlemspris: 20 kr.

Tilbud: 20 forskellige årbøger af disse årgange sælges samlet for 200 kr.

Fra lager kan ligeledes leveres et genoptryk af Samfundets første årbog fra 1913.

Boghandlerpris: 40 kr.- Medlemspris 20 kr.

Lolland-Falsters Historiske Samfund er desuden i besiddelse af få ældre og efterspurgte årbøger fra 1928-1966, som hermed tilbydes medlemmerne til en stykpris á 80 kr. - Det drejer sig p.t. om årgangene:

1928, 1930-1936, 1938-1942, 45, 47, 1950, 1951, 1957-1959, 1957-1959, 1962, 1963 og 1966., - Fra nogle af årgangene er kun et enkelt eksemplar tilbage.

Andre udgivelser

Verner Hansen: Familiebruget på Lolland-Falster. Husmandsbevægelsen gennem 75 år, 6. marts 1981.

Boghandlerpris: 40 kr. - Medlemspris: 20 kr.

A.F.Heyn: Nysted kommune - historisk set.

Boghandlerpris: 40 kr. - Medlemspris: 20 kr.

Register til årbøgerne 1913-88.

Medlemspris: 45 kr.

Til alle ovenævnte priser skal ved forsendelse tillægges et gebyr på 20 kr.

Bestillinger

Henvendelse kan rettes til kassereren Gerda Bundgaard Hansen, Vigevej 102, Vålse, 4840 Nørre Alslev, tlf. 54 43 10 08

Lolland-Falsters historiske Samfund

Oprettet 27. juni 1912

ÆRESMEDLEM

Fhv. redaktør Verner Hansen, Maribo

BESTYRELSEN

Formand: Johannes Nørgaard Petersen,
Maribovej 268, 4920 Søllested, tlf. 54 93 93 11.

Næstformand: Ole Munksgaard, Mågevej 8, Langø,
4900 Nakskov, tlf. 54 94 81 43.

Ina Antonsen, Nykøbingvej 65, Nørre Kirkeby,
4863 Eskilstrup, tlf. 54 43 64 28.

Hans Ivar Bentsen, Hagelundsvej 15, 4970 Rødby,
tlf. 54 60 14 30.

Poul Martin Hansen, Vigvej 102, Vålse,
4840 Nørre Alslev, tlf. 54 43 10 08.

Palle Sørensen, Skolevej 1, Frejlev, 4892 Kettinge
tlf. 54 87 36 40.

Rainer Rübenach, Knud Olsensgade 18,
4840 Nr. Alslev, tlf. 54 43 45 16.

Kasserer (udpeget uden for bestyrelsen):
Gerda Hansen, Vigvej 102, Vålse,
4840 Nørre Alslev, tlf. 54 43 10 08.

Bestyrelsessuppleanter:

Frank V. Nielsen, Nørre Alslev Langgade 51,
4840 Nørre Alslev.

Bjarne Madsen, Storemosevej 109, 4944 Fejø.

Revisorer

Henning Bjørn, Degneallé 14, 4990 Sakskøbing.
Mogens Petersen, Valnæsvej 16, 4840 Nørre Alslev.

Revisorsuppleanter

Hans Larsen, Sakskøbingvej 60, 4880 Nysted.
Hans Chr. Bentsen, Klørvænget 3, 4970 Rødby.

Redaktionsudvalg

Poul Martin Hansen, Hans Ivar Bentsen, Ole Munksgaard, Johannes Nørgaard Petersen.

Arrangementsudvalg

Johannes Nørgaard Petersen, Gerda Hansen, Ole Munksgaard, Palle Sørensen.

PR-udvalg

Poul Martin Hansen, Ina Antonsen, Rainer Rübenach.

Tilsyn med mindesten

Johannes Nørgaard Petersen, Rainer Rübenach.

Repræsentantskabet for institutionen Statsminister C. D. Reventlows Minde

Hans Ivar Bentsen.

Bestyrelsen for Lolland-Falsters Stiftsmuseum

Ole Munksgaard.

Årsberetning 1998

til årsmødet den 14. april 1999
i Brandstruphus.

Sidste år kunne vi se tilbage på et velbesøgt årsmøde og en række arrangementer med stor deltagelse. I det hele taget forløb året særdeles tilfredsstillende, hvad aktiviteterne angår. På denne baggrund kunne man godt frygte lidt for en nedgang i 97. Heldigvis blev tanker i denne retning gjort til skamme allerede på Årsmødet på Hotel Falster, hvor der var mødt flere medlemmer frem, end vi har set i en lang årrække. Mødet indledtes med to foredrag om Gotlands historie og øens kunsthistorie; det sidste omhandlede især kirkernes arkitektur. Begge foredrag havde dobbelt sigte: dels en almindelig orientering om et særligt hjørne af Danmarkshistorien, og dels en slags forbrugerorientering forud for Samfundets rejse til Gotland den følgende måned.

Efter foredragene afholdtes generalforsamling med vor forhenværende formand som dirigent. Som det efterhånden er blevet tradition, forløb denne del af mødet uden større dramatik og diskussion. Dog må det siges, at økonomien gav anledning til en vis bekymring, og man vedtog derfor en kontingentforhøjelse til kr. 120,- + kr. 20,- til forsendelse. Dette skete bl.a. også for at sikre, at vort flagskib, Årbogen, fortsat kan holde det særdeles høje stadi, som man selv kan forvisse sig om ved at blade og læse i nærværende publikation.

Ved det efterfølgende valg til bestyrelsen blev Ina Antonsen, Palle Sørensen, Ole Munksgaard og undertegnede alle genvalgt. Som suppleant genvalgtes ligeledes Bjarne Madsen, mens Jens Larsen, da han ikke ønskede genvalg som revisor, blev erstattet af Henning Bjørn, med Hans Chr. Bentsen som suppleant.

Efter mødet bestod bestyrelsen af de samme personer som før. På den baggrund kan det ikke overraske, at man på et senere møde også konstituerede sig på samme måde som i 97.

Som det er sket gennem de senere år, blev der sammen med årbogen udsendt en oversigt over årets arrangementer. Disse blev i 98 afviklet med stor succes, og det nærmere forløb kan følges i en omtale andet steds i årbogen. For 99 har vi imidlertid planlagt en 3-dages tur i prislejet 1.600 kr. Det er bl.a. sket for at give flere af vore medlemmer mulighed for at kunne deltage og dermed få glæde af tilbudet.

Af ovenstående fremgår det, at medlemmerne har sluttet godt op om arrangementerne i det forløbne år, men desværre lader det sig ikke nægte, at vi ville have stor gavn af at blive nogle flere. Hvert år falder gamle trofaste medlemmer fra. Heldigvis kommer der da også nye til, men kun lige nok til at holde medlemstallet på ca. 600. Det ville være godt med mindst et par hundrede flere, og medlemmerne opfordres derfor til at slå et slag for foreningen ved at fortælle venner og bekendte om vore mange gode aktiviteter og se, om det ikke kunne vække deres interesse for at være med.

Til slut skal bestyrelse og kasserer have stor tak for deres indsats og arbejde med årbog, regnskab og arrangementerne. Som i tidligere år har der måttet trækkes hårdt på dem i forbindelse med aktiviteterne, og det er ikke mindst deres skyld, at året og dets arrangementer er forløbet så tilfredsstillende.

Johannes Nørgaard Petersen.

Driftsregnskab for regnskabsåret 1. april 1997 til 31. marts 1998

		Regnsk. 96/97
Indtægter:		
Medlemskontingenter	66.400,00	67.180
<i>Tilskud:</i>		
Storstrøms Amt	5.000,00	5.000
Unibank A/S	0,00	1.000
Berthou-Lehnske Fond	600,00	0
Kulturministeriet (1996)	3.173,00	4.450
Det Classenske Fideicommis	1.000,00	1.000
Den Danske Bank, Nr. Alslev afd	500,00	500
Salg af egne bøger + registre	8.813,00	7.209
Renter	60,36	19
Porto ved indbetalinger	13.433,00	13.520
Indbetalt til udflugter	108.855,00	135.357
	207.334,36	250.235
Kassebeholdning pr. 01.04.1996	8.735,67	33.752
	<u>216.070,03</u>	<u>283.987</u>
Udgifter:		
<i>Administration:</i>		
Kontorhold	9.884,36	10.024
Giro/bank-servicegebyr	291,00	198
Forsikring	268,00	268
Fortid & Nutid	185,00	185
Bestyrelsesmøder	715,00	936
Porto		11.308,25
<i>Årbogen:</i>		
Gæld fra årbogen 1995	0,00	20.000
Årbog 1997	75.887,50	78.607
Redaktionsudlæg	1.000,00	1.000
<i>Diverse:</i>		
Annoncer m.v.	425,00	529
Gaver	215,00	207
Tilbagebetalt kontingent	0,00	120
Indkøb af registre	560,00	1.250
Udflugter og ture	109.888,75	150.149
<i>Kassebeholdning pr. 31.03.1997</i>		
Kasse	2.806,005	21
Sparekassen Lolland	144,80	145
Den Danske Bank	1.071,79	1.535
Giro	1.419,58	7.035
	5.442,17	283.987
	<u>216.070,03</u>	<u>283.987</u>
Status pr. 31.03.1998	<i>Aktiver</i>	
Bogbeholdning	10.000	
PC'er + program	4.377,00	
Holcks Legat	500	
	<u>14.877,00</u>	

Undertegnede revisorer har gennemgået kassebog med tilhørende bilag. Sparekassebog, giro, bankbog og kassebeholdning er forevist.

Vålse, den 6. april 1998.

Jens Larsen
sign.

Mogens Petersen
sign.

Love for Lolland-Falsters historiske Samfund

§ 1.

Samfundets formål er at vække og nære den historiske sans ved at værne om Lolland-Falsters historiske minder og fremdrage den stedlige historie. Dets hjemsted er Maribo.

§ 2.

Formålet søges opnået ved udgivelse af en årbog og andre historiske skrifter samt, forsåvidt midlerne strækker til, ved afholdelse af offentlige møder med foredrag rundt om i stiftet, udflugter m.v.

Det er endvidere et formål at søge rejst og vedligeholdt sten til minde om historiske personer og steder.

Samfundet søger et samarbejde med lokalhistoriske arkiver og museer og ønsker at støtte lokalhistoriske aktiviteter på Lolland-Falster.

§ 3.

Medlemsbidraget fastsættes på generalforsamlingen. Man er stemmeberettiget 1 måned efter indmeldelsen. Alle medlemmer modtager gratis samfundets årbog.

§ 4.

Samfundets bestyrelse består af 7 medlemmer, hvoraf 4 indgår de lige årstal og 3 de ulige årstal. De vælges ved simpel stemmeflertal for 2 år ad gangen. Desuden vælges 2 suppleanter, hvor 1 afgår hvert år. Der vælges ligeledes 2 revisorer og 2 suppleanter ved skiftevis afgang.

Bestyrelsen konstituerer sig efter hver generalforsamling med formand, næstformand, kasserer og sekretær, og disse udgør et forretningsudvalg. Bestyrelsen udpeger en redaktør af årbogen i eller uden for sin midte.

Bestyrelsen nedsætter udvalg til at arbejde med samfundets aktiviteter, således redaktionen af årbogen, arrangementer, medlemshvervning med mere. Bestyrel-

sen kan i givet fald udpege interesserede medlemmer til udvalgene.

§ 5.

Generalforsamlingen indkaldes ved meddelelser i dagbladene eller ved direkte indbydelse, der sker mindst 14 dage forud. Forslag, der ønskes behandlet på generalforsamlingen, må være bestyrelsen i hænde mindst 1 uge før generalforsamlingen.

Den ordentlige generalforsamling afholdes i april. På denne aflægger bestyrelsen beretning om samfundets virksomhed i det forløbne regnskabsår, der løber fra 1. april til 31. marts, og fremlægger det reviderede regnskab. Endvidere foretages valg af bestyrelsesmedlemmer, bestyrelsessuppleanter, revisorer og revisorsuppleanter.

På generalforsamlingen forelægges den fremtidige virksomhed, over hvilken en plan udsendes til medlemmerne.

En overordentlig generalforsamling kan indkaldes, når bestyrelsen finder, at der er grund hertil, og skal indkaldes, når mindst 25 medlemmer stiller skriftlig forlangende derom, senest 1 måned efter at påkrav er fremsat.

Alle afgørelser på generalforsamlingen træffes ved simpel stemmeflertal. Vedtagelse af ændringer i lovene og om samfundets opløsning skal dog, for at være gyldig, ske på 2 umiddelbart på hinanden med mindst 14 dages mellemrum afholdte generalforsamlinger efter særlig derom udgået bekendtgørelse.

Ved beslutning om samfundets opløsning bestemmer den sidste generalforsamling, hvorledes der skal forholdes med de midler, samfundet til den tid måtte være i besiddelse af.

Lovene således vedtaget på generalforsamlingerne den 13. maj, den 2. juni 1986 og senest den 22. april 1993.

Person- og stednavneregister

- A
- Abildgaard, N. A. 7, 106
- Abrahamson, W.H.F..... 7
- Absalon 66, 86
- Ahrensbach, pastor 124
- Akropolis 67
- Alfred den Store 69
- Andersen, Troels 53
- Angel 66
- Anna af Østrig, fransk dronning..... 58
- Askø 110, 111
- Augustin 14, 16
- Augustus, kejser 66
- B
- Balslev, biskop 20
- Bandholm 110
- Bannerup 77
- Benzon, fabrikant 21
- Benzon, Louise..... 21
- Berntsen, Arent..... 112
- Bertouch, Julian..... 49, 52
- Bertouch-Lehn, Rudolph..... 48
- Blekinge 102
- Bogø 9
- Borgø 73, 83, 84
- Bornholm..... 6, 72
- Boyhus, Else-Marie 63
- Brendstrup, Thorald 48, 49, 53
- Bresemann, Sofus..... 35, 36, 38, 43, 44
- Bro 105
- Brømsebro 102
- Bunge 108
- C
- Charles II 58
- Christian I..... 17
- Christian IV 54, 57, 58, 59
- Christian X 32
- Christian, Udvalgt prins 5
- Christina, svensk dronning..... 58, 60
- Collin, Jonas 8
- D
- Dalby, Hans, 95
- Danner, Louise 28
- Dannevirke 28
- DDR 65
- Deichler, Agnes 21
- E
- Edelberg, Johanne 20, 22, 25, 27
- Eggers, Olga 26
- Elswing, Niels 72, 75
- Engels, Friedrich 64
- Engestofte..... 48, 52, 53
- England 63, 67, 80
- Eriksvolde 80, 81, 83
- Errindlev 78, 79
- Europa 64, 66
- F
- Falster..... 5, 6, 9, 15, 29, 63, 69, 71, 72, 74,
..... 75, 118
- Falsters Virke..... 80
- Fejø 77
- Fenger, Christian 24
- Fenger, Johannes Ferdinand 20
- Flensborg 28, 29, 33
- Flintinge 22, 24
- Franciere, Adam 113
- Fredensborg 14
- Frederik III 55, 56
- Frederik VI 50

Frederik VII.....	28
Frederiksborg	55
Frederiksdal.....	77, 78
Freund, Hermann.....	8
Fribrødreå.....	84, 85
Fraas, Ida Caroline Emilie.....	20, 22, 23
Fraas, Johan Philip Christopher	20, 23
Fyn.....	6, 9, 50, 51, 52, 63
Fårö	108
Fårösund.....	108

G

Gamst, Arne.....	49, 50, 51, 52, 76, 85
Garde, Johan.....	20, 28
Gebers, Wilhelm.....	73
Gotland.....	71, 78, 102, 105
Grundtvig	62
Grønholt	14, 17
Guldborgsund.....	21, 22, 27, 28, 33
Gundslev	72, 74
Gustav Vasa.....	102

H

Halskov Vænge.....	110, 111
Halsted.....	75
Hamborg.....	29
Hamborgskoven	27
Hampegård.....	72, 74
Hans, konge.....	17
Hansen, Anna Eggers	95
Hansen, Asger	95
Hansen, Ingelise	120
Hansen, Johanne.....	95
Hansen, Marius.....	112
Haugner, C.C.	112
Hedeby	69, 72
Heiberg, Steffen.....	54
Hejrede Vold.....	80, 83
Helsted, Dyveke	48
Herodes, konge.....	108
Hertig, Henrik	48
Hesselager	50
Heyn, Arne.....	112

Hillerup, godsejer.....	28
Hjort, Poul Lindegaard.....	60
Hoby.....	75
Hoier, Hans.....	95
Holck, borgmester	24
Holck, Knud	26
Holck, Marie	27
Holsten	50
Hominde	85
Horbelev	11, 15
Horreby.....	11, 15
Husum	28
Hvidt-Christensen, Erik.....	114, 115
Høier, Poul.....	118
Højby, (Odsherred).....	14, 17, 18

I

Ingemann, B.S.....	20
Irland	61, 62, 76, 77
Italien.....	9

J

Jacobsen, Harald	95
Jensen, Anna-Elisabeth.....	111, 112
Jensen, Vivi	5
Jensen, Wilhelm	41
Jonasson, Gösta	120
Jylland	6, 8, 63
Jørgensen, Karl.....	95
Jørgensen, Laurits.....	49
Jørgensen, Martha	95
Jørgensen, Sofus.....	27
Jørgensen, Svend.....	112

K

Kabine, tjenestepige	20, 21
Kalmar	102
Kappelshamn.....	108
Karl den Store	77
Karleby	14
Karlskrona	102
Kattlundsgård.....	105
Keldernæs.....	73

Kiel.....	50
Kierkegaard, Laurits Christensen.....	49
Kiev.....	72
Kippinge.....	112
Kliving, Grethe.....	119
Knudsen, Carl.....	28, 30
Knudsen, Ivar.....	28, 32, 33
Kohl, Helmuth.....	66
Kolstrup, Søren.....	34
Korselitse.....	11, 52
Korsør.....	86
Kristoffer II.....	80
Kyllaj.....	108
København.....	6, 9, 17, 21, 24, 27, 28, 30, 32, 33, 50, 51, 54

L

Langeland.....	69
Lassen, Thomas W.....	112, 121
Lau.....	103
Leipzig.....	61, 65, 68
Leonora Christina.....	54, 55, 56, 57, 58, 60
Lippert, Birthe.....	110, 112
Liselund.....	52
Livius.....	66
Lolland ...	5, 6, 9, 15, 22, 24, 29, 48, 49, 53, 63, 69, 71, 72, 75, 78, 80
Lolland-Falster.....	6, 61, 62, 63, 65, 68, 69, 72, 73, 77, 80, 85, 86, 89, 92
London.....	67
Ludvigshave.....	78
Lund, Niels.....	45
Lungholm.....	51
Lyngø.....	20, 22
Lärbro.....	108

M

Madsen, Jan Skamby.....	84
Madsen, Poul.....	32
Mangor, Holger.....	21
Maribo.....	12, 14, 15, 16, 52, 53, 54, 55, 71, 80, 81, 83, 84, 91, 121, 122
Marrebæk.....	95

Marx, Karl.....	64
Mayen.....	72
Mecklenburg.....	75, 77
Menzlin.....	74
Mertins, I.C.....	122
Monrad, D.G.....	31
Munk, Kirsten.....	57, 58
Mygh, Liselotte.....	117
Møller, Erna.....	95
Møn.....	9, 52

N

Nakskov... ..	34, 35, 36, 37, 38, 41, 44, 45, 46
Neergaard, rektor.....	20, 21
New Zealand.....	31
Nielsen, Carl.....	32
Nielsen, Charles.....	32
Nielsen, Marita Akhøj.....	60
Nielsen, Ove.....	75, 77
Norge.....	125
Norre.....	73, 74, 76
Nyborg.....	86
Nyerup, Rasmus.....	6, 7, 9
Nygård-Nielsen, Arne.....	124
Nykøbing F.	9, 11, 15, 17, 20, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 31, 32, 91, 112
Nørgaard, Georg.....	112
Nørre Alslev.....	120
Nørre Ørslev.....	90, 93, 95

O

Oehlschläger, Adam.....	7
Olsen, Jens.....	73, 76
Olsen, Jens, kustode.....	79
Orenæs.....	113, 114, 116
Orosius, spansk gejstlig.....	69
Orrefors.....	108
Oskarshamn.....	102

P

Paris.....	58
Paulli, V.....	37, 43
Pedersborg.....	73

Pedersen, Ole Crumlin	69	Sidenius, købmand	122
Pederstrup	48	Sjælland	6, 8, 72
Petersen, Johs. Nørgaard	105, 110	Skandinavien	61, 62, 73, 78, 83
Pfeffer, Heidi	118	Skelsnæs	52, 53
Pilatus	58	Skovlænge	70, 71
Pilet	76	Skovvig, Jon	71
Pio, Elith	27	Skåne	60, 69
Plön	50	Skårup	51
Polen	62, 64, 69	Slesvig	28, 69, 72
Pomlenakke	28, 110	Smidt, J.H.	17
Pommern	63	Småland	102
Pontoppidan, Erik	112	Sortehavet	73
Poulsen, Karen Løkkegaard	61, 78	Sorø	20, 73
 Q		Sperling, Otto	55
Qedens, Agnete	21	Sprogø	86
 R		Stokkemarke	90
Rahbek, Knud Lyhne	7, 9	Stouby	119
Ralswiek	74	Strange, Helene	112
Rasmussen, Niels Chr.	112	Strodtmann, Chr.	48, 49, 50, 51, 52, 53
Refshale	83, 84, 85	Stubbekøbing	84
Resen, Peder Hansen	112	Styhr, biskop	24
Reventlow, C.D.F.	48	Svendborg	51
Ribe	20, 27	Sverige	72, 76
Rom	48, 60	Systofte	90, 93, 95
Roskilde	29	Szczecin (Stettin)	74
Rosnæs	41, 42	Sædinge	70, 71
Rübenach, Rainer	102, 111	Søholt	48, 49, 50, 51, 52
Rødby fjord	71, 76, 77, 85	Søllestedgård	49
Rødby	76, 77	Sønder Alslev	11
 S		Sønder Kirkeby	71
Saxo	7, 66, 80, 86	Sønder Vedby skovhuse	113, 115
Schlesien	63	Saabye, pastor	24
Schmidt, S.T.	11, 17	Saabye, Sigrid	22, 24
Schrøder, Lauritz	121, 122, 124, 125	 T	
Schytt, Birgit	120	Thiele, Just Mathias	5, 6, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18
Schytt, Egon	89, 91, 95, 97, 101	Thomsen, Chr. Jürgensen	7
Schönfeld	75, 77	Thorsen, Sven	110, 111
Schønheyder, Ellen	26	Thorvaldsen, Bertel	8, 9, 48
Schønheyder, Martin	24, 27	Tiemroth, læge	21, 27
Selchau, Vilhelm	27	Tillitse	70, 71, 78
		Tirsted	71

Toreby.....	22
Torsburgen.....	102
Toxværd, Karen.....	112
Truso.....	69
Tyskland.....	62, 63, 65
Tågerup.....	70, 71
Tårnborg.....	86
Tårs.....	91
Tåsinge.....	50

U

Ulfeldt, Corfitz.....	54, 55, 56, 57, 58, 60
-----------------------	------------------------

V

Valdemar Atterdag.....	80
Valdemar den Store.....	66, 86
Vejleby.....	73, 74, 76, 116
Vesterborg.....	75, 78
Vindeby.....	14, 16
Virket.....	110, 111
Visby.....	102, 105, 108

Vordingborg.....	86
Vægter, Knud.....	118
Vålse.....	110, 111

W

Warszawa.....	63
Wilhelm Erobreren.....	80
Wivel, Ole.....	31
Wolin.....	74
Worm, Ole.....	112
Worsaae, J.J.....	112
Wulff, Carl.....	124
Wulff, Hans.....	122, 124
Wulfstan.....	69

Ø

Öja.....	105
Øland.....	78
Østersøen.....	29, 61, 66, 72, 84, 85
Østofte.....	81

